

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Щербатюк Ірина Олександрівна

УДК 342.7; 346.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**Соціально-економічні права людини в умовах глобалізації:
теоретичні та практичні аспекти**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ І. О. Щербатюк

Науковий керівник: Пирого І.С., д.ю.н., проф., професор кафедри
конституційного права та порівняльного правознавства

Ужгород – 2025

Скорочення

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські та політичні права;
МПЕСКП – Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права;
КЕСКП – Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав;
BHR – Business and Human Rights; БПЛ – Бізнес та права людини
МОП – Міжнародна організація праці;
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини;
ОЕСР – Організації економічного співробітництва та розвитку;
ОГС – Організації громадянського суспільства;
НСПЛ – Національна стратегія України у сфері прав людини;
НІПЛ – Національний інститут з прав людини;
CESR – Центр економічних і соціальних прав;
CEDAW – Комітет ООН з ліквідації дискримінації Жінки;
ФТПА – Fiscal transparency, participation and accountability;
HRC – Рада з прав людини;
HRIAs – Оцінка впливу на права людини;
HRDD – Human Rights Due Diligence;
UNGPs – Guiding Principles on Business and Human Rights;
ІІSD – Міжнародний інститут сталого розвитку;
ІSDS – investment arbitration;
ІАСНР – Inter-American Commission on Human Rights;
ФТПА – Fiscal transparency, participation and accountability
МАР – Максимум наявних ресурсів;
UDHR – Universal Declaration of Human Rights;
ЮНКТАД – Конференція ООН з торгівлі та розвитку;
УВКПЛ – Управління Верховного комісара з прав людини;

АНОТАЦІЯ

Щербатюк І. О Соціально-економічні права людини в умовах глобалізації: теоретичні та практичні аспекти – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2025.

У дисертації проаналізовано теоретико-правові проблеми політики прав людини; окреслено зобов'язання держави у сфері забезпечення прав; запропоновано критерії оцінки результатів діяльності уряду; проаналізовано міжнародно-правові аспекти застосування інструментів м'якого права, що стосуються бізнесу та прав людини; виявлено критичні прогалини в спроможності носія обов'язків у правових, інституційних, політичних нормах та знаннях про права людини як власників прав, так і носіїв обов'язків; обґрунтовано роль принципу верховенства права як передумови виконання державою своїх зобов'язань поважати, захищати та виконувати права людини; досліджено корпоративну соціальну відповідальність щодо прав людини.

Високий рівень забезпечення та дотримання людських прав є основним показником правової та демократичної держави. Принцип справедливості, покладений в основу розуміння права, означає, що всі норми, що суперечать вимогам принципу природно-правової справедливості, не можуть мати юридичної сили.

Права людини є політичними, оскільки політика та держава є основними адресатами прав людини та зобов'язань і відповідальності державних органів та державних службовців щодо їх забезпечення. Права людини відображають інтереси національних держав, які впливають на те, які права людини будуть включені та як вони будуть сформульовані. Визначено три способи опису прав

людини: через оцінку політичних інституцій; через обґрунтування причин, які є або можуть бути публічно схвалені; через обмеження здійсненності у поточних політичних обставинах. Політична відданість правам людини потребує інституційної підтримки через кодифіковане законодавство, через установи, процедури захисту та реалізації прав людини. Взаємодія недержавних суб'єктів, урядів, які віддані правам людини, та міжнародних організацій є важливою для захисту прав людини.

Соціальні права безпосередньо залежать від стану економіки і ресурсів суспільства, тому їх об'єднують у категорію соціально-економічні права, які безпосередньо пов'язані з громадянськими і політичними правами, що визначають принципи організації державної влади, а відповідно, і результати соціально-економічного розвитку суспільства. Загальна декларація прав людини визнає універсальність і неподільність прав людини та їх важливість для розвитку мирних і демократичних суспільств. Підсумковий документ Віденської всесвітньої конференції з прав людини 1993 року підтвердив універсальність, неподільність, взаємозалежність і рівність усіх прав людини.

Державна політика у сфері прав людини має передбачати свободу правовласників у відстоюванні своїх прав. Тому відмінності національних систем прав людини стосуються правової та інституційної бази, а також суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії. Відмінності стосуються також результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Корупція несумісна з ідеєю рівності, яка лежить в основі прав людини. Проникаючи в державні органи, корупція перешкоджає державі виконувати зобов'язання щодо прав людини, а люди не можуть відстоювати свої права на рівних, особливо якщо корупція охопила судову систему.

Фундаментальні принципи політики прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), поєднані з явним визнанням

людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків, є основними ознаками державної політики щодо прав людини. Проаналізовано різні фази політичного процесу: визначення проблеми, встановлення порядку денного, формулювання політики, реалізація політики та оцінка. Сформульовані проблеми, пропозиції та вимоги політики прав людини стають політичними програмами, які не обов'язково будуть виконані через проблеми із правозастосуванням встановлених правил. Партійно-політичне забарвлення законодавчої та виконавчої влади впливає на визначення політики та кінцеві результати діяльності держави. Політика не завжди орієнтована на вирішення проблем і часто зосереджується на отриманні голосів і політичної підтримки.

Держава має обов'язок захищати людей в інших країнах від приватних суб'єктів з власної країни, інтегруючи права людини у сфери зовнішньоекономічної діяльності, включаючи боротьбу з тероризмом. Центральним органом захисту прав, закріплених ЄКПЛ є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Політичний захист прав людини здійснюється загальними органами Ради Європи, перш за все Комітетом міністрів. 16 березня 2022 року росію виключили з Ради Європи через війну проти України.

Європейська Комісія реагує на порушення фундаментальних цінностей ЄС відповідно до статей 7 та 258 Договору про функціонування Європейського Союзу, скороченням коштів з бюджету ЄС для держав-членів, які відхиляються від принципів верховенства права та «обмежувальними заходами» для забезпечення виконання резолюцій Ради Безпеки ООН.

У системі ООН є два типи організацій які прямо чи опосередковано захищають та просувають права людини: 1) засновані на статуті ООН; 2) договірні органи з прав людини, що базуються на договорах. Рада ООН з прав людини функціонує як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН та підзвітна їй. Управління Верховного комісара ООН з прав людини є частиною Секретаріату

ООН. Рада з прав людини надає простір громадянському суспільству. Неурядові організації можуть бути акредитовані як «спостерігачі» засідань, які можуть подавати письмові та усні заяви до та під час сесій, брати участь у дебатах, інтерактивних діалогах, панельних дискусіях та неформальних зустрічах, а також організовувати супутні заходи.

Незалежні комітети експертів контролюють виконання окремих договорів з прав людини. Комітет з прав людини стежить за виконанням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, а Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав за виконанням МПЕСКПЛ.

Відповідно до розділу VII Статуту Рада Безпеки може запровадити примусові заходи, якщо національні органи влади явно не захищають своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності, включаючи широкий спектр економічних та торговельних санкцій, ембарго на постачання зброї, цільових санкцій щодо конкретних осіб, організацій та компаній та Миротворчі операції. Право вето постійних членів Ради Безпеки ускладнює застосування примусових заходів.

Одним із пріоритетів державної політики України є розвиток соціально відповідального бізнесу, що забезпечується активною участю держави, яка сприяє більшості вітчизняних суб'єктів господарської діяльності покращити ділову репутацію на міжнародних ринках. Визначено чотири елементи у структурі корпоративної соціальної відповідальності:

- юридична відповідальність бізнесу як суб'єкта господарювання, який має дотримуватися встановлених правил – законів та нормативних актів, встановлених законодавцями на державному та місцевому рівнях;
- економічна відповідальність фірми забезпечує економічну стабільність;

- етична поведінка зводиться до дотримання як духу, так і букви закону, однак, навіть за відсутності законів чи нормативних актів бізнес повинен працювати справедливо, відповідати за весь спектр норм, стандартів, цінностей, принципів та поважати те, що відповідає захисту моральних прав зацікавлених сторін;
- дискреційна відповідальність, яка передбачає добровільні функції, які не передбачені в етичній категорії.

Концептуальні категорії корпоративної соціальної відповідальності (економічна, правова, етична, дискреційна/благодійна), не визначали соціальні проблеми чи сфери, у яких ці обов'язки мають застосовуватися. Підхід зацікавлених сторін, посилений імперативом сталого розвитку, стає основним мотивом діяльності компаній. Визначено критерії оцінки результатів діяльності у сфері корпоративної соціальної відповідальності: продуктивність, результативність та ефективність. Виявлено внутрішній і багатогранний зв'язок між діловою етикою та КСВ. Відповідальна корпоративна поведінка – це не окрема практика, а інтегрована відданість етичній поведінці та суспільній відповідальності.

Досліджено моральні цілі бізнесу та належні відносини між бізнесом і суспільством з наголосом на правах людини та сталому розвитку. Розглянуто два типи норм поведінки: морально нейтральні і морально змістовні. Норми як моральні імперативи є більш зобов'язуючими або обов'язковими для дотримання, ніж норми, які не мають моральної основи. Водночас існують моральні порушення, які завдають соціальної шкоди, хоча поведінка суб'єкта формально є законною. Однак і самі закони можуть бути аморальними.

Взаємодія бізнесу та суспільства породжує кілька реальних та потенційних наслідків: обидва сектори виграють; бізнес досягає занадто великої влади в управлінні процесом державної політики, зводячи нанівець вигоди суспільства

або навіть завдаючи збитків йому; обидва сектори програють, коли програми та проекти КСВ зазнають невдачі; обидва сектори стають неефективними і, як результат, страждає вся соціально-економічна система.

Проаналізовано інституційні відносини між корпораціями та їхніми основними зацікавленими сторонами, різними соціальними структурами та регуляторними органами. Виявлено нові принципи корпоративного управління з метою формування сприятливих умов для сталого зростання, етично та екологічно відповідальної поведінки, яка стосується усіх сфер діяльності компанії: економічної, соціальної та екологічної. Саморегульований підхід на основі добровільного дотримання продемонстрував багато обмежень. Ефективна КСВ повинна передбачати реформу корпоративного управління та регуляторне втручання. Йдеться про встановлення правових обмежень щодо різних сфер діяльності компанії: посилення правил, спрямованих на хабарництво, корупцію, іноземні компанії, ухилення від сплати податків, несправедливість або зловживання трудовою практикою та інші соціально безвідповідальні бізнес-практики. Ключові обмеження КСВ стосуються влади та інтересів корпорацій. КСВ часто залучають для забезпечення власних цілей політичних партій. Втім корпорації самі можуть впливати на регуляторну політику уряду через лобіювання, яке на теперішній час не врегульовано українським законодавством.

Результати дослідження виявили сильний вплив корпоративної соціальної відповідальності на репутацію організації. Визначено посередницькі та модеруючі фактори, наголошуючи на важливості сильного лідерства та індивідуальних стратегій. Зроблено наголос на територіальній згуртованості, яка може потенційно змінити концептуалізацію європейської просторової політики, додавши до неї вимір просторової та соціальної справедливості.

Для заохочення відповідальної корпоративної поведінки та сприяння суспільному добробуту доцільно розробити нормативно-правову базу та стимули для впровадження КСВ.

Ключові слова: права людини, політика прав людини, інституційні відносини, сталий розвиток, моральні цілі, корпоративна соціальна відповідальність, конструктивні норми, моральні норми, зацікавлені сторони, корпоративна влада, регуляторна політика.

SUMMARY

Shcherbatyuk I. O Socio-economic human rights in the context of globalization: theoretical and practical aspects – qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences in the specialty 12.00.02 – constitutional law; municipal law. – SHEI “Uzhorod National University”, Uzhorod, 2025.

The dissertation analyzes the theoretical and legal problems of human rights policy; outlines the obligations of the state in the field of ensuring rights; proposes criteria for assessing the results of government activities; analyzes international legal aspects of the application of soft law instruments relating to business and human rights; identifies critical gaps in the capacity of the duty bearer in legal, institutional, political norms and knowledge about human rights of both rights holders and duty bearers; the role of the rule of law as a prerequisite for the state to fulfill its obligations to respect, protect and fulfill human rights is substantiated; corporate social responsibility regarding human rights is investigated.

A high level of ensuring and observing human rights is the main indicator of a legal and democratic state. The principle of justice, which is the basis for understanding law, means that all norms that contradict the requirements of the principle of natural law justice cannot have legal force.

Human rights are political, since politics and the state are the main addressees of human rights and the obligations and responsibilities of state bodies and civil servants to ensure them. Human rights reflect the interests of nation states, which influence which human rights will be included and how they will be formulated. Three ways of describing human rights are identified: through an assessment of political institutions; through substantiation of reasons that are or can be publicly approved; through limitations of feasibility in current political circumstances. Political commitment to human rights requires institutional support through codified legislation, institutions, and procedures for the protection and implementation of human rights. The interaction of non-state actors, governments committed to human rights, and international organizations is important for the protection of human rights.

Social rights directly depend on the state of the economy and resources of society, therefore they are combined into the category of socio-economic rights, which are directly related to civil and political rights, which determine the principles of the organization of state power, and, accordingly, the results of the socio-economic development of society. The Universal Declaration of Human Rights recognizes the universality and indivisibility of human rights and their importance for the development of peaceful and democratic societies. The final document of the Vienna World Conference on Human Rights in 1993 confirmed the universality, indivisibility, interdependence and equality of all human rights.

State policy in the field of human rights should provide for the freedom of rights holders to defend their rights. Therefore, the differences between national human rights systems concern the legal and institutional framework, as well as the actors of human rights policy and their interaction. The differences also concern the outcome: the measures taken to protect and promote human rights. Corruption is incompatible with the idea of equality that underlies human rights. By penetrating state bodies, corruption

prevents the state from fulfilling its human rights obligations, and people cannot assert their rights as equals, especially if corruption has spread to the judicial system.

The fundamental principles of human rights policy (non-discrimination, participation, accountability, inclusion), combined with the explicit recognition of people as rights holders and states as primary duty bearers, are the main features of a state human rights policy. The different phases of the political process are analyzed: problem definition, agenda setting, policy formulation, policy implementation and evaluation. The formulated problems, proposals and demands of human rights policy become political programs that will not necessarily be implemented due to problems with the enforcement of established rules. The party-political coloration of the legislative and executive branches influences the definition of policy and the final results of the state's activities. Politics is not always problem-oriented and often focuses on obtaining votes and political support.

The state has a duty to protect people in other countries from private actors from its own country, integrating human rights into the sphere of foreign economic activity, including the fight against terrorism. The central body for the protection of rights enshrined in the ECHR is the European Court of Human Rights (ECHR). The political protection of human rights is carried out by the general bodies of the Council of Europe, primarily the Committee of Ministers. On 16 March 2022, Russia was expelled from the Council of Europe due to the war against Ukraine.

The European Commission responds to violations of the fundamental values of the EU in accordance with Articles 7 and 258 of the Treaty on the Functioning of the European Union by reducing funds from the EU budget for Member States that reject The UN system is based on the rule of law and “restrictive measures” to ensure the implementation of UN Security Council resolutions.

There are two types of organizations within the UN system that directly or indirectly protect and promote human rights: 1) those based on the UN Charter; 2)

treaty-based human rights bodies. The UN Human Rights Council functions as a subsidiary body of the UN General Assembly and is accountable to it. The Office of the UN High Commissioner for Human Rights is part of the UN Secretariat. The Human Rights Council provides a space for civil society. Non-governmental organizations can be accredited as “observers” to meetings, which can submit written and oral statements before and during sessions, participate in debates, interactive dialogues, panel discussions and informal meetings, and organize side events.

Independent committees of experts monitor the implementation of individual human rights treaties. The Human Rights Committee monitors the implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights, and the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights monitors the implementation of the ICESCR.

According to Chapter VII of the Charter, the Security Council may impose enforcement measures if national authorities clearly fail to protect their populations from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity, including a wide range of economic and trade sanctions, arms embargoes, targeted sanctions against specific individuals, organizations and companies, and peacekeeping operations. The veto power of the permanent members of the Security Council complicates the application of enforcement measures.

One of the priorities of Ukraine's state policy is the development of socially responsible business, which is ensured by the active participation of the state, which helps the majority of domestic economic entities to improve their business reputation in international markets. Four elements in the structure of corporate social responsibility have been identified:

- the legal responsibility of a business as a business entity, which must comply with established rules - laws and regulations established by legislators at the state and local levels;
- the economic responsibility of the firm ensures economic stability;

- ethical behavior is reduced to compliance with both the spirit and the letter of the law, however, even in the absence of laws or regulations, a business must operate fairly, be responsible for the full range of norms, standards, values, principles and respect what is consistent with protecting the moral rights of stakeholders;

- discretionary responsibility, which involves voluntary functions that are not provided for in the ethical category.

The conceptual categories of corporate social responsibility (economic, legal, ethical, discretionary/charitable) did not define social problems or areas in which these duties should apply. The stakeholder approach, reinforced by the imperative of sustainable development, becomes the main motive of companies' activities. Criteria for assessing the results of activities in the field of corporate social responsibility are determined: productivity, effectiveness and efficiency. An internal and multifaceted connection between business ethics and CSR is revealed. Responsible corporate behavior is not a separate practice, but an integrated commitment to ethical behavior and social responsibility.

The moral goals of business and the proper relationship between business and society are investigated with an emphasis on human rights and sustainable development. Two types of norms of behavior are considered: morally neutral and morally meaningful. Norms as moral imperatives are more binding or mandatory for compliance than norms that do not have a moral basis. At the same time, there are moral violations that cause social harm, although the behavior of the subject is formally legal. However, laws themselves can be immoral.

The interaction between business and society generates several real and potential consequences: both sectors win; business gains too much power in the management of the public policy process, nullifying the benefits of society or even causing losses to it; both sectors lose when CSR programs and projects fail; both sectors become ineffective and, as a result, the entire socio-economic system suffers.

The institutional relationships between corporations and their main stakeholders, various social structures and regulatory authorities are analyzed. New principles of corporate governance are identified in order to create favorable conditions for sustainable growth, ethically and environmentally responsible behavior, which concerns all areas of a company's activity: economic, social and environmental. The self-regulatory approach based on voluntary compliance has demonstrated many limitations. Effective CSR must involve corporate governance reform and regulatory intervention. This involves establishing legal restrictions on various areas of a company's activity: tightening rules aimed at bribery, corruption, foreign companies, tax evasion, injustice or abuse of labor practices and other socially irresponsible business practices. Key limitations of CSR relate to power and corporate interests. CSR is often used to achieve the goals of political parties. However, corporations themselves can influence government regulatory policy through lobbying, which is currently not regulated by Ukrainian law.

The results of the study revealed a strong impact of corporate social responsibility on the reputation of the organization. Mediating and moderating factors were identified, emphasizing the importance of strong leadership and individual strategies. The emphasis was placed on territorial cohesion, which could potentially change the conceptualization of European spatial policy, adding a dimension of spatial and social justice to it.

To encourage responsible corporate behavior and promote public welfare, it is advisable to develop a regulatory framework and incentives for the implementation of CSR.

Keywords: human rights, human rights policy, institutional relations, sustainable development, moral goals, corporate social responsibility, constructive norms, moral norms, stakeholders, corporate power, regulatory policy.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації:

Статті в періодичних фахових наукових виданнях України:

1. Щербатюк І.О. Концептуальні основи корпоративної соціальної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Випуск 88, частина 1. С. 223–228. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.32>
2. Shcherbatyuk I.O. The evolution of corporate social responsibility: from commitment to strategy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. №1. P. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.1.17>
3. Щербатюк І.О., Пирога С.С. Конструктивні та моральні нормативи корпоративної соціальної відповідальності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. №1. С.55-66. DOI <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.1.6>
4. Щербатюк І.О., Пирога І.С. Концепція соціальної, екологічної та економічної поведінки корпорацій. *Alfred Nobel University Journal of Law*. № 1(10) 2025. С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.32342/3041-2218-2025-1-10-3>
5. Щербатюк І.О. Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Випуск 88: частина 1. С. 223–228. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.32>
6. Щербатюк І.О. Організаційна структура і повноваження органів ООН у сфері захисту прав людини. *Журнал «Наукові інновації та передові технології. Серія Право*. 2025. №7 (47). С. 1033–1044. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7\(47\)-1033-1044](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1033-1044)

7. Щербатюк І.О. Соціально економічні права в системі прав людини: конституційно-правовий аналіз та міжнародні стандарти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Частина 1. С. 153–159. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.24>
8. Iryna Shcherbatiuk, Nataliia Riabykh, Ihor Pyroha, Nataliia Chechel, Oleksandr Panasiuk, Anton Dolhov. Using Intelligent Transport Systems as a Tool for Preventing Criminal Offenses. *Revista Latinoamericana de la Para*. 2025. Vol. 29, No. 1, P. 46–53 (WOS)

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

1. Щербатюк І.О. Ключові принципи соціально відповідальної поведінки. Towards a Holistic Understanding: Interdisciplinary Approaches to Tackle Global Challenges and Promotion of Innovative Solutions: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference (March 13–14, 2025). Dnipro: FOP Marenichenko V.V., 2025. 220 p. С. 214–217.
2. Щербатюк І.О. Пріоритет державної політики – розвиток соціально відповідального бізнесу. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: ІХ Міжнародна наукова конференція (м. Тернопіль, 21.03.2025). Тернопіль: МЦНД, 2025. С. 154–157.
3. Щербатюк І.О. Європейська стратегія КСВ. *Сучасна освіта та наука Волині*: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Луцьк, 22.05.2025). Луцьк: ФОП Мажула Ю.М. С. 219-220.

Зміст

Вступ.....	19
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	29
1.1 Зародження і розвиток інституту прав людини	29
1.2 Політична природа прав людини: концептуальний підхід	51
1.3 Універсальність, неподільність, взаємозалежність і рівність усіх прав людини.....	64
Висновки до розділу 1	82
РОЗДІЛ 2. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ПОВАЖАТИ, ЗАХИЩАТИ ТА ВИКОНУВАТИ ПРАВА ЛЮДИНИ	87
2.1 Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини	87
2.2 Екстериторіальні зобов'язання держав: політика ЄС у сфері прав людини.....	104
2.3 Захист прав людини в рамках Організації Об'єднаних Націй	130
Висновки до розділу 2.....	144
РОЗДІЛ 3 КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	148
3.1 Концептуальні основи корпоративної соціальної відповідальності	148
3.2 Конструктивні та моральні нормативи: ключові принципи соціально відповідальної поведінки	162
3.3 Концепція соціальної, екологічної та економічної поведінки корпорацій.....	181

3.4 Еволюція корпоративної соціальної відповідальності: від зобов'язань до стратегії	190
Висновки до розділу 3	203
Висновки	210
Список літератури	218

Вступ

Актуальність теми. Права людини належать до найважливіших досягнень людства. Свій еволюційний шлях розвитку здійснювався з метою забезпечення найкращих умов життя для кожної людини. Високий рівень забезпечення та дотримання людських прав є основним показником правової та демократичної держави, яка визнає людину як особливу цінність. Принцип справедливості як необхідної властивості самого права, покладений в основу розуміння права, означає, що всі норми, що суперечать вимогам принципу природно-правової справедливості, не можуть мати юридичної сили.

Політична природа прав людини зумовлена наявністю багатьох зв'язків прав людини з політичною реальністю та роллю, яку мають відігравати права людини в сучасній міжнародній політиці. Для опису політичної природи прав людини потрібно оцінити політичні інституції; обґрунтувати причини, які є або можуть бути публічно схвалені; виявити обмеження здійсненності у поточних політичних обставинах; обґрунтувати відповідальність державних органів та державних службовців щодо їх забезпечення, роль громадських і політичних діячів у боротьбі за те, щоб змусити уряди відповідати за свої зобов'язання щодо прав людини.

Наявні дві концепції розподілу прав на громадянські і політичні права (МПГПП) та економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП) передбачають різні правові зобов'язання держав, які вимагають різних методів міжнародного моніторингу. Перші є негайно обов'язковими і дозволяють моніторинг міжнародними або регіональними судами з прав людини на основі міждержавних та індивідуальних скарг. Другі передбачають зобов'язання держав вжити заходів для поступового досягнення їх повної реалізації, а отже, не підлягають судовому розгляду. Універсальність, неподільність, взаємозалежність і рівність усіх прав людини створюють зобов'язання виконувати їх з допомогою відповідних

законодавчих, адміністративних, судових, політичних та інших засобів, включаючи судовий розгляд, а також захищати їх від втручання приватних сторін.

Відмінності національних систем прав людини стосуються правової та інституційної бази, суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії; відмінності стосуються також результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Корупція несумісна з ідеєю рівності, яка лежить в основі прав людини. Проникаючи в державні органи, корупція перешкоджає державі виконувати зобов'язання щодо прав людини, а люди не можуть відстоювати свої права на рівних, особливо якщо корупція охопила судову систему.

Фундаментальні принципи політики прав людини (універсальність, невід'ємність, взаємозалежність та взаємозв'язок, відсутність дискримінації, рівність, гідність, відповідальність, верховенство права, участь, підзвітність, залучення), поєднані з явним визнанням людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків, є основними ознаками державної політики щодо прав людини. Регулярні звіти уряду про стан забезпечення прав людини в Україні, альтернативні паралельні звіти неурядових організацій, незалежні від уряду суди, омбудсмани та інші незалежні особи національних інституцій з прав людини забезпечують дотримання прав людини.

Глобалізація має подвійний вплив на соціально-економічні права: з одного боку, вона відкриває доступ до нових можливостей, ринків і технологій, а з іншого – загострює нерівність, послаблює соціальні гарантії, загрожує соціальній безпеці та створює нові виклики для захисту прав людини. Міжнародні організації та угоди стимулюють держави дотримуватися соціальних і трудових прав.

Потребують дослідження екстериторіальні зобов'язання держав у сфері захисту економічних і соціальних прав. Держава виконує свій обов'язок захищати людей в інших країнах від приватних суб'єктів з власної країни, застосовуючи

різні заходи. ЄС може застосовувати «обмежувальні заходи» або автономні санкції проти третіх країн, включаючи дипломатичні, економічні та фінансові санкції, заморожування коштів, економічних ресурсів та секторальні заходи. Передбачена можливість призупинення права голосу держави-члена, скорочення коштів з бюджету ЄС для держав-членів, які відхиляються від принципів верховенства права. У системі ООН діє Рада ООН з прав людини, Управління Верховного комісара ООН з прав людини та два типи організацій які прямо чи опосередковано захищають та просувають права людини: 1) засновані на статуті ООН; 2) договірні органи з прав людини, що базуються на договорах.

Потребують детального вивчення відповідальність корпорацій не лише як економічних суб'єктів, а й як носів соціальної та правової відповідальності; способи оцінка результатів діяльності у сфері корпоративної соціальної відповідальності за критеріями: продуктивність, результативність та ефективність; способи забезпечувати відновлення справедливості у випадку порушень прав людини.

Галузі знань та досліджень, які сформувалися під впливом ролі багатонаціональних підприємств у суспільстві та досліджують цю роль, стосуються концепції бізнесу і прав людини та корпоративної соціальної відповідальності. Розуміння цього взаємозв'язку в бізнес-практиці залишається нечітким та недостатньо дослідженим.

Поняття, проблеми, сутність, стан, практичне застосування, удосконалення та перспективи розвитку прав людини привертала увагу багатьох учених-правників усього світу. Цим питанням присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей вітчизняних дослідників: А. М. Колодій, І. М. Копотун Д. Р. Мартиненко А. Ю. Олійник, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, М. В. Цвік, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. М. Руднева, В. Я. Тацій та ін. Різні аспекти корпоративної соціальної відповідальності

досліджували Г. Боуен, К. Девіс, А.Б. Керролл, Р. Фріман, А.Г. Зінченко, М.І. Мурашка, О.Р. Олійник, Ю.Н. Половий, М.А. Саєнсус, М.А. Саприкіна, А.А. Шулус, та ін. Водночас існує контекстуальна та методологічна прогалина, пов'язана з корпоративною соціальною відповідальністю та її впливом на репутацію організації. Сутність і характеристики основних моделей соціальної відповідальності бізнесу та їх класифікацію досліджували Г. Боуен, К. Девіс, А.Б. Керролл, Р. Фріман, А.Г. Зінченко, М.І. Мурашка, О.Р. Олійник, Ю.Н. Половий, М.А. Саєнсус, М.А. Саприкіна, А.А. Шулус, та ін. Водночас, деякі глобальні проблем правового регулювання діяльності держави щодо забезпечення дотримання економічних і соціальних прав громадян у рамках взятих зобов'язань, передбачених МПЕСКП та МПГПП, не дістала належної уваги науковців. Важливою проблемою залишається вплив бізнесу на права людини та їх дотримання в умовах повномасштабної агресії росії проти України та періоду відбудови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконана відповідно до Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки; Указу Президента України від 30 вересня 2019 року №722 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року»; Національної стратегії України у сфері прав людини, оновленій у 2021 році; Керівних принципів ООН; Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права ООН; Загальної декларації прав людини; Європейської соціальної хартії (переглянутої); Конвенції про мінімальні норми соціального забезпечення; Конвенції Міжнародної організації праці № 131; Конвенції про основні цілі та норми соціальної політики № 117, Національної стратегії доходів до 2030 року.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне осмислення політичної та юридичної природи прав людини, з урахуванням міжнародного і національного контексту, для обґрунтування

теоретичних засад і практичних механізмів їх реалізації на новій концептуальній основі, відповідно до конституційних норм та міжнародних зобов'язань України.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких **завдань**:

- Виокремити способи опису прав людини як політичних: через оцінку політичних інституцій; можливість публічного схвалення конкретних прав людини; обмеження їх здійсненності у поточних політичних обставинах.
- Обґрунтувати універсальність і неподільність соціально-економічних і політичних прав людини, юридичну спорідненість правових зобов'язань держав та спільність методів міжнародного моніторингу.
- З'ясувати фундаментальні принципи політики прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), поєднані з визнанням людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків.
- Запропонувати перехід від економічних і політичних поглядів на корупцію до підходу, що розглядає корупцію як потенційне порушення соціально-економічних прав людини.
- Дослідити екстериторіальні зобов'язання держав у сфері економічних і соціальних прав та засоби впливу для забезпечення їх дотримання в ЄС.
- Розкрити сутність, чинники, механізми, особливості та проблеми, пов'язані із забезпеченням соціально-економічних прав людини, інструменти їх реалізації та засоби захисту прав людини в системі ООН.
- Виявити зв'язок між зобов'язаннями бізнесу щодо обов'язку компаній поважати права людини в усіх аспектах своєї діяльності та корпоративною соціальною відповідальністю.
- Обґрунтувати моральні цілі бізнесу, відносини між бізнесом і суспільством, основні компоненти європейської стратегії КСВ та засоби їх упровадження у практику діяльності корпорацій, орієнтовану на права людини та сталий розвиток.

- Проаналізувати інституційні відносини між корпораціями та зацікавленими сторонами, соціальними структурами та регуляторними органами з метою формування сприятливих умов для сталого зростання, етично та екологічно відповідальної поведінки компаній.
- Дослідити вплив корпоративної соціальної відповідальності на репутацію організації та її довгостроковий успіх на ринку.

Об'єктом дослідження є суспільні правовідносини у сфері забезпечення прав людини та закономірності їхнього розвитку.

Предмет дослідження – соціально-економічні права людини в умовах глобалізації: теоретичні та практичні аспекти.

Методи дослідження. Нормативною базою дослідження стали документи ООН, ЄС, Конституція України. Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання. Метод аналізу та синтезу дає змогу аналізувати національне законодавство та стандарти ЄС, дані міжнародних офіційних рейтингів, наукові публікації, стратегії та експертні огляди з метою виявлення особливостей правового регулювання соціально-економічних прав людини (1.2, 1.3, 2.3). Порівняльно-правовий метод дозволяє побачити основні тенденції розвитку законодавства щодо забезпечення економічних і соціальних прав та окреслити основні напрями та вектори їх реалізації (1.1, 2.1, 2.2). Системний метод дозволяє комплексно вивчати принципи, критерії реалізації прав: прозорість, доступність, ефективність (3.1, 3.2). Метод порівняльного аналізу висвітлює специфіку правового регулювання соціально-економічних прав людини в Україні та країнах ЄС (2.3, 3.2)

Процес становлення політики соціально-економічних прав людини досліджено за допомогою історико-правового методу (1.1, 3.4). Систематичний аналіз використовувався для дослідження системи державних органів, що забезпечують формування, упровадження та контроль реалізації політики прав

людини (2.2, 2.3, 3.2). Метод узагальнення дав змогу зробити висновки на основі проведеного дослідження. Логічний метод дослідження визначив послідовність викладених суджень і висновків.

Комплексне використання вказаних загальнонаукових та юридично-галузевих методів дозволило дослідити вплив політики прав людини на реалізацію економічних і соціальних прав та вирішити теоретичні і практичні завдання, поставлені автором дослідження.

Науково-теоретичне підґрунтя дослідження. Проведене дослідження базується на досягненнях фахівців юридичних, економічних, соціальних та інших наук, працях закордонних і вітчизняних учених із фінансового, конституційного та міжнародного права, зорієнтоване на перспективи вступу України до Європейського Союзу, з урахуванням міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав людини.

Емпіричною базою дослідження є правові акти України та Європейського Союзу, МПГПП, МПЕСКП, Декларація прав людини ООН та міжнародні акти м'якого права, які визначають норми та засоби забезпечення прав.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у роботі запропоновано цілісну концепцію політики прав людини, в якій відображено існуючі проблеми, окреслено доктринальні засади її функціонування та внесено пропозиції щодо її реалізації. На основі проведеного дослідження автором сформульовано висновки, рекомендації і пропозиції, які відповідають вимогам наукової новизни, зокрема:

вперше:

- виокремлено критерії оцінки забезпечення прав людини політичними інституціями (конституційні та законодавчі гарантії, практика застосування законів, відповідальність та підзвітність); можливості публічного схвалення конкретних прав (політична воля, свобода вираження поглядів та зборів, роль

медіа, громадська думка) та обмежень для їх здійсненності у поточних політичних обставинах (умови воєнного стану, внутрішні конфлікти або політична криза, обмежений державний бюджет або економічна криза, широкомасштабна корупція);

- запропоновано перехід від економічних і політичних поглядів на корупцію до підходу, що розглядає корупцію як потенційне порушення прав людини;

- виявлено тісний взаємозв'язок між зобов'язанням бізнесу щодо прав людини та корпоративною соціальною відповідальністю, що визначають відповідальну поведінку компаній у сучасному світі;

удосконалено:

- інституційні відносини між корпораціями та регуляторними органами держави на основі підвищення прозорості, ефективності та взаємної довіри для створення сприятливого ділового середовища та забезпечення суспільних інтересів;

- інтеграцію прав людини у КСВ-стратегії управління ризиками шляхом посилення екологічної і соціальної відповідальності та якості управління з орієнтацією на довгострокову цінність та сталий розвиток; прозорість та підзвітність у розкритті нефінансової інформації; залучення та врахування інтересів зацікавлених сторін; формування етичної культури та запобігання корупції;

- принципи корпоративного управління на базі чіткої правової, регуляторної та інституційної бази, включаючи ефективне застосування законодавства, справедливе ставлення до акціонерів, визнання та повагу прав стейкхолдерів, розкриття інформації і прозорість діяльності та принципи сталого розвитку – екологічність, соціальна відповідальність;

дістали подальшого розвитку:

- засоби інституційної підтримки політики прав людини на базі комплексу інструментів, механізмів та структур, що охоплюють законодавчі, виконавчі, судові та незалежні органи, які держава та громадянське суспільство використовують для забезпечення виконання, моніторингу та захисту прав людини, включаючи міжнародну звітність, механізми ООН та Ради Європи;

- фундаментальні принципи прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), поєднані з явним визнанням людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків, які визначають основні ознаки державної політики щодо прав людини;

- концептуальні категорії корпоративної соціальної відповідальності: юридична, економічна, етична і дискреційна (передбачає добровільні функції, які беруть на себе підприємства, але які не передбачені в етичній категорії) та критерії оцінки результатів їх застосування – продуктивність, результативність та ефективність.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що сформульовані автором висновки і пропозиції сприятимуть удосконаленню нормативно-правового регулювання політики прав людини в Україні, формуванню науково обґрунтованого підходу до розробки актів законодавства щодо підвищення прозорості бізнесу та державного управління як ключових факторів запобігання корупції та забезпечення чесної конкуренції. Висновки і пропозиції, що містить дисертація, можуть бути враховані при розробці нових і/або вдосконаленні чинних норм щодо запобігання соціально безвідповідальних бізнес-практик, які можуть включати ухилення від податків, недотримання трудових норм, екологічні порушення та маніпуляції з цінами.

Методологічні положення, висновки і практичні рекомендації автора можуть бути використані при плануванні загальної системи нефінансової звітності, що дозволяє послідовно та якісно звітувати про вплив компанії на

сталий розвиток, при підготовці проектів нормативних актів з питань фіскальної прозорості суб'єктів владних повноважень; Міністерства соціальної політики в частині поліпшення методичного та інструктивного забезпечення та практики реалізації прав людини.

Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці підручників і навчальних посібників з конституційного та міжнародного права, а також під час викладання курсів та спецкурсів з конституційного та міжнародного права у Волинському інституті МАУП імені В'ячеслава Липинського.

Особистий внесок здобувача. Усі положення, результати та пропозиції, що містяться у дисертації, обґрунтовані на основі власних досліджень автора. Ідеї та розробки, що належать співавторам публікацій, у дисертації не використовувалися. Внесок здобувача до оприлюднених колективних праць пропорційний кількості співавторів. У друкованих працях, опублікованих у співавторстві, автору дисертації належать: у статті 3 дослідження етичних нормативів поведінки бізнесу; у статті 4 – розроблення основних елементів концепції соціальної, екологічної та економічної поведінки корпорацій.

Публікації. Основні висновки і пропозиції дисертації знайшли відображення у 4 одноосібних статтях у наукових фахових журналах України, 1 стаття у зарубіжному виданні та 3-х статтях у співавторстві, у 3 тезах наукових доповідей і повідомлень, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ I. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1 Зародження і розвиток інституту прав людини

Положення про цінність і недоторканність людського життя, рівності людей зустрічаються вже в Біблії. Поняття прав людини почало зароджуватись ще у часи античності. Основу формування цього поняття заклали грецькі та римські філософи, які визнавали ідею природних прав. Упродовж багатьох століть ранні теорії природного права зосереджувалися на моральних обов'язках. Засновником моральної філософії був Сократ, який відстоював принцип індивідуальної свободи і автономії особи. Він вважав, що кожна людина унікальна завдяки можливості особистої свободи. Однак, Сократ обмежував свободу законами природи, ігноруючи персоніфіковані божественні істоти [1, с. 37]. На жаль, письмових праць Сократа не було знайдено, основні його ідеї були передані учнями та послідовниками.

Одним із найдавніших філософів, який обстоював загальний стандарт етичної поведінки, був учень Сократа Платон. Він розвинув ідеї Сократа про справедливість, рівність, чесноти. У своєму проєкті ідеальної держави Платон сформулював мету розвитку державності – досягнення досконалої організації політичної влади на основі єдності мудрості, мужності, розсудливості та справедливості. Платон вважав, що всі громадяни наділені політичними правами та рівноправні, в тому числі і жінки, хоча жінок до управління державою не допускав [2, с. 153].

Ранні ідеї природного права вплинули на подальший розвиток учення про права людини, яке було відображено у філософських концепціях та в античній науковій думці. Права людини завжди залежали від усталеної традиції. З часом тривалий звичай ставав конкретною формою права. Д. Рітчі зазначає, що «ті

права, які люди вважають, що вони повинні мати, – це лише ті права, які вони звикли мати або що в них є як «традиції» існування. Звичай – це первісний закон» [3, с. 74–75].

Починаючи з часів Давньої Греції, змінювалось сприйняття місця людини у державному та соціальному житті. Зароджувалась ідея рівності, волі, автономії та справедливості, а людина ставала центром усього буття. Уявлення про державу та право як договір про індивідуальну свободу та взаємну безпеку людей розвинув давньогрецький філософ Епікур. Він розглядав індивідуальну свободу та певну мінімальну автономію особи, називаючи людину «соціальним атомом». Свобода людини – це її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Сфера людської свободи – це сфера відповідальності людини за себе. Справедливість для Епікура була виражена у вмінні людей не шкодити один одному та не викликати гніву в інших. Він обґрунтовував також ідею, що необхідно дотримуватись міри у всьому та будувати на цьому етику свого життя, задовольняючи природні, а не надумані бажання. Крім того, людина повинна вміти уникати страждань та гонитви за чуттєвими насолодами [4].

Ідея давньогрецьких філософів про свободу, права та рівність усіх людей отримала подальший розвиток у Стародавньому Римі. Давньоримські філософи – Луцій Анней Сенека, Епіктет (справжнє ім'я філософа невідоме), Марк Аврелій обґрунтували універсальну концепцію природного права з космополітичних позицій, згідно з якою всі люди – громадяни єдиної світової держави, а людина – громадянин Всесвіту. Сенека, «виходячи з природного права як загальнообов'язкового і рівного для всіх світового закону, послідовно відстоював ідею духовної свободи і рівності всіх людей» [5, с. 32; 6]. Сенека, заперечуючи інститут рабства, вважав, що божественне походження людей породжує між ними рівність, незалежно від їхнього майнового стану та походження. Епіктет продовжував ідеї свободи та рівності. Критикуючи рабство як аморальне і хибне

явище, що суперечить природному праву, Епіктет послідовно відстоював принцип – «чого не бажаєш собі, не бажай і іншим» [7, с. 61–62]. Філософ вважав, що багатство, слава та інші матеріальні блага – це речі несуттєві. Для людини пріоритетними повинні стати такі основні цінності, як моральне удосконалення, добро та справедливість.

Давньоримський філософ Марк Аврелій був імператором («філософом на троні»), який розвивав уявлення про «державу з рівними для всіх законами, керовану відповідно до рівності й рівноправності всіх, і царя, який насамперед шанує свободу підданих» [8, с. 519]. Він втілював помірну політику, відображаючи в правлінні повагу до людей, сенату та до його членів. За час свого правління Аврелій спрямовував свою політику на допомогу дітям-сиротам, рабам, бідним та хворим, жертвував гроші на допомогу усім, хто потребував допомоги. Філософ «вважав, що в державі повинні бути єдині для всіх закони, поважатися свобода підданих, а управління здійснюватися на засадах рівності та рівноправності всіх громадян» [9, с. 173]. Завдяки імператору Аврелію змінилось ставлення до рабів, а їхнє вбивство визнавали злочином. Філософ наголошував на таких чеснотах, як добропорядність, доброчесність, піклування про інших людей для збереження загального блага. Його гуманне ставлення до людини успадкували його учні та послідовники, ідеї яких склали основу інституту прав людини римського права.

З-поміж визначних постатей античних часів слід згадати Марка Тулія Цицерона, який в основу свого учення поклав «поєднання справедливої людини та справедливої держави». «Якби не було людини, так би мовити, насіння справедливості, не виникало б інших чеснот, ні власне самої держави» [10, с. 49]. Основою права, за Цицероном, є справедливість («ми народжені для справедливості»). Справедливість вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність, їй повинні відповідати закони, встановлені в державі. Філософ

вважав, що закони є рівними для всіх і кожного, держава створена для блага людей, а справедливість є однаковою для кожної людини. «Закон – опора того високого становища, яким ми користуємося у державі, основа свободи, джерело правосуддя: розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені у законах... Справжній закон – це розумне становище, що відповідає природі, розповсюджується на всіх людей, постійне, вічне, закликає до виконання обов'язку, наказуючи; забороняючи, від злочину відлякує...» [6, с. 215].

Ю.І. Турянський вважає, що термін «*jus naturale*», тобто природне право, увів саме Цицерон. Мислитель стверджував, що право походить саме із природи: «адже, тим кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і в заборонах. Тому, якщо вона дарувала їм закон, то дарувала і право. Розум був даний усім. Отже, право було дане всім» [4, с. 43]. Таким чином, він сформулював принцип рівності закону для всіх.

Досліджуючи філософські ідеї Цицерона, Я. Блоха зазначає, що «зв'язок між людьми, заснований на праві,... робить людей членами одного цивільного колективу, встановлюючи між ними певні права та обов'язки» [11, с. 28]. Так, філософ підкреслює, що самою природою закладені основні права людини, а державу створено для реалізації цих прав. За Цицероном «Державна влада повинна здійснюватися, від імені народу в його інтересах, оскільки перманентно сама держава належить народові» [12, с. 19]. Наслідуючи ідеї Сенеки та Марка Аврелія, базовими елементами поняття «права людини» Цицерон вважав справедливість усіх перед законом, тим самим визнавав невіддільність людських природних прав від самої людини. Саме на цьому принципі справедливості базувалася ідея римського розуміння права. Тракткування справедливості як необхідної властивості самого права означало, що всі норми, що суперечать

вимогам принципу природно-правової справедливості, не можуть мати юридичної сили [13].

Отже, у перших сторіччях до нашої ери в Римі народжується доктрина «справедливого права», якою постулювався природній характер прав та свобод. Втім, ці права належали не кожній людині. Зокрема, головною засадою правової системи римлян була рівність всіх вільних, тобто – не рабів.

Ідея природно-правової рівності та свободи отримала подальшу розробку у філософських вченнях християнських мислителів. Із античних традицій християнство запозичило золоте правило справедливої поведінки кожної людини, яке полягає у тому, щоб «вчиняти з людьми так, як бажаєте, щоб чинили з вами». Релігійне переосмислення природного права підірвало характер класичних доктрин справедливості. Фома Аквінський був останнім мислителем аристотелівської юридичної традиції *jus naturale*. Він розробив християнську доктрину права і держави. У дусі природничо-правових ідей Фома Аквінський стверджував, що мета держави – це загальне благо її членів, забезпечення умов для їх розумного та гідного життя. При цьому він засуджував тиранію (тобто правління на користь самого правителя в умовах беззаконня) і обґрунтовував право народу на повалення такого ладу. Фома Аквінський вважав, що тільки за своєю сутністю будь-яка влада є божественною, тоді як за своїм походженням і використанням та чи інша форма влади (наприклад, тиранія) може суперечити своїй сутності і не відповідати своєму призначенню. Положення про божественну за своїм першоджерелом людську гідність всіх людей і природне право кожної людини на гідність є великим внеском Фоми Аквінського і в цілому християнського гуманізму в концепцію невідчужуваних природних прав людини [14, с. 94; 9].

Ідея рівності людей продовжувала розвиватися в епоху Середньовіччя. В середні віки розуміння права спиралося на положення римського права. На межі

XII–XIII віків деякі європейські країни прийняли низку документів, у яких проголошувалися права та свободи: спочатку – дворянства, а згодом – всіх вільних людей. Найбільш відомим з них є «Велика хартія вольностей» (Magna Charta) 1215 року. Досліджуючи витoki концепції прав людини, Тетяна Гулаткан зауважує, що у Магна Карті містяться права, які є не правами людини, а політичним врегулюванням. Права людини належать усім людям і тому не можуть бути обмежені лише певною групою привілейованих осіб. Модифікація теорій та перетворення їх у політику завжди існували у всі часи історії. Упродовж багатьох століть більшість ранніх філософських теорій природного права, як і релігійна доктрина, зосереджувалися на моральних обов'язках, а не на тому, що зараз називається юридичними правами [15, с. 331]. Віджай Кумар у своїй книзі «Права людини: виміри та проблеми» пише: «Права людини не є новою монетою, хоча вони набули популярності в останні десятиліття. Ману каже, що так само, як Мати-Земля надає рівну підтримку всім живим істотам, король також повинен однаково ставитися до всіх громадян так само, як мати до своїх дітей... Права людини, по суті, впливають із гідності та цінності, притаманної людській особі, і того, що людська особистість є центральним предметом прав людини й основної свободи» [16, с. 42].

Епоха Відродження висунула на перший план проблему прав і свобод людини, особливо її права на індивідуальність, тобто незалежність, гідність, власну думку, власний спосіб життя. Фундаментальною зміною тогочасного суспільства стало звільнення від домінування християнських норм, коли людина розглядалася лише як частка якоїсь спільноти: держави чи релігійної общини [17, с. 213]. Світоглядною установкою епохи Відродження став гуманізм – ідейна течія, яка проголосила людину вищою цінністю та метою суспільства і сформувала поняття особистості. Ренесансні автори виходили з того, що кожна людина від народження (а не від Бога) наділена низкою фундаментальних прав,

які уможливають її самостійне та вільне існування у суспільстві. До таких прав було віднесено: декларацію про життя, на володіння майном, на свободу переконань, особисту безпеку. Всі вони природні у тому сенсі, що дані індивіду від народження, і тому ніхто не має права вилучити їх, у тому числі і сама держава» [18].

Наприкінці XVII та у XVIII сторіччі відбулися події, які стали справжньою революцією у формуванні концепції прав людини. Філософські передумови цих подій заклали такі відомі філософи-просвітники як Джон Локк, Джон Мільтон, Вольтер, Шарль Луї Монтеск'є та інші. Вони розвили ідею природного походження прав і свобод та стверджували, що права належать не тільки громадянам, а кожній людині від народження. Одним із видатних представників епохи Просвітництва був англійський філософ Джон Локк, який розвинув теорію природних прав. Джон Локк послідовно розкриває процеси переходу людства від природного стану та природної свободи до державно-організованого суспільства та гарантованої свободи. Він вважав, що кожна людина має певні права, які походять від власної природи, а не від уряду і його законів. Людина ... по своїй природі вільна, рівна і незалежна, ніхто не може бути... підкорений політичній владі іншого без своєї згоди. Усі люди...мають від природи владу не тільки оберігати свою власність – своє життя, свободу та майно – від ушкоджень і посягань інших людей, а й судити та карати інших людей за порушення цього закону. На думку Дж. Локка, необхідно узгоджувати в межах держави особистий інтерес із суспільним, поєднувати їх [19].

В умовах будь-якого суспільства та форми правління свобода не може бути абсолютною. Це також стосується верховної державної влади, яка не може бути свавільною та необмеженою. Фактично Дж. Локк визначив правові, соціальні, майнові та організаційно-політичні межі державної влади [20, с. 15]. Природні права повинні надати право людям на певний правовий захист. Ця ідея набула

більшого поширення і знайшла своє відображення в конституціях деяких країн. Права людини переформулювали цю ідею, а також довели те саме стосовно відносин між урядами і громадянами.

Протягом XVIII сторіччя провідні філософи Просвітництва прагнули замінити природний закон правами людини. Спільним для них було бажання розширити свободу, право бути вільним від тортур, рабства та експлуатації, право на життя й на власність, право на справедливість і на захист верховенства права. Мислителі наголошували на створенні законів і правових інститутів, які сприяли б справедливості й захищали права окремих осіб [15].

Прошло зовсім небагато часу й ідеї просвітників були втілені у життя. Перші акти англійського конституціоналізму, що закріплюють права людини – Петиція про права (1628 р.) поклала на англійського короля певні обов'язки, що мали б захищати підданих від сваволі королівської адміністрації. Habeas Corpus Act (Закон про недоторканність особи) (1679 р.) вперше увів поняття «належної» процедури, передбачив гарантії недоторканності особи, принцип презумпції невинуватості. Білль про права (1689 р.) встановив свободу слова у парламенті, свободу виборів та право звернення підданих із петицією до короля. «Білль про права» – документ, який містить перелік частини прав, яким потім дадуть назву громадянські (особисті) і політичні права [21, с. 9].

12 червня 1776 року була ухвалена Декларація прав Вірджинії [22], яка наголошувала: «1. Що всі люди за своєю природою однаково вільні та незалежні та мають певні невід'ємні права, яких, коли вони вступають у суспільний стан, вони не можуть жодним договором позбавити своїх нащадків; а саме: насолода життям і свободою, засобами придбання та володіння власністю, а також пошук і отримання щастя та безпеки. 2. Що вся влада належить і, отже, походить від народу; що магістрати є їхніми довіреними особами та слугами, і завжди підкоряються їм».

Найрадикальнішим документом стала Декларація незалежності Сполучених штатів, прийнята 4 липня 1776 р., яка проголосила, що тринадцять колоній у Північній Америці стають вільними та незалежними державами. У документі проголошувалися основні демократичні принципи – рівність людей, їхнє природне право на життя, свободу та прагнення до щастя, а джерелом влади визнавався народ [23]. Декларація незалежності 1776 р. закріпила фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: «Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід’ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя».

Конституція США (1787 р.) є найстарішою федеральною конституцією, яка діє досі. Конституцією визначена структура органів державної влади, їхні взаємини побудовані на основі «принципу розподілу влади» (принцип «стримувань і противаг» Шарля Монтескьє 1689–1755) на законодавчу (Конгрес), виконавчу (Президент) і судову (Верховний Суд), розподілила компетенції «по горизонталі» на федеральному рівні (статті I-III), «по вертикалі» (між Союзом і штатами – статті I і IV), встановила порядок зміни Основного закону (стаття V), містила різнопланові положення в статті VI, частина з яких втратила силу. І насамкінець, стаття VII визначила порядок набуття чинності Конституцією. Зміни до конституції вносяться ухваленням поправок. Наразі ухвалено 27 поправок.

Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 року – пам’ятка Великої французької революції [24]. У преамбулі Декларації йдеться про таке:

- а) Декларація нагадує співгромадянам, що «неуцтво, забуття прав людини або зневага ними є єдиною причиною суспільних лих» і «зіпсованості урядів»;
- б) вона відтепер незмінно перебуватиме «перед поглядами всіх членів суспільного союзу» і постійно нагадуватиме про їхні права та обов’язки.

Цей історичний документ визначив найважливіші права і свободи громадян – такі, що належать їй за природою від народження, а тому «невід’ємні і священні» – вільність від народження, рівність із іншими особами, право творити закони, свободи совісті, слова, друку. Декларація закріплювала не тільки індивідуальні, а й колективні права людини. Статті Декларації містять настанови: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» (ст. 1); «Мета всякого політичного союзу – збереження природних і невід’ємних прав людини. Такими правами є свобода, власність, безпека і опір гнобленню» (ст. 2).

Проголошені права й свободи розділені на права людини та права громадянина. Права громадянина засновані на правах людини та на верховенстві влади народу. Вони включають перелік громадянських свобод. У Декларації визначено: «Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: отже, здійснення природних прав кожної людини зустрічає лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом» (ст. 4). Декларація містить і відповідні заборони. Так, документ проголошує, що: «Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонене законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений чинити те, що не наказане законом» (ст. 5). Наголошено законні гарантії прав громадянина, які забезпечують його недоторканність і безпеку: «Ніхто не може бути підданий звинуваченню, затриманню або висновку інакше, ніж у випадках, передбачених законом і в наказаних ним формах». Той, хто свавільно видає накази або вимагає їх виконувати, повинен бути покараний (ст. 7).

Відлік першого покоління прав людини можна вести з періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадає розвиток буржуазних відносин і утвердження буржуазного суспільства. Також слід акцентувати увагу на

поширений погляд щодо громадянських й політичних прав, які, в основному, є негативними правами («свобода від...»), а не позитивними («право на...»).

Англо-американський філософ Томас Пейн у своїй фундаментальній праці «Права людини» одним із перших почав розрізняти природні та громадянські права людини. Природні права належать людині на підставі її права на існування. Цивільні права – це такі, що належать людині на підставі її права на членство в суспільстві» [25]. Опираючись на теорію природного права та природних прав, Пейн уже говорив про політичні, цивільні та економічні права. «Декларація прав, – підкреслював він, – є водночас також Декларацією обов'язків. Що б не було моїм правом як людини, це також водночас право іншого; і мій обов'язок – гарантувати, а не тільки користуватися».

Врешті-решт права людини і громадянина були визнані фундаментальною цінністю та покладені в основу державного устрою. Теоретично ці права почали формуватися протягом XVII–XVIII століть, а в їх основі лежали переважно політичні мотиви. Людство поступово визнавало, що існують такі речі, які всемогутня держава робити не може, що народ повинен мати певний вплив на ті політичні процеси, наслідки яких позначаються на ньому. Двома центральними ідеями були ідея особистої свободи та ідея захисту особи від державного свавілля. Вважається, що такі права як: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на гідність особи, право на недоторканність приватного життя, свобода совісті і свобода думки тощо) є священними і невідчужуваними, а тому не підлягають обмеженню. Отже, ранні ідеї природного права та природних прав дали необхідну основу для всього подальшого розвитку теорії прав людини. Вони інтерпретуються міжнародними документами як громадянські і політичні права – права першого покоління прав.

Сьогодні громадянські та політичні права докладно викладено у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [26, ст. 2–21] і в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [27].

Соціально-економічні права людей виникли з потреби у спільному захисті від різноманітних несприятливих життєвих ситуацій, внаслідок яких вони зазнавали збитків від розбійного нападу або пограбування. У Стародавній Греції та на території Стародавнього Риму передбачався соціальний захист на випадок захворювання, каліцтва, допомоги сім'ям, що втратили годувальника. Виникнення соціального захисту на українських землях А.В. Гончаров пов'язує з періодом прийняття християнства. Основними об'єктами доброчинності були хворі, жебраки, вдови, сироти. До найдавніших правових документів належать статuti князя Володимира Великого. «Руська Правда» князя Ярослава була першим слов'янським законом, в якому сформульовано щось подібне до соціальної програми [28, с. 103].

У період Середньовіччя було закладено фундамент розвитку майнового страхування на випадок стихійного лиха чи інших понесених збитків. Створювались фонди взаємодопомоги для вдів та сиріт. Для прикладу можна навести соціальні Англійські «Закони про бідних» часів Тюдорів, що виступали системою допомоги нужденним. Згодом ці закони були кодифіковані – збір грошей для допомоги бідним перетворився із добровільного у обов'язковий податок з місцевого населення [29]. Т. Длугопольська вважає, що усі ці заходи, які застосовувалися в епоху Середньовіччя, сьогодні можемо розглядати як поштовх до сучасних форм соціального захисту [30].

Загалом, законодавство у сфері соціального захисту має давню історію – від перших «законів про бідних» у добу Середньовіччя до Декларації з прав людини та Європейського кодексу соціального забезпечення [31; 32].

Передумови сучасної соціальної політики Великобританії закладені у «New Poor Law Act» (1834 р.) [33]. Новий закон був піонером у запровадженні ролі центрального уряду в піклуванні про бідних і залишався в силі протягом вікторіанської доби. Закон не вирішував справжніх проблем бідності, спричинених економічними обставинами, які не залежали від особи. До 1880-х років глибше розуміння бідності та її складних зв'язків з економічними умовами (такими як низька зарплата та безробіття) поступово почало змінюватися. Однак лише у 1946 році був прийнятий Закон про встановлення розширеної системи національного страхування, що передбачав грошові виплати у вигляді допомоги по безробіттю, допомоги по хворобі, допомоги по вагітності та пологах, пенсії за вислугу років, допомоги вдовам, допомоги опікунам і допомоги у випадку смерті [34].

Закон про національне страхування 1946 року ґрунтувався на внесках працівників за фіксованою ставкою в обмін на виплати у важкі часи: безробіття, хвороба, допомога на утриманців, материнство, пенсія за вислугу років та окремі витрати на поховання. Обов'язок робити внески був етичним за своєю природою, застосовувався до всіх працівників незалежно від походження, намагався викликати внутрішнє бажання допомогти громаді та створював платформу для почуття спільної солідарності серед громадян.

Німеччина стала першою країною в світі, яка прийняла програму соціального страхування по старості в 1889 році, розроблену канцлером Німеччини Отто фон Бісмарком. Німецька система передбачала пенсійні виплати та виплати по інвалідності. Участь була обов'язковою, і внески брали з працівника, роботодавця та уряду. У поєднанні з програмою компенсації робітникам 1884 року і страхуванням «на випадок хвороби» 1883 року, німці започаткували комплексну систему забезпечення доходів, засновану на принципах соціального страхування. У 1927 році вони додали страхування на

випадок безробіття, зробивши свою систему завершеною. Німеччина стала піонером більшості соціальних програм, які пізніше було запроваджено у законодавстві багатьох демократичних держав світу.

Універсальна потреба в соціальному захисті особливо у країнах континентальної Європи та у Сполучених штатах Америки на початку ХХ ст. була визнана світовою спільнотою як основоположне право людини [35, с. 60]. На початку ХХ ст. майже в усіх розвинутих країнах Європи відбулося становлення системи соціального захисту громадян: допомога по безробіттю, у зв'язку із втратою працездатності, запровадження соціального захисту із наданням грошової підтримки та належного медичного забезпечення громадянам, медичне страхування тощо.

Помітний прогрес у сфері соціального захисту відбувся після II світової війни, коли пріоритетом у стратегіях розвитку держав стали соціальна політика та соціальні видатки. Право на соціальний захист визнається як право людини в основних міжнародно-правових документах, що регулюють ці права. Першим актом в історії міжнародних відносин є Загальна Декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року [36]. Відповідно до статті 2 Декларації «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища». У ст. 22 зазначено: «Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності й для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній та культурній галузях, за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури й ресурсів кожної держави».

Відповідно до положень Декларації, не можна позбавляти соціального захисту окремих категорій громадян. Право на соціальне забезпечення і соціальний захист людина має за умови настання певних обставин, серед яких: безробіття, хвороба, інвалідність, удівство, старість, материнство, дитинство. Соціальний захист не може бути обмежений національним законодавством. Стаття 23 наголошує, «Кожна людина має право на необхідне соціальне забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини». Відповідно до ст. 25 «Кожна людина має право на такий життєвий рівень..., який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї» (п. 1). Згідно положень Декларації, діти і жінки, які мають малолітніх дітей, належать до найбільш вразливих груп населення і тому мають право на захист з боку суспільства та держави (п. 3 ст. 16); материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу (п. 2 ст. 25). Декларація визначає право кожної людини на безоплатну початкову та загальну освіту (п. 1 ст. 26).

«Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права ... вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації» (с. 30).

II світова війна та післявоєнний період сприяли розвитку системи соціальної підтримки на національному, регіональному та міжнародному рівнях із визнанням права на соціальний захист як невід'ємного права людини. Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 р. та її переглянута редакція від 3 травня 1996 р., яка набрала чинності 1 липня 1999 р. виділяє такі соціальні права: на працю (ст. 1); на справедливі умови праці (ст. 2); на безпечні та здорові умови праці (ст. 3); на справедливу винагороду (ст. 4); на створення організацій (ст. 5); на укладання колективних договорів (ст. 6); право дітей та підлітків на захист (ст. 7); право працюючих жінок на охорону материнства (ст. 8); на

професійну орієнтацію (ст. 9); на професійну підготовку ст. 10); на житло (ст. 31) [37].

Європейська соціальна хартія (переглянута) розкриває зміст таких прав людей у сфері соціального забезпечення, як: на охорону здоров'я (ст. 11); на соціальне забезпечення (ст. 12); на соціальну та медичну допомогу (ст. 13); на користування послугами соціальних служб (ст. 14); право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства (ст. 15); право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 16); право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 17); на захист від бідності та соціального відчуження (ст. 30); право на соціальне забезпечення (ст. 12); право на соціальну та медичну допомогу (ст. 13); право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 16); право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу (ст. 19); право на охорону здоров'я (ст. 11); право на користування соціальними службами (ст. 14) та ін. У Хартії дається перелік не лише соціальних, а й економічних прав. Критерієм їх розмежування служать сфера праці (економічні права) і життєдіяльність людини поза сферою зайнятості (соціальні права).

Взяті на себе зобов'язання держави виконують за допомогою законів або правил, угод між роботодавцями та організаціями працівників, а також за допомогою поєднання цих двох методів та інших відповідних засобів. Хартія передбачає механізм контролю за дотриманням державами взятих на себе зобов'язань [37]. 16 квітня 1964 р. був підготовлений Європейський кодекс соціального забезпечення, який гарантував мінімальний рівень соціального захисту: медичне обслуговування, допомогу у зв'язку з хворобою, з тимчасовою непрацездатністю, виробничими травмами, допомогу у зв'язку з інвалідністю, втратою годувальника, а також допомогу з народженням дитини і пенсійне забезпечення. У 1990 році цей Кодекс був переглянутий і доповнений новими

нормами соціального захисту населення на основі ідеї соціальної справедливості, яка відіграє роль індикатора між різними соціальними групами та їхнім соціальним становищем. Країни, що підписують цей документ, зобов'язуються «підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення [32].

10 листопада 2016 р. Україна підписала Європейський кодекс соціального забезпечення, взявши на себе зобов'язання дотримуватись принципів демократії, верховенства права та захисту прав людини. Таким чином, відповідно до міжнародних документів Ради Європи Уряд України спрямовує свої зусилля на повну адаптацію національного законодавства у соціальній сфері до європейських стандартів.

Ще одним важливим законодавчим актом у сфері соціального захисту є Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, ратифікований Україною у 1973 р. [38]. Відповідно до ст. 11 Пакту держави визнають не лише право кожного на достатній життєвий рівень, а й на неухильне поліпшення умов життя як його, так і його сім'ї, зобов'язуючись при цьому вживати заходи щодо забезпечення реалізації цього права.

Декларація соціального прогресу і розвитку [39] ставить за мету постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства шляхом досягнення, зокрема, таких головних завдань: подолання голоду і недоїдання та гарантія права на належне харчування; ліквідація злиднів і забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливого і рівномірного розподілу прибутків; досягнення найвищого рівня охорони здоров'я й забезпечення охорони здоров'я усього населення, по можливості безоплатного забезпечення всіх, особливо осіб, які мають низький прибуток і великі сім'ї,

задовільним житлом і комунальним обслуговуванням; надання всебічного соціального забезпечення і послуг соціального піклування та ін. (ст. X, ч. II).

В Україні основи соціального забезпечення були закладені за радянських часів. Після проголошення незалежності України цей здобуток держава отримала у спадок. Соціальні права закріплені в Конституції України, стаття 46 якої визначає: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» [40].

Конституція України приділяє особливу увагу питанню конституційного закріплення прав і свобод людини та громадянина. Це закономірно, адже права і свободи людини й громадянина в наш час стали загальновизнаною найвищою суспільною цінністю. відповідно до Конституції України, основне право людини і громадянина – їхня можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, які встановлені державою і закріплені в Конституції та інших нормативноправових актах. Конституція України закріплює основні права і свободи людини і громадянина, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод.

Існують різні класифікації прав людини і громадянина. Їх поділяють на основні і похідні. Основні права поділяють на: а) громадянські (особисті, фізичні); б) політичні; в) економічні; г) соціальні; г) культурні; ж) екологічні та ін. Наприклад, П. Рабінович поділяє основні права людини і громадянина за сферою суспільних відносин і характером потреб на: а) фізичні; б) особистісні; в) культурні; г) економічні; г) політичні. В одній із класифікацій виокремлюються класичні та соціальні права. Перші містять громадянські та політичні права й спрямовані на обмеження влади держави над людиною. Інші – охоплюють економічні, соціальні та культурні права [41, с. 170–173]. Права людини – це певні

можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів. Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини ґрунтується не просто на соціальному, а власне на соціально-потребовому підході. Адже існування та розвиток людини тривають зазвичай тільки у процесі задоволення її потреб; а цей процес, звісно, опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними (соціально-природними) наслідками попередньої та поточної діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного). Наведений аспект розуміння прав людини може бути стисло, як квінтесенція, відображений у такому твердженні: будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб. У цьому виявляється (окрім іншого) гуманістичність потребової інтерпретації прав людини і вбачається чи не найістотніша її перевага [42, с. 68].

Конституція України закріпила невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини, їх недоторканність, невичерпність і забезпеченість із боку держави. Саме в цьому аспекті історія виникнення і розвитку ідей та поглядів на свободу людини становить певний інтерес. Важливими для дослідження є не тільки свободи людини, але й їх гарантії, розвиток демократії права, законності, справедливості. Досліджуючи роль Конституції України у системі соціального захисту, М.І. Даніліна зазначає, що соціальний захист – це система заходів правового, соціально-економічного та організаційного характеру, що гарантується і реалізовується державою для матеріальної забезпеченості громадян на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства і вільного розвитку людини [43, с. 26].

Для сучасних політико-правових знань ідеї і концепції минулого виконують важливу роль як аргументи та теоретичні передумови подальшого їх розвитку [44, с. 27].

Права людини належать до найважливіших досягнень людства. Свій еволюційний шлях розвитку воно розпочало з метою забезпечення найкращих умов життя для кожної людини. Високий рівень забезпечення та дотримання людських прав є основним показником правової та демократичної держави, яка визнає людину як особливу цінність. Втілення ідеї природних прав людини відбувається через розуміння людської гідності як основи всієї системи прав людини, які визначаються та гарантуються Конституцією України.

Аналізуючи зміст основних міжнародно-правових документів (зокрема, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Європейської соціальної хартії (переглянутої) спостерігається підхід щодо розмежування соціальних і економічних прав. Такий підхід переважає у зарубіжній та вітчизняній конституційно-правовій доктрині. Поняття «соціальні права людини» науковці переважно розуміють як сукупність закріплених у законодавстві норм, що надають особі можливість на отримання від держави певних матеріальних благ. Так, наприклад, О. Скрипнюк вважає, що «соціальні права і свободи – це встановлені Конституцією та законами України правила поведінки або діяльності людей, спрямованої на задоволення власних соціальних потреб [45, с. 9]. П. М. Рабінович визначає соціальні права як «можливості людини реалізувати свої здібності, здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ» [46, с. 12]. Т. Длугопольська відзначає, що соціальні права і свободи насамперед пов'язані з можливістю людини працювати та відпочивати, захищати свої соціально-економічні права, отримувати соціальний захист, мати право на достатній життєвий рівень, отримувати належну медичну допомогу та користуватися страховою медициною тощо [47, с. 64].

Великий енциклопедичний юридичний словник визначає соціальні права як громадські права у соціальній сфері, що полягають у можливості набуття соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їх захисті або вчиненні певних дій у цій сфері. До соціальних прав віднесені право на працю, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування та ін. [48, с. 829].

Що стосується визначення економічних прав, то вони переважно зводяться до розуміння їх як можливостей вільно володіти, користуватися, розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності, а також право брати участь у виробництві матеріальних та інших благ [49, с. 183]. На думку науковців Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус, економічні права забезпечують людині вільне розпорядження основними факторами господарської діяльності та прояву господарської ініціативи [50, с. 118]. Утім Ю. М. Фролов зауважує, що економічні права і свободи людини в Україні – це не тільки можливості володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, але й необхідність набувати та захищати їх, що передбачено Конституцією та законами України [51, с. 171].

Виходячи з аналізу змісту Конституції України, можна констатувати, що у Законі не виокремлюються економічні, соціальні, культурні та екологічні права і свободи людини і громадянина. У Розділі 2 дається їх спільний перелік, який охоплює: право на приватну власність (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю; право на належні, безпечні і здорові умови праці; право на заробітну плату та на винагороду (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); право на охорону здоров'я (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50); право на освіту (ст. 53); право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Тому більшість вітчизняних науковців вважають за можливе об'єднання соціальних та економічних прав у категорію «соціально-економічні права». На думку І. С. Загоруя, «соціально-економічні права є різновидом основоположних прав, підсистему яких утворюють самостійні і водночас взаємозалежні «економічні права» і «соціальні права» [52, с. 172].

Соціальні права безпосередньо залежать від стану економіки і ресурсів суспільства. Це стосується і права кожного на достатній життєвий рівень. Тому встановлення навіть на конституційному рівні певних соціальних прав ще не означає належного їх гарантування з боку держави. Право не може бути вище економічних можливостей суспільства [30, с. 64].

М.М. Коба вважає, що соціально-економічні права слід розглядати як комплексне нормативне утворення, призначенням якого є визначення та закріплення правового становища людини у сфері праці, зайнятості, добробуту, соціального захисту, створення гарантій її захищеності від голоду, хвороб, інших соціальних катаклізмів [53, с. 12].

Отже, виходячи з різних підходів щодо визначення соціально-економічних прав, слід зауважити, що спільною рисою зазначених прав є їх функціональне призначення – забезпечення гідного рівня життя людини, права на працю, соціальне забезпечення, гідну оплату праці тощо.

Кожна держава відповідає за сприяння економічному, соціальному і культурному розвитку свого народу, як передбачено ст. 7 Хартії економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. [54]. Обов'язок держав у сфері регламентації соціально-економічних прав полягає в тому, щоб здійснювати прогресивні економічні і соціальні реформи, забезпечувати повну участь свого народу в процесі і вигодах економічного розвитку, використовувати свої ресурси для надання усім рівних можливостей користування даними правами [55, с. 81].

«Ідеал вільної людської особистості, вільної від страху і нужди, може бути здійснений, тільки якщо будуть створені такі умови, при котрих кожний може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами так само, як і своїми громадянськими і політичними правами», – визначено в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Генеральна Асамблея ООН в Резолюції 41/117 від 4 грудня 1986 р.[56] підтвердила положення про неподільність та взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав та нагадала про обов'язок держав сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя за більшої свободи та загальної поваги та дотримання прав людини та основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії.

1.2 Політична природа прав людини: концептуальний підхід

З часу їх появи у Загальній декларації 1948 року права людини були об'єктом інтенсивних політичних дискусій, а також філософських теоретизувань. Донедавна домінуючим філософським підходом до аналізу прав людини була теорія природного права. З цього погляду, існують нормативно важливі інтереси, пов'язані з нашим статусом людей, і завдання прав людини полягає в їх захисті. Іншими словами, права людини є основними моральними правами, якими люди користуються виключно завдяки своїй гуманності. Цей «підхід природного права» до прав людини по-різному відстоювали такі теоретики, як Алан Гевірт [57], Джеймс Гріффін [58] і Джон Тасіулас [59]. Центральним у цій точці зору є ідея про те, що функція прав людини не залежить від існуючої політичної реальності прав людини в реальному світі.

Потрібно лише розглянути, чи є право нормативно основним інтересом, пов'язаним із нашим статусом людини, покладаючи достатньо обов'язків на іншого правовласника або захищаючи його. Протягом останніх кількох років

адекватність «підходу природного закону» все більше ставилася під сумнів. Зокрема, ліберальні політичні філософи почали сумніватися в доречності теорії прав людини, яка просто відтворює принципи природного права під іншою назвою. Причина, чому ми піклуємося про права людини, як випливає з цього аргументу, має дуже багато зв'язку з їхньою політичною реальністю. Права людини – це політико-правова конструкція, яка виникла за певних обставин, і хороша філософська теорія прав людини повинна відповідати цьому факту. Теорію гарного життя не слід ототожнювати з «теорією прав людини» [60].

Дотримуючись цієї лінії міркувань, ліберальні теоретики, зокрема Джон Ролз [61], Томас Погге [62], Джошуа Коен [63], Джозеф Раз [64], Чарльз Бейтц [65; 66] та Андреа Санджованні [67] почали розвивати сімейство альтернативних концепцій прав людини, які вони часто називають «політичними». Хоча різні прихильники політичного погляду характеризують його по-різному, усі вони поділяють однакове фундаментальне методологічне зобов'язання. На їхню думку, функція прав людини невід'ємно пов'язана з існуючими політичними реаліями. Отже, щоб вирішити, що вважати правом людини, ми не можемо лише звертатися до моральних міркувань, таких як цінність особистості чи що вважається хорошим людським життям. Замість цього ми маємо поглянути на роль, яку мають відігравати права людини в сучасній міжнародній політиці. Коротше кажучи, у той час як у підході природного права функція прав людини (і, отже, їх виправдання) не залежить від практики, у політичному підході їх функція (і виправдання) залежить від практики [67].

Можна погоджуватися з прихильниками політичної точки зору, що підхід природного права до прав людини є незадовільним і що потрібна краща альтернатива, якщо ми хочемо досягти справжнього прогресу у філософському аналізі цієї думки. Однак існує значна неоднозначність щодо того, що насправді передбачає «політичний» погляд на права людини, і, отже, щодо того, чи

забезпечує він необхідні альтернативні підходи до природного права. По-перше, слід розрізнити різні способи, якими опис прав людини може бути «політичним», таким чином вносячи більше ясності в цю дискусію. Існує три таких способи:

1. Погляд на права людини може бути політичним з точки зору суду, якщо принципи мають на увазі оцінку політичних інституцій (що б це не було), а не особисту поведінку.

2. Погляд на права людини може бути політичним з огляду на його обґрунтування, якщо апеляція містить причини, які є або можуть бути публічно схвалені.<sup>[P]
[SEP]</sup>

3. Погляд на права людини може бути політичним щодо обмежень здійсненності, якщо його зміст залежить від того, що є розумно можливим у поточних політичних обставинах.

Права людини є політичними, зокрема, тому, що політика та держава є основними адресатами прав людини та її зобов'язань. На відміну від морального звернення до всіх людей, політичні концепції прав людини передусім покладають відповідальність на державні органи та державних службовців. Права людини йдуть рука об руку з вимогою, щоб політичний істеблішмент дозволяв і надавав людям доступ до свобод і ресурсів, сформульованих у законодавстві про права людини [68, р. 93]. У цьому сенсі «права прав людини за своєю суттю є політичними та мають місце в процесі боротьби за досягнення, контроль і розподіл ресурсів у суспільстві» [69, с. 24].

Права людини є політичними саме тому, що вони виникли з публічно сформульованого досвіду несправедливості і як такі є результатом політичної боротьби у відповідь на гноблення, приниження та свавілля державної влади [70]. У той же час права людини можуть змінюватися, і їх необхідно постійно політично засвоювати та захищати від скептиків. Емпіричне встановлення,

(пере)тлумачення та реалізація прав людини є частиною часто конфліктних політичних процесів.

Юридичне закріплення прав людини є внутрішньополітичним процесом. Нинішній «перелік прав людини» в Загальній декларації прав людини (ЗДПЛ) і засновані на них міжнародні договори з прав людини, були розроблені в рамках Організації Об'єднаних Націй і узгоджені між представниками держав – більшою чи меншою мірою під впливом окремих осіб, постраждалих груп, організацій громадянського суспільства та спеціалістів і громадського дискурсу того часу, ідеологічними та конституційними традиціями, а також конкретним історичним досвідом гноблення, труднощів та зусиль зі звільнення знедолених груп. Водночас договори про права людини відображають соціальні та міждержавні владні відносини, а також інтереси національних держав, які впливають на те, які права людини будуть включені та як вони будуть сформульовані. Історична випадковість окремих формулювань прав людини незаперечна.

Закріплення та розвиток прав людини в міжнародному праві є результатом політичних процесів у певні моменти в історії, хоча розвиток все ще триває. Навіть коли нормотворчі процеси просунулися далеко, «перелік» прав людини можна змінювати та розширювати. Наприклад, було розроблено численні договори про права людини, які диференціюють права, закріплені в ЗДПЛ, і роблять їх більш специфічними для окремих груп населення (жінок, дітей, людей з обмеженими можливостями, трудящих-мігрантів) і проблем прав людини (расизм, тортури, викрадення). В принципі, можна припустити, що новий досвід несправедливості та змін в умовах життя людей і соціальних відносинах – наприклад, через зміну клімату, глобальні переміщення біженців і міграцію, генну інженерію, цифровізацію та штучний інтелект – також може породити нові права людини в майбутньому. Це особливо вірно, якщо воно супроводжується критикою неадекватності існуючого захисту прав людини. Наприклад, юридично

зобов'язуючий документ щодо зміцнення прав людей похилого віку – Конвенція ООН про права людей похилого віку є предметом суперечливих дискусій у відкритій робочій групі ООН з 2011 року. Крім того, у 2018 році Рада ООН з прав людини доручила існуючій Робочій групі відкритого складу з права на розвиток розпочати консультації щодо розробки міжнародно-правової угоди про право на розвиток, яка обговорювалася впродовж багатьох десятиліть [71].

Слід також зазначити, що декларації та угоди з прав людини є «живими інструментами». Навіть незважаючи на те, що ці документи з прав людини є «дітьми свого часу», права людини були сформульовані так загально, що їхня чинність виходить далеко за межі історичного контексту їх походження і принципово відкрита для змінних інтерпретацій. Багато міжнародних правових і політичних дебатів зараз точаться не так навколо встановлення нових прав людини, як навколо сучасного контекстно-залежного тлумачення існуючих правових норм. Це чітко видно, наприклад, у тлумаченні економічних, соціальних і культурних прав людини, яке значно змінилося за останні 30 років [72]. Заборона дискримінації також зазнала значних змін. Незважаючи на всі переслідування та протидію в деяких частинах світу, за останні десятиліття відбувся значний прогрес у правовому становищі лесбійок, геїв, бісексуалів, транс*, інтер* та квір (ЛГБТК+) осіб. Зараз існує більша чутливість до складних форм перехресної дискримінації [73]. Водночас висвітлюються прогалини в постколоніальному дискурсі щодо поводження з колоніальними злочинами та їхніми наслідками.

Тлумачення прав людини не є суто юридичною справою, а завжди є частиною соціально-політичних дебатів про те, що можна законно вимагати з точки зору прав людини, хто зобов'язаний захищати права людини та як. Тут також виникають дискусії про «екстериторіальні зобов'язання» держав або про відповідальність за права людини недержавних суб'єктів, таких як бізнес-підприємства. Політичний дискурс про права людини більше не зосереджується

лише на політиці національних держав, але також має справу зі структурами влади, залежністю та гнобленням на недержавному та транснаціональному рівнях, які перешкоджають використанню прав людини.

На тлі кліматичної кризи виникає нова дискусія про те, хто є суб'єктами, тобто носіями прав людини. Тут потрібно не лише розглянути актуальне питання, якою мірою всі ті люди, які безповоротно втрачають свою національну територію через зміну клімату або чия територія тимчасово непридатна для проживання, можуть відстоювати свої права людини та проти кого. З огляду на кліматичну кризу, перш за все необхідно з'ясувати, чи будуть майбутні покоління визнані суб'єктами права та який зв'язок між їхніми правами та правами людини нинішніх поколінь. Маастрихтські принципи прав людини для майбутніх поколінь (2023) спрямовані на роз'яснення поточного стану міжнародного права щодо прав людини майбутніх поколінь [74]. З огляду на погіршення навколишнього середовища та зміну клімату, також постало питання про те, чи мають права людини застосовуватися лише до людей. А як щодо прав інших живих істот? І, як було успішно стверджено в суді у справі деяких стратегічних позовів, чи слід також визнавати права природи? Отже, чи є існуючі права людини неправомірними привілеями людського роду на шкоду іншим живим істотам, як стверджують деякі критики?

У той же час уже встановлені права людини, такі як недискримінація ЛГБТК+ осіб, які неодноразово стикаються з опором між і всередині відповідних держав. Незалежно від того, наскільки базове розуміння змісту індивідуальних прав людини може бути розвиненим, цього недостатньо, щоб міжнародні органи моніторингу прав людини надавали вказівки щодо тлумачення. Саме тому, що права людини, у сенсі універсальності, мають стосуватися кожної людини, необхідно неодноразово обґрунтовувати права людини та забезпечувати їх правдоподібність у міжкультурному політичному діалозі, щоб, крім обов'язкової

сили згідно з міжнародним правом, їм було надано фактичне політичне та соціальне визнання в окремих державах.

Таке визнання є необхідною умовою реалізації прав людини у відповідних державах. Це дуже політичні, часто конфліктні процеси. Міжнародне право прав людини ... вимагає боротьби громадських і політичних діячів за те, щоб змусити уряди відповідати за свої зобов'язання щодо прав людини, а також виступати проти та критикувати авторитарне правління як політичний акт, який кидає виклик владі, ідеології та поведінці держави (70, р. 1].

Права людини здобуваються не лише законними засобами. Незважаючи на важливість судового захисту та стратегічних судових процесів, фундаментальні реформи, спрямовані на кращий і всеохоплюючий захист прав людини, завжди є предметом політичних суперечок, рішень і реалізації, оскільки вони включають питання влади, розподілу, зміни у ставленні, а в ідеалі – політичне визнання та процеси навчання. Завжди потрібні колективні дії соціальних і політичних акторів, щоб досвід несправедливості та спроби емансипації знайшли своє вираження у вимогах до політики прав людини та, якщо необхідно, призвели до нормотворення, тлумачення норм та їх упровадження. Водночас політична відданість правам людини також потребує інституційної підтримки через кодифіковане законодавство, а також через установи та процедури захисту та реалізації прав людини. Не менш необхідними є заснування та реалізація прав людини в політиці та суспільстві.

Зараз у центрі уваги – політичні процеси вимог, тлумачення та реалізації прав людини, закріплених у міжнародному праві. Слід, однак, пам'ятати, що саме завдяки своїм морально-правовим основам вони набувають переконливої та наполегливої сили.

Хоча права людини є предметом незліченних спроб дати їм визначення, навряд чи існує будь-яке визначення політики прав людини. У широкому сенсі

політику прав людини можна розуміти як політичну дію на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях, спрямовану на закріплення, тлумачення, впровадження, захист і просування прав людини. У центрі поточної політики прав людини знаходяться громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини, гарантовані міжнародними конвенціями з прав людини, які необхідно поважати, захищати та виконувати. Політика в галузі прав людини стосується як формування, подальшого розвитку та тлумачення універсальних норм прав людини, так і їх забезпечення та реалізації.

Всі політичні виміри, які семантично виділяються в політичній науці, переплітаються в політичній практиці: право-інституційні основи політики прав людини; часто конфліктний процес прийняття політичних рішень, тобто формування політики прав людини, в якому бере участь безліч (колективних) акторів (політиків); і насамкінець, зміст політики прав людини та результати політики, наприклад, законодавчі, адміністративні, освітні та інші заходи, які сприяють захисту та просуванню прав людини в окремих галузях (політики).

Політична дія аж ніяк не обмежується державними акторами. Це правда, що держави несуть основну юридичну відповідальність за реалізацію та заохочення прав людини, і що міжнародна система прав людини в основному базується на політичній співпраці між державами відповідно до міжнародного права. Однак загально визнано, що неурядові правозахисні організації, мережі та рухи є важливою рушійною силою національного та транснаціонального захисту прав людини. Однак оцінки їх важливості щодо політики прав людини держав і міжнародних організацій суттєво різняться, а також залежать від базових теоретичних положень. Ліберальний і соціальний конструктивістський підходи у сфері міжнародних відносин схильні, наприклад, надавати більшого значення недержавним суб'єктам ніж (нео)інституціоналістські та, звичайно, підходи

реальної політики. Однак питання про те, які саме суб'єкти рухають політичні процеси у сфері прав людини на кожному етапі, потребує емпіричного вивчення. У цьому контексті важливо визнати, що саме взаємодія недержавних суб'єктів, урядів, які віддані правам людини, та міжнародних організацій є важливою для захисту прав людини.

Крім того, неурядові правозахисні організації та мережі мають не лише значний вплив на національну та міжнародну політику у сфері прав людини, наприклад, через критику, протести, лобіювання та консультації. Вони також вживають самостійних заходів для захисту та підтримки прав людини. Це також включає посилення прав людини та конкретну підтримку постраждалих груп і правозахисників. Недержавні актори мають значний вплив на суспільний дискурс щодо прав людини, який багато в чому формує контекст, у якому розгортається державна та недержавна політика у сфері прав людини.

Правам людини та правозахисній політиці притаманний високий ступінь політичної дискурсивності, що допомагає визначити зміст, обсяг і межі прав людини та забезпечити аргументовану підтримку та легітимність політичних дій у сфері прав людини. Відповідно до широкого розуміння політики, цей дискурс є навіть фундаментальним компонентом політики прав людини. Зокрема, з точки зору дорадчої демократії, поінформовані, аргументовані та орієнтовані на угоду форми політичної комунікації між (морально) компетентними громадянами є фундаментальними для демократичної політики прав людини.

Зрештою, притаманні структурні характеристики універсальних прав людини, зокрема свободи, рівності та інклюзії/солідарності, визначають нормативні вимоги до формування політики прав людини в юридично-інституційному, процедурному та матеріальному аспектах. Норми, практики та заходи, що обмежують свободу, партикулярні, дискримінаційні та виключаючі, не можуть бути узгоджені з нормативними вимогами до політики прав людини.

Так, наприклад, той, хто вимагає прав людини лише для певної групи, але виключає інших людей (групи) від їх використання, не може посилатися на права людини в цьому випадку. Права людини мають однаково поширюватися на всіх, інакше вони не є правами людини. Це не виключає можливості того, що універсальні права людини повинні бути спеціально розроблені для певних осіб (або груп), таких як люди з обмеженими можливостями, щоб вони могли реально ними користуватися.

Політика прав людини характеризується також тим, що вона фактично спрямована на визнання та реалізацію прав людини. Вона відокремлює себе від політики, яка лише претендує на захист прав людини. Проте межі не завжди легко встановити, оскільки проблеми з правами людини також можуть перетинатися з іншими інтересами, і постійно трапляються (також успішні) спроби зловживання правами людини для цілей, які відхиляються від прав людини або суперечать їм, наприклад, у крайніх випадках, для імперіалістичної політики влади. На відміну від вузького розуміння політики прав людини, широка концепція політики прав людини могла б охоплювати будь-які політичні дії, об'єктом яких є права людини, навіть якщо вони насправді не спрямовані на реалізацію прав людини. Політика прав людини у вузькому, нормативно дискримінаційному сенсі можна визначити так:

Політика прав людини – це сукупність – дискурсивно й аргументовано підкріплених – юридично-інституційних, процедурних і змістовних аспектів політичних дій міжнародних організацій, а також урядових і неурядових акторів, які спрямовані на закріплення, тлумачення, імплементацію та просування універсальних прав людини з їхніми характеристиками свободи, рівності та солідарності. Політика прав людини реалізується на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях.

Мульти- та міждисциплінарний підхід має значну користь для вивчення прав людини. Юридичні посібники, коментарі та дослідження з прав людини все ще є переважаючим джерелом. Основна увага зосереджена на правовому доктринальному тлумаченні відповідних правових текстів і прецедентному праві відповідних правових установ, таких як Європейський, Міжамериканський або Африканський суд з прав людини, або контрольні органи ООН. Проте філософська дискусія про права людини також приносить багаті плоди, особливо щодо створення, визначення та тлумачення прав людини. Крім того, існує багато соціальних наукових досліджень на цю тему. Можна припустити, що політика прав людини особливо підходить для вивчення як частини політології. Навіть на перший погляд, існує багато точок відліку до традиційних підгалузей політології, які були важливими для розвитку цього тепер дуже диференційованого предмета.

Тут слід згадати підгалузь політичної теорії. Особливо нормативні теорії політики відіграють важливу роль, коли йдеться про значення та тлумачення прав людини та критичний міжкультурний діалог щодо прав людини, особливо коли вони прямо стосуються прав людини. Про це не в останню чергу свідчить жвава дискусія щодо універсальності прав людини. У соціально-політичному дискурсі, наприклад, необхідно протистояти релігійним і культурним релятивістським запереченням. Слід також взяти до уваги феміністську, антинеоліберальну та постколоніальну критику прав людини, а також дослідити ступінь, до якого вони можуть кинути виклик традиційному розумінню прав людини та зробити внесок у формулювання та просування прав людини як амбітного політичного проекту. Крім того, теоретики можуть забезпечити важливу нормативну орієнтацію для практичної політики прав людини, особливо якщо їм вдасться визначити основні принципи в конкретній політиці та їх проблеми у прикладний спосіб.

З іншого боку, у підгалузі міжнародних відносин відповідні теоретичні школи та різноманітні емпіричні дослідження міжнародної та транснаціональної

політики можуть сприяти кращому розумінню політики прав людини. Наприклад, з погляду (нео)реалізму слід з'ясувати, чи вступають у дію права людини на міжнародному рівні лише тоді, коли вони збігаються з політичними інтересами влади, чи коли вони пов'язані з ефективними санкціями та заохоченнями? І якою мірою жорстка сила пов'язана з м'якою силою, такою як моральний авторитет уряду чи політико-культурна привабливість країни? Чи є активна політика у сфері прав людини вираженням демократичного характеру та відданості держав правам людини? Можливо, ліберально-демократичний характер держави, політики та суспільства відіграє важливу роль для дотримання прав людини не лише всередині країни, а й у зовнішніх відносинах. Тоді виникає питання, якою мірою ті групи суспільства, які виступають за права людини, також впливають на формування зовнішньої політики. Або права людини дотримуються тому, що поведінкові очікування, створені в рамках міжнародних режимів прав людини, задовольняються, а уряди вже засвоїли та звикли до поведінки, яка відповідає правам людини? Тоді, у сенсі конструктивістських поглядів, застосовна скоріше «логіка відповідності», ніж «логіка інструментальної раціональності».

Подвійний характер держави як гаранта та загрози правам людини також свідчить про важливість окремого або порівняльного аналізу політичних систем для вивчення прав людини та політики у сфері прав людини. Незважаючи на всі процеси глобалізації, національна держава все ще відіграє центральну роль у повазі, захисті та гарантуванні прав людини. Таким чином, підгалузі політичних систем або порівняльної політики пропонують різноманітні відправні точки для емпіричних досліджень, наприклад, щодо причин і наслідків порушень прав людини у відповідних країнах. Водночас вони надають аналітичні інструменти, щоб пояснити формування політики прав людини та зафіксувати наслідки. Зокрема, порівнюючи країни, можна запитати, за яких умов захист прав людини є ефективним, а за яких – невдалим. Спосіб проведення таких порівнянь значною

мірою залежить від дослідницького інтересу та методологічного підходу. Залежно від рівня аналізу можна, наприклад, розглядати типи політичного режиму, відносини між державою та суспільством або поведінку акторів у контексті конкретних політичних процесів і конфліктів. Крім того, підходи до аналізу політики можна використовувати для вивчення вжитих заходів і політики, що застосовуються в кожному конкретному випадку.

Завдяки перехресному характеру політики прав людини існує багато сфер дослідження всередині та за межами (традиційні підгалузі) політології, які вже академічно «опрацьовуються». Наприклад, порівняльні дослідження насильства давно стосуються прав людини. Питання національної безпеки та боротьби з тероризмом також були в центрі уваги досліджень прав людини після терактів 11 вересня 2001 року в США. З огляду на різке збільшення кількості біженців – і смерть тисяч біженців у Середземному морі та інших місцях – політика щодо надання притулку та біженців також обговорюється з точки зору прав людини.

Тематичний напрям «бізнес і права людини» піднімає питання щодо регулювання процесів економічної глобалізації та транснаціональних корпорацій. Феміністські та ЛГБТК+ погляди, а також соціально-політичні дебати про расизм і постколоніалізм стали важливими імпульсами для теоретичних та емпіричних досліджень. Вони також можуть сприяти відродженню критичної політичної науки, яка, окрім класу, тепер все частіше включає расу та стать як точки відліку для критичного аналізу суспільства та виступає за дослідження, засноване на цінностях. І останнє, але не менш важлив – це посилення на політичну соціологію та дослідження соціальних протестних рухів.

1.3 Універсальність, неподільність, взаємозалежність

і рівність усіх прав людини

Універсальна Декларація прав людини (UDHR) 1948 року досягла чудового синтезу між обома широкими вимірами прав людини. Однак запекла політична боротьба між західною та соціалістичною концепціями прав людини під час холодної війни призвела до затвердження двох міжнародних пактів, заснованих на сумнівному ідеологічному припущенні щодо наявної фундаментальної юридичної різниці між громадянськими та політичними правами, з одного боку, та економічними, соціальними та культурними правами, з іншого, в характері державних зобов'язань та адекватних заходах національного та міжнародного моніторингу та реалізації. Після закінчення холодної війни ця правова категорія поступово була замінена доктриною рівності, взаємозалежності та неподільності всіх прав людини та визнанням обов'язків держав поважати, захищати та виконувати, які однаково стосуються всіх прав людини. Різні види державних зобов'язань у сфері соціальних прав, викладені в статті 25 UDHR, а також у статтях 9–12 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП) 1966 року.

Термін «соціальні права» не має чіткого визначення в міжнародному праві. У преамбулі Європейської соціальної хартії (ESC) 1961 року [37] термін «соціальні права» використовується, щоб відрізнити права, перераховані в ESC, від «громадянських і політичних прав і свобод», зазначених у Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та першому Додатковому Протокол до неї [75]. ESC містить повний спектр прав, включаючи право на працю; право на професійну орієнтацію та навчання, право на охорону здоров'я, право на соціальне забезпечення і право трудящих-мігрантів та їхніх сімей на захист і допомогу, що вказує на досить широке визначення соціальних прав Радою Європи (РЄ). Переглянута в 1996 році ESC зберегла це визначення, хоча Преамбула стосується

вже «економічних, соціальних і культурних прав». Організація Об'єднаних Націй, Організація американських держав (ОАД), Африканський Союз та інші регіональні організації переважно використовують термін «економічні, соціальні та культурні права» для широкої категорії прав, які в Європі називають «соціальними правами». Найважливішими документами в цьому відношенні є МПЕСКП від 1966 р. та Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини у сфері економічних, соціальних та культурних прав («Сан-Сальвадорський протокол» 1988 року [76]), які охоплюють широкий спектр прав людини [77]. Однак жоден із цих договорів чітко не визначає, які з прав є соціальними правами, а розрізняє лише економічні і культурні права.

Певну логічну структуру знаходимо в МПЕСКП. У статтях 6–8 право на працю, права у сфері праці, право створювати профспілки та вступати до них, право на страйк відносяться до економічної діяльності і є явно економічними правами. Соціальні права визначені у статтях 9-12 (право на соціальне забезпечення, захист сім'ї з особливим акцентом на правах матерів і дітей, право на достатній рівень життя, включаючи права на їжу, житло та одяг, право на здоров'я). Культурні права подані у статтях 13-15 (право на освіту, право брати участь у культурному житті, право користуватися благами наукового прогресу, право на інтелектуальну власність для науковців, літературна чи художня продукція). Структура МПЕСКП наслідує UDHR 1948 року, яка охоплює цивільні, політичні, економічні, соціальні та культурні права у дуже чіткому порядку. Стаття 1 UDHR проголошує: «всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах», які відображають концепцію людської гідності, за визначенням Імануїла Канта – як основне джерело законності для всіх прав людини [78]. Стаття 2 визначає принцип рівності з точки зору широкого положення про недискримінацію. У статтях 3–21 перелічено права на участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників,

включаючи право рівного доступу до державної служби та право обирати та бути обраним на таємних та вільних виборах на основі загального та рівного виборчого права, які проводяться періодично. Права на свободу думки, совісті та релігії, свободу вираження думки та інформації, а також зібрання та асоціації, виражені у статтях 18–20, були вставлені між громадянськими та політичними правами, оскільки вони служать як ліберальним, так і політичним цілям для належного функціонування демократичне врядування.

Право володіння власністю не є економічним правом, як часто неправильно припускають, а є цивільним правом, як стає зрозуміло з положення статті 17. Стаття 22 визначає «право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях ...». У наступних статтях економічні, соціальні та культурні права прописані детальніше. Стаття 23 охоплює більшість економічних прав, таких як право на працю, право на вільний вибір роботи, право на справедливі і сприятливі умови праці, право на захист від безробіття та право на створення та вступу до профспілок. Право на відпочинок у статті 24 також є економічним правом, оскільки воно ґрунтується на розумному обмеженні робочого часу та передбачає періодичні оплачувані відпустки. Преамбула та розділ III Американської конвенції з прав людини 1969 року стосуються «економічних, соціальних і культурних прав», на відміну від «громадянських і політичних прав». Подібні трактування можна знайти в преамбулі до Африканської хартії прав людини і народів 1981 року та в інших регіональних договорах з прав людини.

Соціальні права охоплюються статтею 25, яка передбачає право на достатній рівень життя, включаючи права на їжу, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також як особливу турботу та допомогу на материнство та дитинство. Право на достатній рівень життя є

«ядром» соціальних прав [79]. Статті 26 і 27 уточнюють два основних культурних права на освіту та участь у культурному житті.

Хоча різницю між трьома категоріями прав не завжди можна чітко окреслити, терміни «економічні права», «соціальні права» та «культурні права» доцільно використовувати, дотримуючись логічної структури ЗДПЛ та МПЕСКП. Термін «соціальні права» у вузькому сенсі прав охоплюються статтею 25 ЗДПЛ та статтями 9–12 МПЕСКП, однак доцільно використовувати термін «економічні, соціальні та культурні права», які охоплюють усю категорію прав. Водночас варто підкреслити, що ці терміни використовуються лише для цілей визначення та не тягнуть за собою жодних правових наслідків.

«Теорію трьох поколінь» прав, розроблену Карелом Вашаком під кінець 1970-х, багато вчених використовують як: «перше покоління» для громадянських і політичних прав, «друге покоління» для економічних, соціальних і культурних прав і «третє покоління» для колективних прав народів або «права солідарності» [80]. Хоча ця теорія має певну цінність у поясненні історичного розвитку цих трьох категорій прав людини, однак слід уникати цих термінів, щоб запобігти певним непорозумінням або неправильним уявленням [81].

Задовго до того, як права людини були кодифіковані в міжнародному праві, вони поступово розвивалися у конституційному праві, починаючи з Французької та Американської революцій кінця XVIII ст. [82]. Ґрунтуючись на раціоналістичному вченні про природне право і на теоріях суспільного договору, розроблених такими філософами, як Джон Локк, Томас Пейн, Жан-Жак Руссо і Самуель Пуфендорф, буржуазна концепція громадянських і політичних прав була поступово розвинена в Декларації незалежності США 1776 р.; Біллі про права нових незалежних американських штатів, особливо Білль про права Вірджинії 1776 року; і французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Лібералізм і демократія є двома основними філософськими ідеями, що лежать в

основі концепції громадянських (ліберальних) прав людини, на відміну від політичних (демократичних) прав громадян у Французькій декларації. Ліберальна свобода була визначена в статті 4 Французької декларації як право всіх людей робити все, що не завдає шкоди іншим, а політична свобода в статтях 2 і 6 – як право громадян брати участь у демократичному прийнятті рішень народом. У своєму есе «Про єврейське питання» концепція громадянських і політичних прав, яка містилася у Французькій декларації стосувалася лише права чоловіків і громадян, тобто права егоїстичної людини, людини відділеної від інших людей і від спільноти [83]. У праві власності Маркс визнавав прототип громадянського права, тобто права егоїстичного власного інтересу, джерело економічної експлуатації людей. Соціалістична Концепція прав людини поступово розвивалася як антитеза буржуазної концепції громадянського права, перш за все права приватної власності. Замість громадянських прав соціалістичні мислителі, зокрема Фрідріх Енгельс, П'єр-Жозеф Прудон і Луї Блан, виступали за право рівності у соціальній та економічній сфері, а також раннє визнання певних економічних, соціальних та культурних прав, зокрема право на освіту, право на працю та права дітей-сиріт і людей похилого віку на державне утримання. Після Першої світової війни економічні, соціальні та культурні права були включені, наприклад, до Веймарської конституції 1919 р. і деяких латиноамериканських конституцій (наприклад, мексиканська конституція 1917 р.) і сприяли Міжнародній організації праці (МОП), створеній на основі Мирного Версальського договору 1919 р.

Сталінська Конституція Радянського Союзу 1936 р. передбачала економічні, соціальні і культурні права, що включали право на працю, відпочинок і дозвілля, соціальне страхування, безкоштовне медичне обслуговування та освіту, а також рівні права жінок у всіх сферах економічного, культурного, соціального та політичного життя.

Створена в 1945 році Організація Об'єднаних Націй переслідувала досягнення трьох основних цілей, визначених у Статуті ООН: міжнародний мир і безпека, розвиток і права людини. Концепція «Чотирьох свобод», проголошена президентом США Франкліном Делано Рузвельтом 6 січня 1941 року, стосувалися свободи слова та вираження, свободи поклонятися Богові по-своєму, свободи від потреб і свобода від страху [84], мали великий вплив на Статут нової світової організації. Людська безпека означає світ, у якому кожен може жити у свободі від страху та насильства, а людський розвиток спрямований на встановлення світового порядку, де кожен може жити у свободі від злиднів і бідності. Кофі Аннан підкреслив взаємозалежність трьох головних цілей Організації Об'єднаних Націй: «Відповідно, ми не матимемо розвитку без безпеки, ми не матимемо безпеки без розвитку, і ми не будемо користуватися ні тим, ні іншим без дотримання прав людини» [85]. Таким чином, права людини є базою, на якій повинні бути побудовані два інших стовпи, безпека та розвиток. Водночас терміни «свобода від страху» та «свобода від потреб» також стосуються цих двох антагоністичних концепції прав людини, як вони розвивалися з кінця вісімнадцятого століття, а саме буржуазна (західна) концепція громадянських і політичних прав і соціалістична концепція економічних, соціальних і культурних прав. Статут Організації Об'єднаних Націй відображає ці три цілі та завдання:

«Ми, народи Організації Об'єднаних Націй, сповнені рішучості врятувати наступні покоління від цього лиха війни, яка двічі за наше життя принесла людству невимовне горе, і підтвердити віру в фундаментальність прав людини, у гідності та цінності людської особистості, у рівних правах людей і жінок, і великих і малих націй, і створити умови, за яких справедливість і повага, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, можуть зберігатися, і сприяти соціальному прогресу та кращим стандартам життя за більшої свободи».

Хоча у тексті Статуту ООН є сім посилань на права людини, цей термін ніде не визначено. Комісія з прав людини була створена в 1946 р. як функціональна комісія (Economic and Social Council – ECOSOC), Економічна та Соціальна рада (ЕКОСОП) відповідно до статті 68 Хартії. За два роки вдалося розробити ЗДПЛ (офіційно прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі), яка містить усі основні цивільні та політичні права у статтях 1 до 21, включаючи спірне право на володіння власністю (стаття 17), усі основні економічні, соціальні та культурні права в статтях 22–27, бачення соціального та міжнародного порядку, у якому права і свободи можуть бути повністю реалізовані (стаття 28), обов’язки перед громадою у статті 29 і пункт про заборону зловживань у статті 30.

Наголошуючи на взаємозалежності всіх категорій прав людини, Генеральна Асамблея закликала Комісію прийняти єдину конвенцію [86]. У 1951 році Сполучені Штати запропонували розділити Міжнародний білль про права на два пакти і добилися скасування рішення 1950 року невеликою кількістю голосів [87]. Це був вирішальний поворот в історії Міжнародного білля про права. Третій комітет Генеральної Асамблеї розробив «західний» і «соціалістичний» пакт з двома різними типами державних зобов’язань і двома різними наборами міжнародних процедур моніторингу [88, 89]. Після суперечливих обговорень механізмів моніторингу в Третьому комітеті, Генеральна Асамблея остаточно прийняла обидва Пакти одногосно 16 грудня 1966 р. Перший необов’язковий Протокол (Optional Protocol – OP) до МПГПП, який передбачає систему індивідуальних скарг, прийнятий 66 голосами проти 2 (Нігер і Того) при 38, що утрималися, включаючи всі соціалістичні країни.

Більшість ідеологічних дебатів між західними, соціалістичними та південними державами пов’язані з системою моніторингу. Різні позиції можна охарактеризувати наступним чином. Західні держави вважали лише громадянські

та політичні права «справжніми» правами, оскільки вони накладають негативні зобов'язання на держави, тобто зобов'язання не втручатися в особисту реалізацію цих прав і свобод людини. Відповідно їх дотримання може контролювати незалежний суд, зокрема Європейський суд з прав людини, за допомогою процедури оскарження судових рішень. Економічні, соціальні та культурні права розглядалися як такі, що накладають виключно позитивні зобов'язання на держави, розглядалися як такі, що досягаються поступово відповідно до економічних можливостей кожної держави, тобто такими, що «не підлягають судовому розгляду».

Радянський Союз і його союзники наполягали на рівності та взаємозалежності всіх прав людини. Відповідно до соціалістичного вчення про права людей держава відповідає за реалізацію всіх прав людини через позитивні дії на благо всіх членів суспільства. В ідеальному соціалістичному суспільстві ніякого конфлікту між інтересами особистості та суспільства не могло бути, особи не повинні вимагати своїх прав людини від держави за допомогою індивідуальних скарг до національних судів, а тим більше міжнародних. Кожен міжнародний механізм моніторингу дотримання державами своїх зобов'язань у сфері прав людини, включно з державним звітуванням, вважався неприпустимим втручанням у державний суверенітет і положення про внутрішню юрисдикцію статті 2(7) Статуту ООН. Під час холодної війни більшість країн Глобального Півдня були або в соціалістичному, або в західному таборі. Африканські держави були зацікавлені у боротьбі проти колоніалізму, апартеїду та інших форм расизму та расової дискримінації і рішуче підтримували колективні права народів на самовизначення та розвиток.

Незважаючи на фундаментальні ідеологічні розбіжності в часи холодної війни, дипломати в Організації Об'єднаних Націй змогли домовитися про прийняття двох Пактів з деякою системою міжнародного моніторингу. Однак

компроміс мав два далекосяжні наслідки. Міжнародне співтовариство, ґрунтуючись на сумнівних теоретичних припущеннях про істотні юридичні відмінності двох категорій прав людини, породило різні правові зобов'язання держав. А різні правові зобов'язання держав вимагатимуть різних методів міжнародного моніторингу.

Державні зобов'язання вимагають від держав-учасниць «поважати та забезпечувати всім особам» громадянські та політичні права, які зазначені в статті 2(1) МПГПП. З іншого боку, стаття 2(1) МПЕСКП вимагає від кожної держави-учасниці лише «вживати заходів, індивідуально та через міжнародну допомогу та співпрацю, особливо економічну та технічну, з метою поступового досягнення повної реалізації» економічних, соціальних і культурних прав в межах наявних ресурсів.

Різниця між двома типами державних зобов'язань дуже різка. Громадянські та політичні права мають бути негайно дотримані та забезпечені, і будь-яка неспроможність держави-учасниці поважати та забезпечувати їх може кваліфікуватися як порушення відповідного зобов'язання, і будь-яка особа, яка стверджує, що є жертвою такого порушення, має право на ефективний, якщо можливо, судовий національний засіб правового захисту відповідно до статті 2(3) МПГПП. Економічні, соціальні та культурні права, навпаки, розглядаються як реальне чи формальне «бажання» держави. Державі достатньо, наприклад, попросити міжнародну допомогу в розвитку, щоб довести, що вона виконала відповідні зобов'язання. Завжди можна стверджувати, що через крайню бідність вони не можуть забезпечити своїх людей належним харчуванням, освітою чи медичним обслуговуванням за відсутності належної міжнародної допомоги. Інакше держава не зобов'язана досягти конкретного результату, оскільки має лише зобов'язання поведінки для поступового досягнення певних результатів у майбутньому. Відсутній навіть міжнародний незалежний експертний орган для

нагляду за дотриманням державами своїх слабких зобов'язань, що впливають з МПЕСКП. У статті 16 МПЕСКП від держав вимагається лише подавати на розгляд ЕКОСОП «звіти про вжиті ними заходи та прогрес, досягнутий у дотриманні прав».

Звіти держав доручено розглядати політичним органам ООН, які складаються з держав, представлених зазвичай дипломатами, які не мають конкретних знань щодо реалізації економічних, соціальних і культурних прав усередині країни, та «час від часу подавати до Генеральної Асамблеї звіти з рекомендаціями загального характеру» про прогрес у досягненні економічних, соціальних і культурних прав у всіх державах-учасниках згідно статті 21 МПЕСКП.

Відповідно до ст. 28 МПЕСКП був заснований незалежний моніторинговий орган, Комітет з прав людини (HRC), що складається з 18 висококваліфікованих незалежних експертів. Окрім розгляду державних звітів відповідно до статті 40, Комітету також було доручено приймати рішення щодо міждержавних та індивідуальних скарг, як це передбачено статтями 41 і 42 МПЕСКП, а також першим додатковим протоколом (ОП). Незважаючи на необов'язковість обох процедур розгляду скарг та їх формулювання в термінах («комунікації», «остаточні думки» тощо), Комітет з прав людини зробив усе можливе, щоб розвинути принаймні індивідуальну процедуру подання скарг у досить ефективну квазісудову процедуру, подібну до відповідних судових процедур у регіональних судах з прав людини.

Невдовзі стало очевидно, що ЕКОСОП не має необхідного часу та досвіду для розгляду державних звітів, і в 1985 році був заснований незалежний Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR) [90], який розробив досить ефективний інструмент державних звітів і прийняв «Загальні коментарі» на зразок коментарів Комітету з прав людини, які розвинули юридичне тлумачення

положень Пакту, включаючи відповідні зобов'язання держав. Після дуже суперечливих дискусій і незважаючи на сильний спротив західних держав, Генеральна Асамблея прийняла ОР для МПЕСКП у 2008 році, який доручає Комітету також розглядати індивідуальні та міждержавні повідомлення, а також ініціювати процедуру розслідування у випадку серйозних або систематичних порушень економічних, соціальних і культурних прав державою-учасницею.

Взаємозалежність усіх прав людини вже підкреслювалася Генеральною Асамблеєю, коли вона доручила Комісії розробити єдиний договір [86]. Хоча Асамблея переглянула це рішення через рік, вона намагалася зберегти обидва Пакти як єдине ціле, назвавши їх разом із UDHR «Міжнародним біллем про права людини», прийнявши їх в той самий день і включивши також деякі права зі схожими формулюваннями в обох Пактах, наприклад, право народів на самовизначення в ст. 1 та рівні права чоловіків і жінок у ст. 3. Однак, відмінності державних зобов'язань і міжнародних процедур моніторингу доводять, що обидві категорії прав людини не розглядалися однаково. Водночас заснування КЕСКП у 1985 році та прийняття ОР до МПЕСКП у 2008 році стали важливими кроками на шляху більш рівного ставлення до обох категорій прав людини, ніж раніше.

Найважливішим документом у цьому відношенні є Віденська декларація та програма дій (VDPA), прийняті одногосно 171 державою на завершення Віденської всесвітньої конференції з прав людини в червні 1993 р. [91]. Всесвітню конференцію було скликано, щоб використати історичне вікно можливостей, яке відкрилося після падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі та закінчення холодної війни, щоб зробити внесок у новий світовий порядок, заснований на плюралістичній демократії, верховенстві права та правах людини. Поки готувалася Всесвітня конференція, ситуація в багатьох частинах світу швидко погіршилася, а країни Глобального Півдня звинуватили Захід у зловживанні правами людини на підтримку своїх неоколоніальних цілей і

домінуванні глобалізації за допомогою неоліберальної економічної політики. Ці звинувачення призвели до твердження, що права людини не є універсальними цінностями, а західною концепцією, розробленою для сприяння гегемонії Заходу (насамперед США). Після тривалих і важких переговорів, у яких неурядові організації відігравали вирішальну роль, розробникам вдалося знайти важливий компроміс, який також проклав шлях для угоди про створення Управління Верховного комісара ООН з прав людини [92].

У статті 5 VDPA зазначено: «Усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Міжнародне співтовариство має ставитися до прав людини в усьому світі справедливим і рівним чином, на однаковій основі та з однаковою увагою. Хоча слід пам'ятати про важливість національних і регіональних особливостей та різноманітних історичних, культурних і релігійних передумов, обов'язком держав, незалежно від їхніх політичних, економічних і культурних систем, є заохочення та захист усіх прав людини та основних свобод».

Західні держави погодилися розглядати всі права людини – тобто економічні, соціальні та культурні права, а також громадянські та політичні права – справедливо та рівноправно, беручи до уваги їх неподільність, взаємозалежність та взаємозв'язок. Це означає, зокрема, що необхідно переглянути юридичне розмежування між двома основними категоріями прав людини та виправити неправильні припущення, які домінували в ідеологічних дискусіях під час холодної війни.

VDPA містить багато зобов'язань у цьому відношенні, більшість із яких було виконано. Вони включають ухвалення різних оперативних програм з метою наділення всіх органів моніторингу договорів ООН повноваженнями розглядати індивідуальні повідомлення нарівні з Комітетом з прав людини. Тим часом дослідники прав людини розробили нову теорію державних зобов'язань, які

однаково впливають з усіх договорів про права людини [93]. Ця теорія доводить хибність припущення, згідно з яким громадянські та політичні права передбачають негативні державні зобов'язання, тоді як економічні, соціальні та культурні права передбачають лише позитивні державні зобов'язання. Реальність, однак, виглядає зовсім інакше. Немає громадянського чи політичного права, яке може бути ефективно забезпечено державами, просто нічого не роблячи. Право на життя означає не лише те, що поліція не повинна свавільно вбивати людей. Як мінімум, держава повинна прийняти закони, які регулюють повноваження та обов'язки поліції та порядок дій у разі вбивства поліцейськими когось. Крім того, поліція потребує належної підготовки, щоб гарантувати, що якомога менше людей буде вбито свавільно.

Однак у більшості країн ризик бути вбитим поліцейським набагато менший, ніж ризик бути вбитим злочинцями, внаслідок автомобільної аварії чи хвороби, якої можна уникнути. Це означає, що держава несе відповідальність за те, щоб рівень злочинності у зв'язку з убивствами не вийшов з-під контролю, щоб автомобільний рух належним чином регулювався та щоб система охорони здоров'я функціонувала належним чином. Держава має багато різних зобов'язань: поважати право на життя (негативне зобов'язання не втручатися в право на життя через свавільні вбивства з боку поліції чи військових); захистити право на життя від злочинців, терористів чи інших приватних осіб; а також реалізувати право на життя за допомогою широкого спектру позитивних заходів, таких як прийняття законів про поліцію, навчання поліцейських чиновників, регулювання автомобільного руху та підтримка добре функціонуючої системи охорони здоров'я.

Те саме стосується економічних, соціальних і культурних прав. Звичайно, право на освіту вимагає від держав будувати школи, набирати та навчати вчителів і вживати багато інших позитивних заходів, спрямованих на забезпечення добре

функціонуючої системи початкової, середньої та вищої освіти, а також професійної та іншої підготовки. На додаток до цих зобов'язань, право на освіту також вимагає від держав захищати дітей від шкільних вчителів, які жорстоко ставляться, і поважати свободу батьків відкривати власні приватні школи або організувати освіту своїх дітей відповідно до власних моральних і релігійних переконань без неправомірного втручання з боку державних органів.

Є багато інших переконливих прикладів, які демонструють, що кожне громадянське, політичне, економічне, соціальне та культурне право передбачає як негативні зобов'язання утримуватися від втручання, так і позитивні зобов'язання захищати осіб від впливових приватних сторін і реалізувати відповідні права за допомогою позитивних законодавчих, адміністративних, судових і політичних заходів.

Наведені приклади показують, що немає «позитивних та негативних прав», які передбачають негативні обов'язки утримуватися від втручання, тоді як інші права передбачають лише позитивні обов'язки для виконання та захисту. Кожному праву людини притаманні позитивні та негативні обов'язки. Можуть існувати права, у яких позитивні зобов'язання важливіші за негативні, і навпаки, але в принципі кожне право людини передбачає негативні зобов'язання держави щодо утримання та позитивні зобов'язання держави щодо захисту та виконання.

Негативні зобов'язання застосовуються негайно та безпосередньо, тоді як позитивні зобов'язання підпорядковуються принципу належної обачності. Це означає, що держави зобов'язані робити все, що можна розумно очікувати від них у світлі їхніх політичних, економічних та інших можливостей. Позитивні зобов'язання ніколи не можуть бути повністю виконані. Завжди будуть люди, які помирають від злочинів, автомобільних аварій і хвороб, яким можна запобігти. Проте держава може бути притягнута до відповідальності за порушення своїх позитивних зобов'язань щодо захисту та реалізації права на життя, якщо вона не

вжила жодних розумних заходів для запобігання цим причинам смерті. Це «мистецтво прав людини» вирішувати в конкретному окремому випадку, де провести межу. Те саме стосується права на освіту. Якщо дітей виключають з державних початкових шкіл через те, що вони жіночої статі, темношкірі або гомосексуальні, держава порушує своє право поважати право на освіту. Проте, якщо державних початкових шкіл недостатньо для забезпечення 100-відсоткового охоплення школою через брак коштів, це питання належної обачності, щоб вирішити, чи вжила держава всіх заходів, яких можна розумно очікувати від цієї держави, чи ні.

За визначенням, позитивні зобов'язання ніколи не можуть бути повністю виконані. Це означає, що позитивні зобов'язання щодо захисту та виконання завжди підпорядковуються принципу поступового впровадження, незалежно від того, чи впливають ці позитивні зобов'язання з громадянського чи політичного права чи економічного, соціального чи культурного права. З цього випливає, що розрізнення між юридичними зобов'язаннями відповідно до типу прав людини, як це передбачено статтею 2 обох Міжнародних пактів, є неправильним, оскільки воно базується на хибних припущеннях, які використовувалися як ідеологічні аргументи під час Холодної війни.

З цього також випливає, що всі права людини підлягають судовому розгляду. Звичайно, оцінка виконання негативних зобов'язань зазвичай легша для судів, ніж оцінка того, чи держава вжила всіх заходів, яких можна розумно очікувати від цієї держави для захисту та виконання певних прав людини. Але це питання не тільки економічних, соціальних і культурних прав.

Права на соціальне забезпечення та достатній рівень життя є основою соціальних прав у статті 25 ЗДПЛ, положення, яке було більш детально розроблено в статтях 9–12 МПЕСКП. Підготовчі матеріали до ЗДПЛ та МПЕСКП показують, що термін «соціальне забезпечення» використовувався в широкому

значенні в статті 22 ЗДПЛ і в більш вузькому сенсі в ст. 25 ЗДПЛ і ст. 9 МПЕСКП. У початкових проектах стаття 22 ЗДПЛ мала на меті забезпечити право на соціальне забезпечення у вузькому значенні захисту осіб від труднощів у випадку безробіття, хвороби, інвалідності або старості [94]. Пізніше це право об'єднали з головною статтею про економічні, соціальні та культурні права [95]. «Соціальне забезпечення» у статті 22 ЗДПЛ використовується як загальний термін у сенсі соціальної справедливості. Оскільки загальний термін «особиста безпека», викладений у статті 3 ЗДПЛ, можна розуміти як гарантію життя людини без страху та насильства [96], «соціальна безпека» в ширшому розумінні статті 22 ЗДПЛ спрямована на забезпечення життя у свободі від потреби та бідності. Це має досягатися шляхом реалізації всіх економічних, соціальних і культурних прав, національних зусиль і міжнародної співпраці, як наголошується в статті 22 ЗДПЛ.

Поняття соціальних прав визначено в статті 25 ЗДПЛ ще одним головним правом: правом на достатній рівень життя. Воно включає низку більш конкретних соціальних прав, таких як права на їжу, одяг, житло, охорону здоров'я (медичне обслуговування) і соціальне забезпечення у більш вузькому сенсі, тобто надавати кожному необхідні соціальні послуги «у разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості або іншої відсутності засобів до існування за обставин, що не залежать від нього». У частині 2 статті 25 до загального соціального права на достатній рівень життя було додано особливу турботу та допомогу материнству та дитинству. Під час розробки проекту МПЕСКП було визнано необхідним розділити різні елементи загального соціального права на достатній рівень життя на різні окремі соціальні права та визначити їх більш конкретними термінами. Право на медичну допомогу було трансформовано в окреме право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я у статті 12 МПЕСКП. Право на соціальне забезпечення, «включаючи соціальне страхування», було

надзвичайно коротким як окреме право в ст. 9 МПЕСКП за розумінням того, що воно відображає дев'ять основ Конвенції МОП № 102 про мінімальні стандарти соціального забезпечення 1952 року. Допомога материнству та дитинству отримала подальший розвиток у загальне право на захист і допомогу сім'ї як «природній і основній групі суспільства» у ст. 10 МПЕСКП, а решту права на достатній рівень життя, включаючи права на їжу, одяг і житло, було збережено в статті 11 МПЕСКП.

Держави несуть основне зобов'язання виконувати ці соціальні права шляхом прийняття комплексного законодавства у сфері соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, на випадок хвороби, інвалідності, каліцтва, безробіття, материнства, старості або смерті члена сім'ї; охорона сім'ї, материнства і дитинства; продовольча безпека та продовольча допомога в надзвичайних ситуаціях; і доступ до соціального житла, чистої та доступної води, санітарії та доступного медичного обслуговування. Держави повинні будувати лікарні та центри первинної медичної допомоги; навчати, набирати та оплачувати лікарів, медсестер та інший медичний персонал; забезпечити соціальним житлом малозабезпечених; створювати фонди соціального страхування та пенсійного забезпечення; піклуватися про людей похилого віку, сиріт, дітей вулиці, осіб з обмеженими можливостями, бездомних і безробітних, бідних, біженців, внутрішньо переміщених осіб та інші вразливі групи.

Не всі ці соціальні послуги повинні надаватися безпосередньо державою, і вони можуть бути передані приватним лікарням, приватним лікарям, приватним дитячим будинкам або будинкам для людей похилого віку. Однак існують чіткі обмеження щодо приватизації цих основних державних функцій [97] і держави зобов'язані захищати осіб, перш за все бідних, знедолених, дискримінованих і вразливих верств суспільства, від виключення з цих соціальних послуг або

виселення з їхніх земель, будинків тощо. Крім того, держави зобов'язані поважати ці соціальні права, забезпечуючи, щоб кожен мав рівний доступ до цих основних соціальних послуг і щоб ніхто не був відсторонений. Надзвичайно важливо, щоб усі ці права були закріплені у національному законодавстві як права, які підлягають судовому розгляду, і щоб кожен мав право на ефективний засіб правового захисту для захисту цих прав у національних судах за допомогою безкоштовної юридичної допомоги та юридичних консультацій.

Висновки до розділу 1

Права людини належать до найважливіших досягнень людства. Свій еволюційний шлях розвитку здійснювався з метою забезпечення найкращих умов життя для кожної людини. Високий рівень забезпечення та дотримання людських прав є основним показником правової та демократичної держави, яка визнає людину як особливу цінність.

Перші теоретичні основоположні поняття справедливості, рівності, автономії започаткували мислителі Давньої Греції та Риму. Однак, свобода не була загальною, раби не користувалися правами і вони не були суб'єктами відносин у суспільстві, а пріоритет надавався державі. Втім, у Давній Греції вже існували і певні індивідуальні права громадян, такі, як: право слова; право приватної власності; право брати участь в управлінні державою; право обіймати посади; брати участь в народних зборах; право на участь у здійсненні правосуддя; право оскаржувати протизаконні дії тощо. У Давньому Римі цей перелік був доповнений правом на угоду, свободу пересування, правом народного трибуна на вето, заборону тортур, змагальність судового процесу тощо. Марк Аврелій змінив підходи до рабства та започаткував ідею управління, що здійснювалося на засадах рівності та рівноправності всіх громадян. Цицерон акцентував на справедливості законів та їх дотриманні державою, яка повинна діяти в інтересах та від імені народу.

Принцип справедливості, покладений в основу римського розуміння права та як необхідної властивості самого права, означав, що всі норми, які суперечать вимогам принципу природно-правової справедливості, не можуть мати юридичної сили. Білль про права (1689 р.) визначив перелік прав, які сьогодні мають назву громадянські (особисті) і політичні права. Декларація незалежності Сполучених штатів (1776 р.) закріпила фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління. Конституція США (1787 р.) визначила

структуру органів державної влади та їх взаємини на основі «принципу розподілу влади» (стримувань і противаг) на законодавчу (Конгрес), виконавчу (Президент) і судову (Верховний Суд).

Декларація прав людини і громадянина Франції (1789 р.) визначила межі здійснення природних прав людини: здійснення природних прав кожної людини зустрічає лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом». «Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонене законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений чинити те, що не наказане законом». «Ніхто не може бути підданий звинуваченню, затриманню або висновку інакше, ніж у випадках, передбачених законом і в наказаних ним формах».

Соціально-економічні права людей виникли з потреби у спільному захисті від різноманітних несприятливих життєвих ситуацій. Німеччина стала першою країною в світі, яка прийняла систему забезпечення доходів, засновану на принципах соціального страхування, яку пізніше було запроваджено у законодавстві багатьох демократичних держав світу.

Донедавна домінуючим філософським підходом до аналізу прав людини була теорія природного права, що виходила з існування нормативно важливих інтересів, пов'язаних зі статусом людей, та передбачала їх захист. Теорія природного права не передбачала залежності прав людини від існуючої політичної реальності в реальному світі. Упродовж останніх років адекватність цієї теорії поставлена під сумнів. Виявлено дуже багато зв'язків прав людини з політичною реальністю та роллю, яку мають відігравати права людини в сучасній міжнародній політиці. Визначено три способи опису прав людини як політичних: через оцінку політичних інституцій, а не особистої поведінки; через обґрунтування причин, які є або можуть бути публічно схвалені; через обмеження здійсненності у поточних політичних обставинах. Права людини є політичними,

оскільки політика та держава є основними адресатами прав людини та зобов'язань і відповідальності державних органів та державних службовців щодо їх забезпечення. Права людини є політичними і як такі є результатом політичної боротьби у відповідь на гноблення, приниження та свавілля державної влади. Права людини відображають інтереси національних держав, які впливають на те, які права людини будуть включені та як вони будуть сформульовані. Права людини не є суто юридичною справою, а є частиною соціально-політичних дебатів про те, що можна законно вимагати з точки зору прав людини, хто зобов'язаний захищати права людини та як. Утвердження прав людини вимагає боротьби громадських і політичних діячів за те, щоб змусити уряди відповідати за свої зобов'язання щодо прав людини. Політична відданість правам людини також потребує інституційної підтримки через кодифіковане законодавство, а також через установи та процедури захисту та реалізації прав людини.

Запропоновано визначення політики прав людини як дії на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях, спрямовану на закріплення, тлумачення, впровадження, захист і просування прав людини. Держави несуть основну юридичну відповідальність за реалізацію та заохочення прав людини. Взаємодія недержавних суб'єктів, урядів, які віддані правам людини, та міжнародних організацій є важливою для захисту прав людини. Подвійний характер держави як гаранта та загрози правам людини визначає важливість порівняльного аналізу політичних систем для вивчення прав людини та політики у сфері прав людини.

У зарубіжній та вітчизняній конституційно-правовій доктрині спостерігається підхід щодо розмежування соціальних і економічних прав. Поняття «соціальні права людини» науковці переважно розуміють як сукупність закріплених у законодавстві норм, що надають особі можливість на отримання від держави певних матеріальних благ. Економічні права забезпечують людині вільне

розпорядження основними факторами господарської діяльності та прояву господарської ініціативи, а також право брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. Конституція України, не виокремлює економічні, соціальні, культурні та екологічні права і свободи людини і громадянина, що дає підстави для їх об'єднання у категорію «соціально-економічні права». Це об'єднання має й інші законні підстави. Соціальні права безпосередньо залежать від стану економіки і ресурсів суспільства. Тому навіть закріплення на конституційному рівні певних соціальних прав ще не означає належного їх гарантування з боку держави. Соціально-економічні права безпосередньо пов'язані з громадянськими і політичними правами, які визначають принципи організації державної влади, а відповідно, і результати соціально-економічного розвитку суспільства. Загальна декларація прав людини визнає універсальність і неподільність прав людини та їх важливість для розвитку мирних і демократичних суспільств.

Одним із великих досягнень ЗДПЛ 1948 року є те, що вона визначила термін «права людини» в Статуті Організації Об'єднаних Націй у широкому сенсі, включаючи «західну концепцію» громадянських і політичних прав і «соціалістичну концепцію» економічних, соціальних і культурних прав.

Розділивши «Міжнародний білль про права людини» (ЗДПЛ) на «західний» МПГПП і «соціалістичний» МПЕСКП, міжнародне співтовариство визнало юридичну відмінність двох категорії прав людини і, отже, наявність різних правових зобов'язань держав, які вимагатимуть різних методів міжнародного моніторингу. Громадянські та політичні права передбачали лише негативне зобов'язання держав утримуватися від порушення цих прав, були негайно обов'язковими і дозволяли моніторинг міжнародними або регіональними судами з прав людини на основі міждержавних та індивідуальних скарг. Економічні, соціальні та культурні права передбачали лише позитивні зобов'язання держав вжити заходів для поступового досягнення їх повної реалізації. Позитивні

зобов'язання не розуміли як негайно юридично обов'язкові, а отже, «не підлягали судовому розгляду».

Після закінчення холодної війни ця ідеологічна конструкція двох різних юридичних категорій прав людини була поставлена під сумнів як у теорії, так і на практиці. Підсумковий документ Віденської всесвітньої конференції з прав людини 1993 року підтвердив універсальність, неподільність, взаємозалежність і рівність усіх прав людини. Рівність усіх прав людини передбачала негативні зобов'язання держав щодо їх поваги та позитивні зобов'язання виконувати їх за допомогою відповідних законодавчих, адміністративних, судових, політичних та інших засобів, а також захищати їх від втручання приватних сторін. Обидва типи зобов'язань «підлягають судовому розгляду». На основі Віденського консенсусу ООН прийняла різні Факультативні протоколи до існуючих договорів про права людини, які визнавали право жертв подавати індивідуальні скарги також щодо економічних, соціальних і культурних прав.

РОЗДІЛ 2. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ПОВАЖАТИ, ЗАХИЩАТИ ТА ВИКОНУВАТИ ПРАВА ЛЮДИНИ

2.1 Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини

Основну відповідальність за реалізацію прав людини несуть держави. У формі міжнародних договорів з прав людини вони зобов'язуються здійснювати права людей, що перебувають під їхньою суверенною юрисдикцією. Держава одночасно є (потенційним) порушником і (необхідним) гарантом прав людини. Звідси випливає, що держава не повинна сама порушувати права людини і повинна водночас захищати та заохочувати їх. Згідно з останніми розробками в догматиці міжнародного права, права людини становлять зобов'язання держави поважати, захищати та виконувати [98].

Зобов'язання поважати зобов'язують держави прямо чи опосередковано не перешкоджати окремим особам здійснювати їхні права людини, а якщо вони це роблять, утримуватися від відповідних порушень і усувати наслідки. Таким чином, це передусім негативні зобов'язання щодо утримання, які може виконати будь-яка держава, незалежно від своїх ресурсів. Зазвичай такі зобов'язання стосуються насамперед громадянських і політичних прав у розумінні «класичних» прав на свободу. Однак слід підкреслити, що економічні, соціальні та культурні права також є правами на свободу, які можуть бути порушені діями держави [99].

Зобов'язання щодо захисту складаються із зобов'язання держави захищати осіб від фактичного або загрози втручання в їхні права людини з боку третіх сторін (тобто недержавних, приватних суб'єктів, таких як компанії). Зобов'язання щодо захисту виникають, зокрема, коли державні органи (а) знають про реальну чи неминучу загрозу (або повинні були знати про це, якби вони проявили належну обачність), (б) незважаючи на те, що усвідомлюють це, вони не вживають

належних захисних заходів у межах наявних у них ресурсів, і (в) у той же час можливі контрзаходи відповідно до прав людини [100, с. 110–111]. Коли виникає питання про те, які заходи вжити, держави мають широку свободу розсуду.

Зобов'язання виконувати зобов'язують держави забезпечувати якнайширшу реалізацію прав людини шляхом активних дій держави. Це означає створення правових, інституційних, процедурних, а також матеріальних умов для реалізації прав людини, наприклад, через відповідні закони, установи, процедури або також державні вигоди у формі грошей, товарів чи послуг. Тут, зокрема, держави мають широку свободу дій.

У випадку прав ЕСКП МПЕСКП прямо дозволяє державам-учасницям виконувати свої зобов'язання «поступово». Це доцільно: зважаючи на обмежені ресурси та соціальні проблеми, які важко подолати в усьому світі, багато аспектів ЕСК-прав, очевидно, не можуть бути імплементовані миттєво, особливо ті правові компоненти, імплементация яких потребує широких державних послуг і довгострокових дій. Це насамперед стосується зобов'язань, які необхідно виконати. З іншого боку, зобов'язання поважати та захищати можна реалізувати швидше, особливо тому, що перші майже не потребують ресурсів, є передусім зобов'язаннями утримуватися від державного втручання, і такі зобов'язання не підпадають під застереження про поступове виконання. Але зобов'язання, які необхідно виконати, також не повинні відходити на другий план. Держава-учасниця повинна негайно вжити конкретних, цілеспрямованих заходів для поступового впровадження прав, гарантованих Пактом. Проблеми з ресурсами не можуть служити приводом для бездіяльності [101].

Тріада зобов'язань в принципі відноситься до всіх прав людини. З одного боку, це показує, що ЕСК-права вимагають не лише дорогих політичних дій. Вони завжди також є правами захисту, і як такі також встановлюють державні обов'язки поважати та захищати, які часто неправильно розуміють навіть

сьогодні. З іншого боку, тріада зобов'язань кидає виклик традиційній точці зору, згідно з якою реалізація громадянських і політичних прав не вимагає державних послуг і ресурсів. Звичайно, реалізація цих прав не обходиться без витрат, особливо тому, що створення та підтримка функціонуючої держави за верховенства права потребує значних витрат. «Жодне право людини не є безкоштовним» [102 с. 112].

Зобов'язання поважати вимагає від держави не втручатися у здійснення прав людини: Держава утримується, наприклад, від позасудових вбивств, тортур, свавільного затримання, несправедливого судового розгляду, цензури преси, залякування на виборах і позбавлення виборчих прав. Держава утримується, наприклад, від незаконного примусового виселення та знесення будинків, продажу або забруднення джерел води, якими користується місцеве населення, та дискримінації у сфері охорони здоров'я та освіти.

Зобов'язання захищати вимагає від держави запобігати порушенням з боку третіх сторін (недержавних суб'єктів): вживає заходів для запобігання втручанню недержавних суб'єктів у громадянські та політичні права, такі як, наприклад, право на життя, приватне життя, свободу вираження поглядів, мирні зібрання та голосування без залякування на виборах; вживає заходів для запобігання недержавним суб'єктам, наприклад, участі у примусових виселеннях, використанні практики примусової праці, створенні шкідливих умов праці та дискримінаційній поведінці, яка обмежує доступ до охорони здоров'я та освіти.

Зобов'язання виконувати вимагає від держави вживання заходів для поступового забезпечення повної реалізації прав людини: інвестування у необхідну інфраструктуру (наприклад, судову систему, виборчі органи, школи, медичні служби, житло, водопостачання тощо) і вживає відповідних заходів, щоб правовласники могли повною мірою користуватися своїми громадянськими та політичними правами (наприклад, справедливий суд, вільний голос тощо).

Корпорації впливають на ситуацію з правами людини. «Державні закони та інституції не мають монополії на систему правил і нормативних порядків, які «регулюють» поведінку в суспільстві та які можуть впливати на здійснення прав людини» [103 р. 152]. І все ж реалізація прав людини все ще значною мірою залежить від волі та здатності держав виконувати свої зобов'язання щодо прав людини, а також від наданої державою свободи правовласників відстоювати свої права. Тому варто уважніше придивитися до державної політики у сфері прав людини.

Відповідні національні системи прав людини значно відрізняються, навіть у ліберальних демократіях. Відмінності стосуються правової та інституційної бази, а також суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії, що, по суті, відповідає трьом компонентам національних систем прав людини, визначених Д. Зіполі [104 с. 125]: «актори (внутрішні державні суб'єкти, як урядові, так і незалежні, а також недержавні), взаємодія (більш-менш формалізовані процеси, які пов'язують усіх суб'єктів системи разом) і рамки (договори, «м'яке» право та право законів, законодавство та нормативні акти)». Відмінності також стосуються результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Аналіз дуже різноманітних національних систем прав людини потребує відображення цих компонентів і, крім того, слід брати до уваги політичний контекст, у якому проводиться (або не проводиться) політика в галузі прав людини.

Необхідно заздалегідь зазначити важливу структурну передумову: реалізація прав людини вимагає мінімального рівня державності. У країнах, де держава розпадається або руйнується, важко, якщо не неможливо, захистити права людини на національному рівні. За таких умов спроможність державних інституцій вводити та забезпечувати виконання загальнообов'язкових правових норм не існує або принаймні суттєво обмежена. Однак слід розрізняти: не кожна втрата державної влади завершується розпадом держави та громадянською

війною. Але навіть якщо основи держави не знаходяться під загрозою, у багатьох країнах є території обмеженої державності, в яких державні інституції майже не функціонують, а закон виконується недостатньо. У таких випадках можливості реалізації зобов'язань щодо прав людини обмежені. Таким чином, реалізація прав людини – це не завжди питання волі, але й здібностей.

Ендемічна корупція підриває права людини, незалежно від того, чи це стосується доступу до соціальних прав людини (освіта, охорона здоров'я, їжа, вода тощо), чи, наприклад, дотримання прав людини з боку поліції, адміністрації чи судів. Це стосується всього суспільства, але особливо вразливих груп. Там, де поширена корупція, яка проникає в державні органи, держави не можуть виконувати свої зобов'язання щодо прав людини, а люди не можуть відстоювати свої права на рівних, особливо якщо корупція також охопила судову систему. Корупція несумісна з ідеєю рівності, яка лежить в основі прав людини. У цьому сенсі ендемічна корупція та повага до прав людини є фактично взаємовиключними [105, с. 129]).

Виходячи з юридичного визнання прав людини, державна політика у сфері прав людини також може мати різний рівень амбіцій. Вона може робити лише те, що необхідно для виконання державних зобов'язань щодо прав людини, або вона може прагнути якомога повніше виконувати взяті державою зобов'язання та, крім цього, активно просувати права людини на міжнародному рівні. Держава може розглядати себе як спеціалізовану сферу політики для просування прав людини та/або виконувати проміжну функцію, спрямовану на висування норм і принципів прав людини на перший план у різних сферах зовнішньої та внутрішньої політики, яка може бути сформульована за зачиненими дверима та без участі тих, кого це стосується, або може бути розроблена у прозорий спосіб із залученням людей, які можуть самостійно формулювати та висувати претензії щодо прав людини та можуть мати право голосу при прийнятті рішень, пов'язаних з правами

людини, і переглядати їх виконання. Чужа амбітна політика прав людини має сприймати імпульси суспільства, які мають відношення до прав людини, інтегрувати їх у політику держави щодо прав людини та вкорінювати права людини в політичну практику. З цією метою права людини не повинні залишатися абстрактною вимогою міжнародних конвенцій та інституцій з прав людини, а повинні бути «виділені», зроблені зрозумілими та придатними для щоденного використання.

Чітка та послідовна орієнтація дій держави на міжнародні норми прав людини та фундаментальні принципи прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), у поєднанні з явним визнанням людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків, є основними ознаками підходу до прав людини в державній політиці. Це підносить права людини до обов'язкової системи відліку для всіх політичних рішень і, таким чином, представляє перехресну політичну мету. На основі різних формулювань підходів, що ґрунтуються на правах людини [106; 107; 108; 109], характеристики підходу до прав людини в державній політиці можна узагальнити так:

- Права людини функціонують як центральна система відліку державної політики. Це стосується стандартів прав людини, обов'язків, принципів недискримінації, участі, підзвітності та залученості.
- Права людини є наскрізною функцією державної політики. Окрім конкретних заходів із захисту прав людини, права людини закріплюються, враховуються та здійснюються в усіх сферах державної та муніципальної політики.
- Державна політика визнає, захищає та підтримує претензії на права людини всіх людей як носіїв прав людини. Вона сприймає та інтегрує імпульси суспільства щодо прав людини.

- Державна політика визнає та реалізує свої зобов'язання щодо поваги, захисту та реалізації прав людини. Зобов'язання також включає заходи для підвищення обізнаності про права людини в суспільстві, щоб зробити їх зрозумілими та придатними для повсякденного використання.
- Державна політика заохочує права людини поза її власними зобов'язаннями щодо цих прав. Інакше кажучи, вона добровільно робить більше ніж вимагає закон.
- Державна політика активно просуває міжнародні норми, інститути та процедури з прав людини.

Питання про те, які питання прав людини включено до політичного порядку денного, залежить не в останню чергу від того, які вимоги щодо прав людини висуваються урядам і парламентам, наприклад, постраждалими особами, громадянським суспільством, засобами масової інформації, судами та міжнародними моніторинговими органами з прав людини, а також від того, наскільки політичні інституції реагують на них. Правозахисники в уряді та парламенті можуть активізуватися з власної ініціативи.

Важливим елементом політики прав людини є регулярні звіти уряду про стан забезпечення прав людини в Україні. Звіти мають включати підходи до окремих громадянських, політичних та економічних, соціальних і культурних прав, прав жінок і дітей, людей з обмеженими можливостями, людей похилого віку тощо.

Неурядові організації (НУО) можуть і повинні вплинути на перелік питань шляхом письмових звернень до комітетів і критично доповнювати державні звіти, які мають тенденцію до вибілювання, у формі паралельних звітів. Багато з цих питань також відображено в процедурі Універсального періодичного огляду (UPR) Ради ООН з прав людини.

Щоб проаналізувати державну політику у сфері прав людини, важливо отримати загальне уявлення про те, хто її проводить і якою мірою на неї впливають неурядові державні та недержавні суб'єкти всередині країни, а також міжнародні правозахисні інституції та суб'єкти за межами країни. Що стосується державної політики в галузі прав людини, першими важливими суб'єктами є ті, чия участь є інституційно заснованою, тобто ті, хто інституціоналізовано залучений до формулювання та впровадження державної політики у сфері прав людини і несуть за неї фактичну відповідальність. Перш за все – це відповідні уряди та міністерські бюрократи, які визначають, яка увага та пріоритет надаються правам людини в повсякденній роботі уряду та які заходи (мають бути) вжиті для реалізації та просування прав людини.

Парламенти виступають суб'єктами політики в галузі прав людини, коли вони приймають закони, що стосуються прав людини, і повинні виконувати свою функцію контролю уряду щодо захисту та реалізації прав людини. З незалежністю парламентів від уряду їх потенційне значення як учасників прав людини зростає. Хоча вони можуть прагнути до символічної політики прав людини. Важливу роль також відіграє місцева політика, адже саме на місцевому рівні виникає багато проблем з правами людини.

Суди є частиною судової гілки влади. Однак, якщо вони діють незалежно від уряду, вони відіграють важливу роль у покаранні та захисті порушених прав людини. Рішення конституційних судів також мають значний вплив на політику у сфері прав людини. А національні суди незамінні «партнери з дотримання» рішень регіональних судів з прав людини, принаймні, коли вони виконують свої рішення.

Захист і заохочення прав людини, до яких залучена законодавча, виконавча та судова влада, може бути посилений заходами конкретних правозахисних

органів, якими можуть бути, наприклад, відповідальні особи, департаменти з прав людини та представники з прав людини в урядах.

Проект принципів ООН щодо парламентів і права людини також розглядають парламентські комітети з прав людини як органи у парламентах, відповідальні за керівництво або координацію роботи парламенту щодо прав людини та наділяють їх широкими функціями, які на практиці вони виконують лише частково [110]. Крім того, існують омбудсмени або інші незалежні особи національних інституцій з прав людини (НПЛ) відповідно до Паризьких принципів [111].

НПЛ консультують політиків, готують дослідження або моніторингові звіти, надають кадри для навчання правам або беруть участь у судовому розгляді або розглядають скарги. На муніципальному рівні багато міст віддані просуванню культури прав людини, можуть мати власні офіси з прав людини.

Окрім інституційної участі, важливу роль відіграє функціональна участь осіб, які надають людські чи фінансові ресурси, інформацію, досвід або інші здібності, важливі для формування чи легітимації державної правозахисної політики, беруть участь у формуванні державної політики у сфері прав людини на кожному конкретному випадку або регулярно. Часто – це представники академічного середовища чи громадянського суспільства, які мають отримати доступ до відповідних інституційних суб'єктів та консультуватися з ними. Співпраця не рідкість між державними та недержавними суб'єктами в політиці прав людини.

Крім того, є суб'єкти, які не беруть безпосередньої участі у формуванні державної політики прав людини, але які впливають на її суспільне сприйняття через свої вимоги та дії. Це включає широкий спектр громадянських суб'єктів суспільства, які (явно чи опосередковано) посилаються на міжнародні права людини та вимагають їх виконання у державі. Першочергово – це мають бути

правозахисні НУО, особливо якщо вони проводять публічні протести та кампанії. Однак, це також можуть бути інші групи громадянського суспільства, профспілки, соціальні організації, церква тощо, які стосуються прав людини чи проблем, пов'язаних з правами людини, закликаючи до їх дотримання. Водночас ЗМІ та соцмережі, а також науковці та епістемічні спільноти також відіграють певну роль у формуванні правозахисного дискурсу в країні.

Дослідження, присвячені ролі національних систем прав людини в імплементації міжнародного права прав людини підкреслюють вирішальне значення внутрішніх суб'єктів та інституцій для правових і політичних змін. Яскравим прикладом є внутрішня політика щодо дотримання договорів про права людини [112]. Основна логіка такої відповідності у тому, що Міжнародні режими прав людини можуть бути ефективними, якщо внутрішні актори – міністерський персонал, парламентарі, НІПЛ, омбудсмени, неурядові організації, протестні рухи, політичні партії чи будь-які інші групи – можуть використовувати їх для тиску на внутрішній уряд у підвищенні поваги до прав людини [113 р. 119]). Водночас міжнародні норми та інститути є важливим важелем зміцнення національних правозахисників та їх ефективності. Вони впливають на визначення внутрішнього порядку денного уряду та парламенту; в ідеалі їх можна використовувати як стратегічний інструмент політичної мобілізації [112, с. 313; 113, с. 120–121].

Підхід «знизу-вгору» визначає, як явно чи опосередковано групи громадянського суспільства доводять вимоги прав людини до відомих політиків, не обов'язково посилаючись на моніторинг прав людини міжнародними інституціями. Насправді – це звичайна практика, оскільки багато соціальних суб'єктів не дуже знайомі з міжнародною системою прав людини. Підставою для таких вимог з боку постраждалих людей та їхніх груп підтримки часто є прямих досвід несправедливості, який публічно озвучується, наприклад, через те, що

певні групи в суспільстві виключені та дискриміновані. Такий досвід несправедливості та місцева боротьба проти повинні бути цілеспрямованими. В ідеалі вони також впливають на державну політику в галузі прав людини.

Очевидно, що законодавча база, учасники та зміст політики прав людини значно відрізняються залежно від сфери політики – чи то заборона тортур, свобода вираження поглядів, чи право на освіту тощо.

В ідеалі розрізняють різні фази політичного процесу: визначення проблеми, встановлення порядку денного, формулювання політики, реалізація політики та оцінка. Останнє потім призводить до можливого переосмислення проблем і повернення їх у політичний процес або до припинення політичних заходів.

На практиці політичні процеси зазвичай набагато складніші, ніж передбачає політичний цикл; вони не просто дотримуються ідеальної послідовності і завжди пов'язані з паралельними або відстроченими політичними процесами в інших проблемних чи політичних сферах. Політика також не завжди орієнтована на вирішення проблем. Іноді вона є символічною політикою або зосереджується переважно на отриманні голосів і політичній підтримки. Однак, поняття політичного циклу також є евристично корисним щодо політики прав людини, оскільки воно допомагає систематично розрізняти різні виміри політичного процесу на національному рівні.

Сприйняття певних соціальних ситуацій як соціальних вад та їх класифікація як проблем для прав людини можна розуміти як незалежні когнітивні та інтерпретаційні процеси, які притаманні вимогам політики прав людини або передують їм. Такі уявлення та інтерпретації значно залежать від соціально-політичного контексту та завжди пов'язані з суб'єктами. Тому завжди потрібні індивідуальні чи колективні суб'єкти, які сприймають соціальну ситуацію як спричинену людиною несправедливість або принаймні як несправедливість, на яку можуть вплинути люди. За певних умов такий досвід

несправедливості може бути озвучений публічно і може прийняти форму претензій щодо прав людини. Центральну роль тут відіграють суб'єкти громадянського суспільства, такі як неурядові організації та протестні рухи, які засуджують порушення прав людини та висувають до політиків вимоги їх дотримання. Окрім НУО та громадських рухів, політичні та адміністративні діячі також «формують» проблемні ситуації та розробляють точки зору та визначення проблеми, які можуть збігатися або суперечити концепції прав людини.

З аналітичної точки зору цікаве питання – до якої міри занепокоєння щодо прав людини почуто і як сприйнято у громадській та політичній сферах. Очевидно, що далеко не всі суспільні проблеми привертають увагу засобів масової інформації та політично відповідальних осіб в уряді та парламенті. Суспільна та політична увага є дефіцитним ресурсом, і питання прав людини «конкурують» з багатьма важливими та неважливими питаннями, які (мають бути) вирішеними одночасно, а також з усіма видами рутинних політичних питань. Правозахисники знають, як важко, навіть у демократичних країнах, позиціонувати питання прав людини в засобах масової інформації та донести проблеми з правами людини до парламенту чи міністерств.

Можна припустити (хоча це потребує емпіричної перевірки), що нагальні проблеми прав людини великої соціальної значущості з чітко визначеними відповідальними сторонами та значним символічним значенням мають великий потенціал для уваги, особливо якщо вони вписуються у відповідні цикли уваги та «проблемні тенденції», яким також можуть бути підпорядковані питання прав людини. Це залежить і від того, хто і яким чином виявляє ці проблеми.

У контексті соціальних рухів встановлено, що для суспільного резонансу корисно, якщо проблеми висуваються надійними суб'єктами і відповідають реальності життя людей та їхнім цінностям. Відповідно, для правозахисних організацій важливі ефективні та надійні зв'язки з громадськістю, проведення

кампаній і лобіювання, а також спільна координація стратегій і дій у відповідних мережах. Це тим важливіше, що питання прав людини рідко розглядаються в уряді та парламенті, не залучаючись «ззовні» або не привертаючи уваги громадськості.

Відповідне усвідомлення проблем прав людини також може виникнути всередині політико-адміністративного апарату, спонукаючи до дій. Проблеми з правами людини також можуть виявляти окремі особи та групи в уряді та парламенті. Рішення національних або регіональних судів можуть поставити питання прав людини на політичний порядок денний. Вбудовані в європейську багаторівневу систему, європейські законодавчі ініціативи також відіграють важливу роль у випадку держав-членів ЄС. Врешті-решт, питання прав людини також можуть потрапити в порядок денний через міжнародні моніторингові органи з прав людини або транснаціональні форуми та учасників.

Лише завдячуючи великій кількості людей, які втекли до Європи у 2015 та 2016 роках, переміщення та міграція до ЄС знову стали політичним питанням першого порядку, яке, за загальним визнанням, було дуже суперечливим. Готовність допомогти, з одного боку, контрастувала з протестами проти «відкриття кордонів», з іншого.

Лише через кілька років агресивна війна Росії проти України змусила ЄС вперше (і, можливо, востаннє) активувати Директиву про тимчасовий захист (Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р.) для українських біженців, переважно жінок і дітей. Реформа європейської політики щодо надання притулку біженцям, запропонована Комісією у вересні 2020 року, обговорювалася в рамках Ради, Комісії, Парламенту під тиском зростаючої кількості біженців з інших країн. Новий пакт про мігрантів і біженців був прийнятий Європарламентом у 2024 році [114].

Наслідки терористичних атак 11 вересня 2001 року в США були особливо далекосяжними, вони не лише визначали порядок денний політики безпеки, а й мали величезний вплив на права людини. Відповідно до того, як навіть усталені демократії, такі як США та Великобританія, серйозно порушували права людини у боротьбі з міжнародним тероризмом, автократам було легше використовувати сценарії терористичної загрози для узаконення репресій. Військовий напад на Україну у 2022 році є потенційно ще більш серйозною подією. Російська загарбницька війна є не лише важливою подією, але й часто згадуваним поворотним пунктом для міжнародної та європейської системи безпеки.

Формулювання політики описує процес, у якому сформульовані проблеми, пропозиції та вимоги політики прав людини стають політичними програмами. Названо та визначено цілі та пріоритети державної політики у сфері прав людини, а також заходи щодо їх реалізації. Такі цілі та плани можна прописати в урядових програмах і коаліційних угодах. Можуть існувати національні плани дій з прав людини. Вони виходять з рекомендацій Віденської всесвітньої конференції з прав людини 1993 року, і їх підготовку рекомендують комітети ООН з прав людини. Також можуть існувати плани дій щодо конкретних питань, наприклад, для боротьби з насильством щодо жінок, расизмом або іншими питаннями, що мають значення для прав людини. Наприклад, Національні плани дій (НПД) щодо бізнесу та прав людини, до яких із 2011 року закликали ЄС, Рада Європи, ОЕСР, G20 та ООН з метою імплементації Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини, отримали значну увагу. Такі НПД вже опубліковано в 32 країнах і розробляються ще в 20 [115]. У деяких випадках НПД щодо бізнесу та прав людини призвели до так званих законів про ланцюги поставок, наприклад у Франції та Німеччині. ЄС також наразі розробив Директиву про належну обачність корпоративного розвитку.

Іноді зміни до законів стають необхідними внаслідок рішень національних і регіональних судів. У березні 2021 року Федеральний конституційний суд постановив, що положення Закону про захист клімату (KSG) щодо національних цілей захисту клімату та дозволених рівнів річних викидів до 2030 року є несумісними з основними правами молодих заявників, оскільки відсутні достатні вимоги щодо подальшого скорочення викидів з 2031 року [116].

Що важливо з точки зору політики прав людини, так це питання про те, наскільки правозахисним діячам громадянського суспільства вдається включити свої вимоги до формування цілей, програм і законів політики прав людини. Наскільки вони активно лобіюють у відповідних проблемних сферах прав людини? Наскільки відкриті до правозахисників та їх занепокоєння відповідні функціонери політико-адміністративного апарату, які зазвичай мають більш-менш чіткі уявлення про те, які проблеми потрібно вирішувати (першочергово), як і з ким? Для того, щоб з'ясувати це, необхідно не тільки порівняти вимоги прав людини з боку громадянського суспільства але й проголошені цілі державної політики у сфері прав людини. Необхідний більш ретельний аналіз відповідних процесів формування політики, наприклад, у формі відстеження процесів, що поєднує спостереження причинно-наслідкових зв'язків із конкретними знаннями про них [117; 118]. Якісні інтерв'ю з фігурантами кожної справи, які мають відповідні інсайдерські знання, можуть бути інформативними.

Прийняття політичних програм не обов'язково означає, що вони будуть реалізовані. Особливо це стосується рамок політики та планів дій у сфері прав людини, на які сильно впливає риторика щодо прав людини. Тому завжди потрібно перевіряти, наскільки конкретизовано програмні специфікації та вживаються ефективні заходи для захисту та просування прав людини. Імплементация має вирішальне значення для того, чи політика в галузі прав людини проводилася послідовно та чи приносить користь захисту прав людини.

Звіти урядів про права людини можуть надати загальний (хоча й тенденційний) огляд вжитих заходів. Можна залишити відкритим питання, чи закони все ще розуміються як заходи, які необхідно впровадити, чи як заходи, які вже впроваджені. Межі між формулюванням політики та реалізацією є плінними. Проте слід відійти від ідеї, що реалізація слідує суто логіці зверху вниз. Це стосується не тільки, наприклад, інколи недостатнього впровадження законодавства Союзу в державах-членах ЄС, що видно в численних процедурах ЄС щодо порушення. Це також впливає на виконання національних законів. Їх упровадження далеко не завжди без проблем. Тим більше це стосується держав із федеративним устроєм та автономних регіонів. Розмаїття державних і недержавних суб'єктів, залучених до імплементації законів, неминуче супроводжується підвищеною потребою в координації для реалізації раніше сформульованих цілей державної політики.

Проблеми із правозастосуванням можуть виникнути навіть у випадку санкціонованих регулятивних правових заходів у формі вимог і заборон, особливо якщо можливості контролю та санкцій пов'язані з високим рівнем зусиль та існує явна тенденція до порушення правил. Порушення основоположних трудових прав також можна знайти в Європі, наприклад, по відношенню до працівників-мігрантів у ряді секторів, будь то будівництво, міжнародні автомобільні перевезення, сільське господарство, м'ясна промисловість, гастрономія, не кажучи вже про догляд за домом і допомогу по дому. Не менш складною є реалізація програм (пере)розподілу, що тягне за собою великі адміністративні та фінансові витрати. Наприклад, розширення інклюзивної шкільної системи прав людей з інвалідністю, до якого закликає Комітет ООН, потребує не лише кадрових, організаційних і фінансових ресурсів. Воно вимагає ефективних дій виконавчої влади та активної участі всіх зацікавлених сторін – від шкільних наглядових органів до директорів, педагогів батьків та дітей з обмеженими

можливостями та без них. Коротко, реалізація є складною частиною політики прав людини.

«Відповідальний законодавець має заздалегідь оцінити та розглянути наслідки своїх дій, а також проаналізувати та оцінити їх згодом і, якщо необхідно, внести необхідні зміни» [119; 120]. З точки зору прав людини, важливо знати, який вплив має закон на прав людини в різних сферах політики. Це можна перевірити наприклад, шляхом оцінки ризиків для прав людини або оцінки впливу на права людини – ще на етапі формулювання політики. Однак це також можна зробити в процесі впровадження політики або ретроспективно в рамках фактичної оцінки наслідків. Важливо оцінити, чи було пропорційним дозволене законом втручання у фундаментальні права та права людини наміченим цілям і фактично досягнутим ефектам. Посягання держави на громадянські свободи завжди мають бути добре виправданими та розглядатися з точки зору їх загального впливу. Закони про безпеку слід оцінити з точки зору їх ефективності та фактичних і юридичних наслідків.

Оцінка політики в рамках політичного циклу не обмежується академічними оцінками у вузькому значенні та не включає лише оцінки, які проводяться на замовлення виконавчої влади. Зворотний зв'язок дозволяє оцінити, як зацікавлені сторони оцінюють програми та заходи, що вживаються та реалізуються, які проблеми вони виявляють і які виправлення рекомендують. Є незліченна кількість прикладів того, як правозахисні організації критично оцінюють окремі заходи політики та закликають до змін політики.

Партійно-політичне забарвлення законодавчої та виконавчої влади впливає на політику, а саме на визначення політики, а також на кінцеві результати діяльності держави («результат політики»). Діяльність держави перш за все визначається партійно-політичним складом уряду – насамперед програмою формування урядової політики, тобто яку політику правлячі партії хочуть

реалізувати та наскільки уряди фактично спроможні реалізувати таку політику. Що стосується політики у сфері прав людини, слід очікувати, що партійно-політичний склад уряду матиме значення. Це вже помітно в партійних і передвиборчих програмах, правозахисні профілі яких суттєво відрізняються.

Суб'єкти об'єднуються в політичні структури, які мають спільний набір політичних цінностей, уявлень про проблеми та причинно-наслідкові зв'язки (системи переконань) і слабо координують свої дії зі спільними цілями протягом тривалого періоду часу. Це можуть бути, наприклад, суб'єкти з політики, наукових кіл, ЗМІ, суспільства та адміністрації. Існує одна або кілька коаліцій, члени яких займаються політичною діяльністю, щоб перенести свої базові політичні переконання у відповідній сфері політики в державну політику. Формування та зміна політики вирішальним чином визначаються діями та дебатами між відповідними конкуруючими коаліціями.

Зміна політики може бути наслідком зовнішніх подій і змін (наприклад, у громадській думці, в результаті зміни уряду, через вплив інших сфер політики тощо), змінюючи обмеження та можливості дії підсистеми.

Варто пам'ятати, що політика орієнтується не лише на вирішення проблем, а й отримання голосів. Політики часто вдаються до популізму, обіцяючи прийняти модель, яка була випробувана в інших місцях, без відповідної потреби у вирішенні проблеми. Наведу лише один приклад: щодо права людини на житло, можна запитати, якою мірою та за яких умов фінська модель «житло насамперед» може бути перенесена в інші країни як засіб боротьби з бездомністю.

2.2 Екстериторіальні зобов'язання держав: політика ЄС у сфері прав людини

Статут ООН передбачає глобальне зобов'язання міжнародного співробітництва з метою сприяння загальній повазі та реалізації прав людини

(Статут ООН, ст. 55 і 56) [121]. Згадка про міжнародну співпрацю також міститься в договорах ООН про права людини, найбільш чітко в МПЕСКП. У ньому держави-учасниці взяли на себе зобов'язання вживати заходів як індивідуально, так і через міжнародну допомогу та співробітництво, особливо економічне та технічне, використовуючи максимум наявних ресурсів, з метою поступового досягнення повної реалізації прав, визнаних в МПЕСКП (ст. 2).

Відповідно, Комітет ЕСКП та декілька спеціальних доповідачів ООН з питань ЕСКП неодноразово посилаються на відповідні міжнародні зобов'язання держав. У 2011 році близько 40 експертів з прав людини з Організації Об'єднаних Націй, наукових кіл та громадянського суспільства прийняли Маастрихтські принципи щодо екстериторіальних зобов'язань держав у сфері економічних, соціальних і культурних прав [122]. Це найповніша нормативна база для екстериторіальних зобов'язань (ЕТЗ) держав на сьогоднішній день і тлумачить їх досить широко.

Водночас ЕТЗ лише описують додатковий вимір захисту прав людини. Вони не звільняють держави від їхніх внутрішніх зобов'язань. Кожна держава все ще несе головну відповідальність у своїй країні. Однак, дискусія щодо ЕТЗ мала важливе значення щодо впливу на розвиток прав людини, оскільки в кінцевому підсумку мова йде про орієнтацію міжнародних дій на права людини в контексті глобальних проблем.

Навіть якщо закони про ланцюг постачання прямо не посилаються на ЕТЗ, держави (або ЄС) вживають законодавчих (та інших) заходів для того, щоб національні компанії не брали участі в порушеннях прав людини та не отримували вигоди від них. Держава виконує свій обов'язок захищати людей в інших країнах від приватних суб'єктів (у цьому випадку транснаціональних компаній з її власної країни).

Екстериторіальні зобов'язання держав у сфері економічних, соціальних і культурних прав пов'язані з діями та бездіяльністю держави на її території чи за її межами, які впливають на здійснення прав людини за межами території держави. Викладені в статуті Організації Об'єднаних Націй зобов'язання глобального характеру та інструменти щодо прав людини вимагають вживати заходів, окремо та спільно через міжнародне співробітництво, для повсюдної реалізації прав людини. Носіями обов'язків є держави, окремо та спільно через міжнародне співробітництво. Сфера юрисдикції поширюється на ситуації:

а) над якими держава здійснює владу або дієвий контроль, незалежно від того, чи здійснюється такий контроль відповідно до міжнародного права;

б) в яких дії чи бездіяльність держави спричиняють передбачувані наслідки для здійснення економічних, соціальних і культурних прав на її території чи за її межами;

с) в яких держава, діючи окремо чи спільно, чи то через свою виконавчу, законодавчу чи судову гілку влади, має можливість здійснювати вирішальний вплив або вживати заходів для реалізації економічних, соціальних і культурних прав екстериторіально, відповідно до міжнародного права.

Зобов'язання держави поважати права людини передбачає утримуватися від поведінки, яка :

а) зводить нанівець або обмежує користування та здійснення економічних, соціальних і культурних прав осіб за межами їх територій;

б) обмежує здатність іншої держави чи міжнародної організації виконувати свої зобов'язання щодо економічних, соціальних і культурних прав;

с) передбачає застосування ембарго чи інші економічні санкції, які призведуть до анулювання або обмеження здійснення економічних, соціальних і культурних прав.

Зобов'язання поважати передбачає вживати необхідних заходів для забезпечення того, щоб недержавні суб'єкти, які держави мають право регулювати, не зводили нанівець і не порушували здійснення економічних, соціальних і культурних прав. Держави, які в змозі впливати на поведінку недержавних суб'єктів, навіть якщо вони не в змозі регулювати таку поведінку, повинні впливати з метою захисту економічних, соціальних і культурних прав. Усі держави повинні співпрацювати, щоб гарантувати, що недержавні суб'єкти не порушують здійснення економічних, соціальних і культурних прав будь-якої особи.

Зобов'язання виконувати передбачає вжиття заходів, окремо та спільно через міжнародне співробітництво, для створення сприятливого міжнародного середовища для загальної реалізації економічних, соціальних і культурних прав, у тому числі в питаннях, що стосуються двосторонньої та багатосторонньої торгівлі, інвестицій, оподаткування, фінансів, захисту навколишнього середовища та співпраці в галузі розвитку. Діючи окремо та спільно, держави повинні надавати міжнародну допомогу для сприяння здійсненню економічних, соціальних і культурних прав в інших державах. Держава зобов'язана шукати міжнародної допомоги та співпраці на взаємоузгоджених умовах, якщо ця держава не в змозі, незважаючи на всі зусилля, гарантувати економічні, соціальні та культурні права на своїй території.

Авторитарні уряди проводять більш ніж сумнівну зовнішню політику прав людини в сенсі амбітного розуміння політики прав людини. Репресивна китайська однопартійна держава, наприклад, не тільки систематично порушує права людини вдома, але й проводить обструктивну політику в міжнародних правозахисних інституціях. Китай пропагує своє «власне» розуміння прав людини на міжнародних форумах [123]. Російський уряд повністю дискредитував себе як

серйозного міжнародного учасника прав людини після жорстокої агресивної війни проти України [124].

Зовнішня політика ліберальних демократій у сфері прав людини часто демонструє амбівалентність. Особливо це стосується США, які, з одного боку, були рушійною силою міжнародних прав людини з середини 20-го століття, але, з іншого боку, неодноразово надавали економічну та військову підтримку режимам, які порушували права людини в Чилі, Нікарагуа, на Філіппінах та в Індонезії, особливо за президенства Дональда Трампа. Крім цього, США самі вчиняли злочини проти прав людини за кордоном, наприклад, у рамках міжнародної боротьби з тероризмом. Багаторівнева та амбівалентна політика США у сфері прав людини пропонує дослідникам широке поле для дослідження [125; 126].

Традиційно зовнішня політика є сферою діяльності виконавчої влади, зокрема й у сфері прав людини. Глави урядів і міністри закордонних справ зазвичай формують профіль прав людини в країні в очах громадськості. Питання про те, з ким зустрічаються відповідні посадовці та наскільки вони займають позицію щодо питань політики прав людини, є постійним джерелом публічних дебатів щодо значення прав людини у зовнішніх відносинах. Проте політика у сфері прав людини не обмежується гучними виступами високопоставлених членів уряду. Міністерство закордонних справ та його представництва за кордоном постійно спостерігають та оцінюють ситуацію з правами людини в інших державах і повинні впроваджувати політику у сфері прав людини в повсякденній детальній роботі.

Об'єднання та координація зовнішньополітичної діяльності у сфері прав людини є відповідальністю міністерства закордонних справ. Міністерство відповідає за двосторонню та багатосторонню політику у сфері прав людини як в

рамках Європейського Союзу, так і у відповідних органах ООН, ОБСЄ та Ради Європи.

Керівні принципи ЄС щодо захисників прав людини містять практичні пропозиції відносно того, що ЄС та його держави-члени можуть робити разом на місцях. До них належать постійний моніторинг та оцінка ситуації з правами людини; розробка місцевих стратегій захисту правозахисників; регулярний контакт та обмін з правозахисниками; видиме визнання їхньої роботи в ЗМІ.

Зовнішньоторговельна політика за автократичного керівництва країною, наприклад Китаю чи Росії, породжує конфлікти цілей між зовнішньою політикою щодо прав людини та політикою зовнішньої торгівлі. З точки зору прав людини, необхідно забезпечити, щоб економічна співпраця з партнерами сама собою не спричиняла проблем з правами людини (відповідно до принципу «не зашкодь!»), але ідеально використовувалася для захисту та просування прав людини.

Незважаючи на поодинокі критики Китаю щодо репресій проти меншин (Тибет, Сіньцзян), уряди часто стримувалися, щоб не обтяжувати економічні відносини, особливо з Китаєм чи Індією [127]. Уряди демократичних країн із занепокоєнням дивляться на спроби Китаю вплинути на міжнародний порядок в інтересах його однопартійної системи та змінити встановлені правила [128, с. 10]. Уряди ЄС, незважаючи на порушення прав людини та анексію Криму (2014), тривалий час продовжували економічну співпрацю з росією. Все різко змінилося після нападу Росії на Україну (2022) та призвело до всебічних економічних санкцій з боку ЄС, який твердо підтримує Україну. Зараз ЄС розробляє вже 18-й пакет санкцій проти росії.

Існує «класична» суперечність між експортом зброї та політикою щодо прав людини. З точки зору прав людини, головне питання полягає в тому, кому постачається зброя. Зацікавленість у регіональній стабільності та контролю над міграцією пояснює, наприклад, великий експорт зброї до Алжиру під час

президентства автократа Абд аль-Азіза Бутефліки (1999–2019), що привернуло мало уваги ЗМІ. Надзвичайно репресивному режиму Саудівської Аравії лише через обурення ЗМІ і лише після скандального вбивства журналіста Джамалія Хашоггі (2018) було призупинено експорт танків, за винятком європейських проектів. Навіть уряд Німеччини не відкликав ліцензії на експорт до Саудівської Аравії обладнання та боєприпасів у рамках спільного європейського проекту у 2022 році.

Міграційна політика ЄС у поєднанні з сильним акцентом на скороченні нелегальної міграції також має перевірятися на права людини. Інтереси міграційної політики ЄС та його держав-членів іноді суперечать вимогам прав біженців. Це стає особливо очевидним на зовнішніх кордонах ЄС. Імплементация Спільної європейської політики надання притулку (CEAS) державами-членами ЄС [129] іноді призводить до відкритого порушення міжнародного права, в тому числі Женевської конвенції про біженців, і законодавства ЄС. З огляду на неадекватні державні та не підтримувані державою приватні морські рятувальні операції, а також заходи на кордонах ЄС, країни несуть відповідальність за допомогу у формуванні CEAS у спосіб, який відповідає правам людини. Ті, хто співпрацює з автократією в питаннях економічної політики, політики розвитку чи міграції, не повинні розглядати права людини лише як надокучливу обов'язкову тему. У державах із поганим профілем прав людини це дуже ризикована справа.

Зовнішня політика окремих держав у сфері прав людини вирішальним чином формується внутрішніми інституціями, процесами та суб'єктами. Можуть бути застосовані міркування політичних досліджень, хоча зовнішня політика є здебільшого сферою виконавчої влади, а парламентські законодавці набагато менш затребувані, ніж, наприклад, у сферах внутрішньої та соціальної політики. Встановлення порядку денного, а також формулювання, реалізація та оцінка політичних програм і заходів можуть бути описані в модифікованій формі в

термінах політичного циклу. Однак аналіз зовнішньої політики є досить незалежною сферою, яка має справу з внутрішніми детермінантами зовнішньополітичних рішень.

Водночас на рішення у зовнішній політиці щодо прав людини суттєво впливає міжнародне середовище, яке не лише надає можливості для дій у сфері політики прав людини, але й визначає сферу захисту та просування прав людини у зовнішніх відносинах. Дослідження у сфері міжнародних відносин є принципово важливими для пояснення зовнішньої політики щодо прав людини.

Аналіз зовнішньої політики зосереджується насамперед на окремих особах, які приймають рішення, внутрішніх процесах та суб'єктах [130; 131, с. 6], тоді як дослідження міжнародних відносин зосереджені насамперед на структурі міжнародної системи. Хоча вона поки що майже не стосується прав людини.

На рівні осіб, відповідальних за зовнішню політику, аналіз зовнішньої політики зосереджується на рисах особистості, психологічних нахилах і когнітивних процесах ключових осіб, які приймають рішення у зовнішній політиці. Підхід на основі рис лідерства базується на припущенні, що конкретний стиль лідерства, прийнятий ними, впливає на процес прийняття рішень, що дуже проявляється під час другого терміну президенства Дональда Трампа. Термін «стиль керівництва» означає способи, якими лідери взаємодіють з тими, хто їх оточує – чи то з виборцями, радниками чи іншими лідерами – і як вони структурують взаємодію та норми, правила та принципи, які вони використовують, щоб керувати такою взаємодією [132, с. 181].

Лісабонський договір, який набрав чинності 1 грудня 2009 року, починається багатообіцяюче: «Союз ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин» (стаття 2, перше речення ДЄС) [133, 134]. Водночас захист та сприяння правам людини є

невід’ємною частиною каталогу цілей Європейського Союзу (стаття 3 ДЄС). Тому виникає питання, наскільки Європейський Союз захищає та сприяє правам людини як в межах ЄС, так і у зовнішній діяльності ЄС.

Під час розгляду питань прав людини в межах ЄС термінологія ЄС зазвичай стосується основоположних прав, які закріплені в первинному та вторинному законодавстві ЄС. Європейський Союз прийняв «Хартію основних прав», яка є частиною первинного права Союзу [135]. У преамбулі зазначається: «Усвідомлюючи своє духовне та моральне надбання, Європейський Союз ґрунтується на неподільних та загальних цінностях – гідності людини, свободі, рівності та солідарності; він спирається на принципи демократії та правової держави. Він ставить людину в основу своєї діяльності, засновуючи громадянство Європейського Союзу і створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя».

Хартія застосовується до всіх заходів, що здійснюються інституціями ЄС, і є авторитетною для держав-членів під час упровадження права Союзу. З 2010 року, за винятком 2019 року, Європейська Комісія як «охоронець договорів» щорічно подає Звіт про застосування Хартії основних прав у ЄС. Звіти стосуються питання, як Хартію можна зробити більш відомою та використовувати більш повно. Спеціально для цієї мети у 2020 році Європейська Комісія представила нову «стратегію посилення застосування Хартії основних прав у ЄС». Розглядаються також такі проблеми, як дезінформація та мова ненависті, расизм та дискримінація або порушення принципів верховенства права та правил ЄС щодо надання притулку в державах-членах. Звіт за 2021 рік зосереджувався на захисті основоположних свобод у цифрову епоху, звіт за 2022 рік – на вирішальній ролі організацій громадянського суспільства та правозахисників. Звіти про верховенство права Європейська комісія щорічно публікує з 2020 року. У 27 розділах проілюстровано не лише позитивні, а й негативні події в державах-членах ЄС щодо системи правосуддя, антикорупційної системи, плюралізму та

свободи ЗМІ, а також інституційні питання, пов'язані з системою стримувань та противаг.

У межах ЄС «верховенство права» опинилося під тиском» [136]. Ситуація в Угорщині викликає особливе занепокоєння. Там обраний уряд Віктора Орбана від партії «Фідес» контролює не лише політичні інституції, але також судову систему та ЗМІ. Законодавство про неурядові організації обмежує простір для маневру громадянського суспільства. «Автократизація Угорщини стає все більш і більш закріпленою», зазначено у звіті про трансформацію за 2022 рік [137]. У 2025 році партія Орбана пропонує законодавство, яке критики порівнюють із законом РФ про іноагентів.

Погіршився стан польської демократії. Зберігаються серйозні занепокоєння щодо незалежності польської судової влади, запровадження обмежень для ЗМІ та громадянського суспільства. Європейська комісія як «охоронець договорів» спирається передусім на діалог з урядами, але має у своєму розпорядженні правові важелі для реагування на порушення фундаментальних цінностей ЄС. Європейська комісія ініціювала різні провадження щодо порушення прав проти обох держав (відповідно до статті 258 Договору про функціонування Європейського Союзу [138]) щодо обмежень незалежності судової влади, порушень фундаментальних прав ЛГБТІК+ осіб та криміналізації працівників, що надають допомогу біженцям. Проти Угорщини та Польщі було вжито правових заходів. У деяких випадках остаточне рішення ухвалював Європейський Суд (ЄС).

Лише у виняткових випадках передбачається процедура, передбачена ст. 7 Договору про Європейський Союз (ДЄС) для захисту цінностей ЄС, яка передбачає призупинення права голосу держави-члена як найсуворішу санкцію. Європейська Комісія вперше розпочала таку процедуру проти Польщі у грудні 2017 року [139], яку Європейський парламент схвалив у березні 2018 року [140].

Проти Угорщини ініціатива вийшла від самого Парламенту у вересні 2018 року [141]. Хоча сама пропозиція має велике символічне значення, рішення про призупинення права голосу може бути прийнято Радою кваліфікованою більшістю лише у випадку, якщо вона – за пропозицією однієї третини держав-членів або Європейської Комісії та після схвалення Європейським парламентом – попередньо одноголосно визначила, що існує серйозне та постійне порушення (а не лише відповідна загроза) (ст. 7 п. 2, п. 3). Право вето Польщі та Угорщини само собою робить це малоімовірним, оскільки обидві держави зобов'язалися на взаємну підтримку.

Однак, завдяки новому механізму верховенства права (регулювання умовності) [142], який набув чинності у 2021 році, ЄС тепер має можливість скорочувати кошти з бюджету ЄС для держав-членів, якщо вони відхиляються від принципів верховенства права під час їх використання. Після того, як Європейський суд відхилив скарги Польщі та Угорщини проти механізму у лютому 2022 року, Європейська комісія вперше активувала новий механізм верховенства права проти Угорщини у квітні 2022 року. Але навіть перед обличчям загрози затримки або скорочення бюджетних коштів ЄС, досі було внесено лише поверхневі виправлення. В угорському уряді Віктора Орбана явно немає бажання проводити комплексні реформи. У 2025 році країни-члени Євросоюзу розглядають можливість позбавлення Угорщини права голосу відповідно до статті 7 договору ДЄС [133] через її спроби перешкодити підтримці України.

Щодо дослідження дискримінації, расизму та злочинів на ґрунті ненависті, в Європейському Союзі особливо інформативними є щорічні звіти та інші публікації Агентства Європейського Союзу з основних прав (FRA). Незалежне Агентство з основоположних прав, засноване у 2007 році та розташоване у Відні, має на меті надавати експертні консультації Союзу та його державам-членам

щодо впровадження права Союзу з питань основоположних прав та підвищувати обізнаність політиків та громадськості зокрема про вищезгадані проблеми. Звіт Агентства з основоположних прав за 2023 рік також розглядає наслідки війни в Україні для ЄС щодо основоположних прав та формулює рекомендації щодо всіх цих проблем [143].

Права людини у зовнішній діяльності ЄС стосується політики ЄС щодо «третіх країн» та міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй. Зобов'язання ЄС щодо прав людини у своїй зовнішній діяльності є невід'ємною частиною Договору про Європейський Союз: Дії Союзу на міжнародній арені керуються принципами, які надихнули на його створення, розвиток та розширення і які він прагне просувати у ширшому світі: демократія, верховенство права, універсальність та неподільність прав людини та основних свобод, повага до людської гідності, принципи рівності та солідарності, а також повага до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та міжнародного права (Стаття 21(1), перше речення ДЄС).

З першим прийняттям чіткої Стратегії ЄС у сфері прав людини (2012) та наступних Планів дій щодо прав людини та демократії (2012–2014, 2015–2019, та 2020–2024), прийнятих Радою [144], правам людини у зовнішніх відносинах ЄС надано стратегічну операційну основу. Вони набули інституційного обличчя після створення посади «Спеціального представника Європейського Союзу з прав людини» (2012) при Європейській службі зовнішніх дій. У Стратегічних рамках з прав людини та демократії 2012 року ЄС зобов'язується захищати та просувати громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини та визначає просування прав людини як всеохоплюючу міжгалузеву політику, яка впливає на всю зовнішню діяльність ЄС: «ЄС просуватиме права людини в усіх сферах своєї зовнішньої діяльності без винятку». Просування прав людини має бути інтегроване в сфери торгівлі, інвестицій, технологій, телекомунікацій,

інтернету, енергетики, навколишнього середовища, корпоративної відповідальності та політики розвитку. Те ж стосується Спільної політики оборони та безпеки, зовнішніх вимірів зайнятості та соціальної політики, а також сфери «свободи, безпеки та правосуддя», включаючи боротьбу з тероризмом.

Перший План дій з прав людини та демократії (2012–2014) включав велику кількість конкретних дій Ради Європейського Союзу та його Європейської служби зовнішніх дій, Європейської комісії та держав-членів ЄС. Другий План дій (2015–2019) також був амбітним, включав 34 дії та пов'язані з ними заходи. Вони передбачали підтримку місцевих інституцій (наприклад, національних інститутів з прав людини, виборчих органів, парламентів, судових та антикорупційних органів), зміцнення та захист організацій громадянського суспільства та правозахисників. Також планувалося сприяти окремим нормам та принципам прав людини (таким як свобода вираження поглядів, захист конфіденційності, свобода від дискримінації тощо), а також інтеграції прав людини в бізнес-сектор.

Комплексний підхід до прав людини мав застосовуватися в конфліктних та кризових ситуаціях. Згадувалися заходи для сприяння узгодженості та послідовності політики у сфері міграції, торгівлі людьми та надання притулку, торговельної та інвестиційної політики, боротьби з тероризмом, співпраці в розвитку та в оцінках впливу Європейської Комісії щодо пропозицій у зовнішніх відносинах. Також згадувалися заходи щодо посилення ефективності та орієнтації на результат, наприклад, у діалогах з прав людини, стратегіях щодо прав людини для кожної країни, впровадженні керівних принципів ЄС у сфері прав людини, спостереженні за виборами та щодо взаємозв'язку стратегій, інструментів та фінансування ЄС.

Систематично структурований дещо інакше, третій План дій містив загальні пріоритети та цілі політики ЄС у сфері прав людини на 2020–2024 роки, які мають

бути прийняті на національному, регіональному та багатосторонньому рівнях, та визначив п'ять робочих пріоритетів, які мають бути реалізовані на місцевому рівні в країнах-партнерах: 1) захист та розширення прав і можливостей окремих осіб; 2) побудова стійких, інклюзивних та демократичних суспільств; 3) сприяння глобальній системі прав людини та демократії; 4) використання можливостей та вирішення проблем, пов'язаних із новими технологіями; 5) досягнення результатів шляхом спільної роботи. Ці ключові моменти були підкріплені численними підцілями та склали широкий комплекс заходів, що формують основу для програмно амбітної зовнішньої політики ЄС у сфері прав людини.

Серед іншого, було повторно розглянуто питання сприяння заходам щодо боротьби з наслідками зміни клімату та втрати біорізноманіття, а також окрему увагу приділено підходу до нових технологій з точки зору прав людини, одного з «найважливіших напрямків» нового Плану дій (Рада Європейського Союзу, 2021 р., с. 4) [145].

ЄС має широкий спектр політик, інструментів та заходів для захисту та просування прав людини відповідно до своїх благородних цілей. Керівні принципи щодо прав людини, які послідовно приймалися з 2000-х років (і з того часу були частково переглянуті), визначають пріоритети ЄС та держав-членів ЄС у просуванні та захисті прав людини в третіх країнах. Вони слугують керівними принципами для реалізації зовнішньої політики у сфері прав людини на місцях. На сьогодні прийнято 13 керівних принципів з таких тем: діти та збройні конфлікти; правозахисники; насильство щодо жінок та дівчат та боротьба з усіма формами дискримінації щодо них; сприяння дотриманню міжнародного гуманітарного права; політика ЄС щодо третіх країн щодо катувань та інших жорстоких, нелюдських та принижуючих гідність видів поведінки та покарання; сприяння та захист свободи релігії чи переконань; сприяння та захист права на користування всіма правами людини, права ЛГБТІ-осіб; смертна кара;

свобода вираження поглядів онлайн та офлайн; просування та захист прав дитини; недискримінація у зовнішній діяльності; безпечна питна вода та санітарія; діалоги з прав людини з країнами-партнерами/третіми країнами.

Змінився підхід ЄС до прав людини та демократії, визначення короткострокових та середньострокових цілей політики щодо відповідних третіх країн та конкретних заходів для їх реалізації. Впродовж періоду з 2016 по 2020 рік існувало 128 стратегій для країн. Вони були спрямовані на забезпечення узгоджених, стратегічних дій з боку ЄС та держав-членів ЄС і слугували для підготовки до державних візитів високого рівня та, зокрема, політичних діалогів.

Діалоги з прав людини є центральним інструментом зовнішньої політики ЄС у сфері прав людини. Делегації ЄС (можуть) порушувати питання прав людини в загальних політичних діалогах з третіми країнами та регіональними групами (наприклад, АСЕАН, Африканський Союз). ЄС проводить спеціальні діалоги та консультації з питань прав людини приблизно з 40 державами. Вони служать для обміну інформацією та думками з питань прав людини та спрямовані на сприяння та покращення захисту прав людини у відповідних країнах та регіонах. Іноді їх також використовують для координації поведінки в органах ООН з прав людини.

Регулярні обміни з організаціями громадянського суспільства та правозахисниками є важливим аспектом європейської політики у сфері прав людини. Програма «Права людини та демократія в Глобальній Європі», запущена у грудні 2021 року, є комплексним інструментом фінансування з бюджетом у 1,5 мільярда євро на період з 2021 по 2027 рік. Ця програма є «флагманським інструментом ЄС для дій щодо просування прав людини та демократії» [146]. Вона посилює підтримку ЄС у просуванні та захисті прав людини та основоположних свобод, демократії, верховенства права, а також роботи організацій громадянського суспільства та правозахисників у всьому світі.

Програма плавно продовжує свою попередницю, Європейський інструмент з питань демократії та прав людини, бюджет якого становив 1,3 мільярда євро з 2014 по 2020 рік. Відповідно, вона продовжує приділяти особливу увагу підтримці громадянського суспільства. Механізм ЄС у сфері захисту прав людини є ключовим пріоритетом програми. Механізмом керує консорціум з 12 правозахисних неурядових організацій, і він може фінансувати широкий спектр заходів, включаючи юридичне представництво, медичні витрати та заходи захисту. Згідно з офіційною інформацією, між 2015 і 2022 роками Механізм ЄС у сфері захисту прав людини підтримав понад 55000 правозахисників та членів їхніх сімей, які перебувають у групі ризику, у понад 120 країнах завдяки фінансуванню ЄС у розмірі 35 мільйонів євро протягом перших двох фаз. На новому етапі Механізм також включає Надзвичайний фонд ЄС для правозахисників, які перебувають у небезпеці, керований Комісією у тісній співпраці з Європейською службою зовнішніх дій, з 2014 року підтримав близько 1600 правозахисників та їхні сім'ї у 100 країнах з допомогою екстрених грантів [147].

Щодо участі в органах ООН з прав людини, Рада відповідає за визначення пріоритетів дій ЄС. З цією метою вона приймає щорічні висновки, що встановлюють пріоритети роботи в органах ООН, які покликані дати змогу ЄС та державам-членам ЄС просувати спільні питання або активно співпрацювати. Найпотужнішим інструментом ЄС є санкції. ЄС може застосовувати «обмежувальні заходи» або власні заходи (автономні санкції) для виконання резолюцій Ради Безпеки ООН у випадках, коли країни, що не входять до ЄС, фізичні чи юридичні особи, групи чи недержавні утворення, не дотримуються міжнародного права чи прав людини або проводять політику чи діють у спосіб, що не відповідає верховенству права чи демократичним принципам. ЄС може запровадити низку поступових санкцій проти третіх країн, включаючи

дипломатичні санкції (висилка дипломатів, призупинення офіційних візитів, призупинення двостороннього або багатостороннього співробітництва з ЄС та бойкот спортивних або культурних заходів), а також економічні та фінансові санкції (ембарго на постачання зброї, військових товарів, включених до Спільного військового списку ЄС; обмеження на імпорт та експорт товарів як цивільного, так і військового призначення). Обмежувальні заходи також включають заморожування коштів та економічних ресурсів, що належать або контролюються окремими особами чи організаціями, візові або туристичні заборони, що перешкоджають в'їзду осіб до ЄС, секторальні заходи, що забороняють, наприклад, імпорт або експорт певних товарів або технологій [148].

Ступінь дотримання стратегії та Планів дій необхідно перевіряти. Перший План дій (2012–2014) посилив інтеграцію питань прав людини у всі політики та заходи з імплементації зовнішніх відносин ЄС [149]. Щорічне планування стратегій ЄС в органах ООН з прав людини, перш за все в Раді ООН з прав людини, а також посилені співпраці з громадянським суспільством також важливі в сенсі ефективного багатостороннього співробітництва. Консультації з організаціями громадянського суспільства, наприклад, у рамках підготовки до діалогів з прав людини, стали звичайною практикою завдяки Плану дій. Зараз створена міцна база захисту основних прав та політики ЄС у сфері прав людини, спрямованих на посилення поваги до прав людини та підтримки процесів демократичного переходу в усьому світі як на двосторонній, так і на багатосторонній основі, зокрема в рамках Організації Об'єднаних Націй [150]. Стратегічні рамки, Плани дій, призначення Спеціального представника з прав людини та інше дозволили ЄС краще координувати свою взаємодію в третіх країнах, зробити її більш активною, помітною та ефективною, а також посилити взаємодію на багатосторонньому рівні.

Щорічні звіти про права людини та демократію у світі, підготовлені Високим представником Союзу з питань закордонних справ та політики безпеки, схвалені Радою, повідомляють про прогрес, досягнутий у впровадженні Планів дій [151]. У звіті за 2022 рік [152] Європейський парламент рішуче закликає Союз «прагнути до постійного амбітного зобов'язання зробити захист прав людини центральною частиною всієї політики ЄС та посилити узгодженість між внутрішньою та зовнішньою політикою ЄС у цій сфері» (пункт 2). План дій ЄС щодо прав людини та демократії на 2020–2024 роки був «у центрі всієї зовнішньої політики ЄС» [153], активізуючи зусилля держав-членів у протидії глобальному занепаду демократії (пункт 8) або у захисті правозахисників через делегації ЄС та їхні «координаційні центри» з прав людини (пункт 27). Критика Європейського Парламенту регіональної та глобальної політика у сфері прав людини нагадує про зобов'язання держав захищати біженців та поважати їхні права відповідно до міжнародного права; нагадує, що ЄС та його держави-члени у своїх зовнішніх та екстериторіальних діях, угодах та співпраці у сферах міграції, кордонів та притулку повинні поважати та захищати права людини (пункт 92). Узгоджена політика ЄС у сфері прав людини охоплює кілька вимірів.

По-перше, виникає питання, як просування прав людини у зовнішній діяльності ЄС пов'язані з порушеннями прав людини на кордонах ЄС та всередині ЄС (внутрішньо-зовнішня узгодженість) [154; 155]. Підривають довіру до політики ЄС у сфері прав людини, загибель тисяч і тисяч біженців, що потонули в Середземному морі, перешкоджання рятуванню на морі, затримання на зовнішніх кордонах ЄС та часом нелюдські умови прийому шукачів притулку в державах-членах ЄС. Проблеми з довірою виникають також в результаті дискримінації меншин у Європі, расистського та ксенофобського насильства або недостатнього захисту економічних та соціальних прав у часи економічної кризи.

Авторитарні тенденції та дефіцит верховенства права, передусім в Угорщині, псуєть імідж демократичним цінностям спільноти, відданої правам людини.

По-друге, проблема стосується узгодженості політики у сфері прав людини у зовнішній діяльності (зовнішньо-зовнішня узгодженість). Європейська зовнішня (економічна) політика пропонує широке поле для критичного аналізу з точки зору прав людини.

Рада Європи (РЄ) зі штаб-квартирою у Страсбурзі була заснована в 1949 році десятьма державами. Після виключення Росії в березні 2022 року Рада Європи наразі має 46 держав-членів, які, за винятком Білорусі та Росії, охоплюють усі держави Європи, включаючи Кавказ. Основні цілі Ради Європи включають захист прав людини, плюралістичну демократію та верховенство права. Країни, що приєднуються до Ради Європи, зобов'язуються визнавати принципи верховенства права та верховенство прав людини та основоположних свобод. Рада Європи є провідною європейською організацією з прав людини. Ухвалено низку міжнародних угод про захист прав людини, зокрема Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ, 1950, чинна з 1953 року), яка була ратифікована всіма державами-членами Ради Європи та доповнена 16 протоколами, що набули чинності на сьогодні; Європейська соціальна хартія (1961/1965) переглянута версія (1996/1999); Європейська конвенція про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987/1989); Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми (2005/2008); Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007/2010) та Конвенція про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством (2011/2014). Остання, відома як «Стамбульська конвенція», привернула особливу увагу ЗМІ у 2021 році, коли Туреччина вийшла з Конвенції. Крім того, існують угоди про національний захист меншин.

Судовий захист прав людини, закріплених ЄКПЛ, є серцем європейського захисту, а Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є центральним органом захисту прав, закріплених у ній. Держави-учасниці можуть звертатися до Суду у формі міждержавних заяв щодо будь-якого ймовірного порушення ЄКПЛ. Набагато важливішим є судовий захист прав особистості: будь-яка особа, що підпадає під юрисдикцію держави-учасниці, яка постраждала (або вважає, що постраждала) від порушення прав, закріплених у ЄКПЛ, може, якщо національні засоби правового захисту вичерпано (або їм було перешкоджено), подати скаргу проти відповідної держави до ЄСПЛ. ЄСПЛ перевіряє, чи була поведінка держави-відповідача сумісною з ЄКПЛ, встановлює порушення прав, гарантованих у ній, якщо таке є, та може присудити відшкодування збитків заявнику(-кам).

Рішення ЄСПЛ є обов'язковими до виконання та повинні бути виконані відповідними державами. Однак ЄСПЛ не може скасовувати або змінювати жодні рішення чи закони, прийняті державами-членами. Відповідна держава, окрім виплати будь-якої компенсації, повинна вживати заходів для припинення порушення Конвенції та уникнення подібних порушень у майбутньому. Комітет міністрів Ради Європи контролює виконання рішення та вирішує (на рівні представників) на регулярних зустрічах з прав людини, чи є вжиті заходи достатніми для виконання рішення, чи необхідні покращення.

Кількість скарг дуже велика. У 2011 році на розгляді ЄСПЛ перебувало 151600 скарг. Після набрання чинності Протоколу № 14 до ЄКПЛ, який довго блокувався Росією, кількість невіршених скарг зменшилася, але станом на 31 грудня 2022 року вона все ще становила 74647, з тенденцією до зростання з 2017 року. Більшість скарг стосувалися Туреччини, (нині виключеної) Російської Федерації, України та Румунії. У 2022 році було прийнято близько 45500 нових заяв, тоді як «лише» 39570 скарг було розглянуто за той самий період, з яких

35402 було відхилено як неприйнятні або вилучено, а 4181 скарги було вирішено (іноді спільно) рішеннями Суду [156]. Рішення 2022 року найчастіше стосувалися права на свободу та особисту недоторканність, заборону нелюдського або такого, що принижує гідність поводження, права на ефективний засіб правового захисту та права на справедливий суд. Більшість рішень 2022 року стосувалися Росії, України та Туреччини [157]. Незважаючи на хронічне перевантаження, ЄСПЛ має велике значення для судового захисту прав людини на регіональному рівні та зробив значний внесок у «консолідацію» розуміння принаймні громадянських та політичних прав людини в країнах Ради Європи. Доктрина «меж розсуду» дозволила знайти спосіб гармонізації стандартів прав людини, враховуючи особливості національних правових систем, надаючи державам певну, але не необмежену, межу розсуду у тлумаченні закону [158]. Рішення ЄСПЛ частково стимулювали введення далекосяжних змін у законах, нормативних актах та процедурах держав-членів [159].

Оскільки ЄКПЛ та її протоколи не містять економічних та соціальних прав людини, за винятком прав на власність та освіту, ці права зазвичай не можуть бути безпосередньо передані до ЄСПЛ, а лише опосередковано [160, 161], наприклад, через право на життя та захист приватного та сімейного життя (наприклад, щодо здоров'я) [162], або через право на справедливий суд та заборону дискримінації. Незважаючи на високий рівень виконання рішень ЄСПЛ, судовий захист прав особистості досяг своїх політичних меж. Судовий захист прав особи, який є особливо тривалим, може покращити ситуацію з правами людини лише в країнах, де права людини систематично порушуються в обмеженій мірі, оскільки немає впевненості, що навіть рішення у «провідних справах» будуть виконані швидко та ефективно, хоча вони підлягають посиленому моніторингу.

Структурні та складні проблеми стосуються функціонування судової та кримінальної систем правосуддя (надмірна тривалість судових проваджень, затримки з виконанням або невиконанням рішень національних судових органів тощо), незалежності та неупередженості судової системи, надмірного застосування сили та жорстокого поведіння з боку сил безпеки та неефективних розслідувань, поганих умов утримання під вартою, а також обмежень політичних прав, таких як право на вільні вибори, свободу вираження поглядів, свободу зібрань та свободу об'єднань [163]. Велика кількість тимчасових судових заборон та рішень ЄСПЛ, які безуспішно вимагали звільнення членів опозиції або працівників ЗМІ в Азербайджані, Туреччині та Росії, свідчать про те, що ЄСПЛ може лише обмежено протидіяти авторитарній практиці у своїх державах-членах.

Хоча порушення ЄКПЛ можуть бути передані до ЄСПЛ, це не стосується інших конвенцій Ради Європи з прав людини, згаданих вище. Хоча ці конвенції також є обов'язковими згідно з міжнародним правом для відповідних держав-підписантів, їх виконання «лише» контролюється експертними комітетами, наприклад, у рамках процедур звітності держав (або у випадку Переглянутої Європейської соціальної хартії, якщо вона прийнята державами, також у рамках колективних скарг). Хоча отримані звіти чи рекомендації багато в чому вказують на необхідність дій у сфері прав людини в державах учасницях, це залежить від політичної волі урядів щодо ініціювання відповідних заходів. Те саме стосується інших установ, що займаються правами людини, таких як Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН), створена в 1993 році для боротьби з расизмом, ксенофобією та антисемітизмом, та Офіс Комісара з прав людини Ради Європи, створений у 1999 році, який перш за все займається підвищенням обізнаності, освітою та консультуванням.

Політичний захист прав людини здійснюється переважно загальними органами Ради Європи, перш за все Комітетом міністрів, до складу якого входять

міністри закордонних справ держав-членів та їхні постійні представники у Страсбурзі. Комітет міністрів отримує дорадчу допомогу від різних керівних комітетів, зокрема комітету з прав людини. Комітет міністрів приймає остаточні рішення щодо всіх текстів договорів, ухвалює необов'язкові рекомендації та контролює виконання рішень ЄСПЛ. Окрім механізмів моніторингу договорів з прав людини, він також контролює дотримання норм і стандартів Ради Європи, особливо у сферах демократії, прав людини та верховенства права, за допомогою процедур моніторингу, що стосуються кожної країни, або тематичних процедур. Моніторингова діяльність дозволяє виявити недоліки у впровадженні та забезпеченні дотримання норм і стандартів Ради Європи та підтримати усунення недоліків у політичному діалозі. Санкції можуть бути застосовані як крайній захід; вони варіюються від тимчасового призупинення права держави на представництво до її виключення з Ради Європи, яке сталося вперше 16 березня 2022 року коли росію виключили з Ради Європи через війну проти України.

Парламентська асамблея та Комітет міністрів мають виступати «демократичною совістю Європи» та прагнути захищати фундаментальні цінності Ради Європи та контролювати дотримання зобов'язань, взятих на себе державами-членами. Парламентська асамблея, яка збирається кілька разів на рік, приймає резолюції та надає рекомендації Комітету міністрів та урядам держав-членів з широкого кола питань, особливо у сфері прав людини. «За понад 60 років свого існування роль ПАРЄ як «наглядного органу за правами людини», двигуна ідей та форуму для дебатів сприяла позитивним змінам, розрядила конфлікти та допомогла спрямувати континент до постійно мінливого набору спільних цінностей [164].

Серед успіхів – внесок Парламентської асамблеї у скасування смертної кари в Європі, ініціативи щодо прийняття договорів Ради Європи та її значення як форуму для обговорення суперечливих політичних та соціальних питань, а також

загальноєвропейські кампанії (проти ув'язнення неповнолітніх мігрантів, домашнього насильства, сексуального насильства над дітьми) та деякі «жорсткі звіти» (таємні в'язниці ЦРУ, торгівля людьми, правозахисні органи тощо). Однак критика щодо прав людини також може бути підірвана політично.

Агресивна війна Росії проти України стала серйозним викликом для Ради Європи, але не похитнула її до основ. На саміті глав держав та урядів у травні 2023 року вони об'єдналися, «щоб спільно протистояти агресивній війні Росії проти України та надати подальший пріоритет та напрямок роботи Ради Європи» [165]. У поєднанні з чітким зобов'язанням щодо суверенітету, незалежності та територіальної цілісності держав-членів Ради Європи, Росію закликали вивести свої війська не лише з України, але й з Грузії та Молдови. Крім того, резолюцією CM/Res (2023) було встановлено «Розширену часткову угоду про реєстр шкоди, завданої агресією Російської Федерації проти України».

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) складається з 57 держав-членів, включаючи всі держави Європи та колишнього Радянського Союзу, а також США та Канаду. Монголія була останнім членом, який приєднався до ОБСЄ у 2012 році. ОБСЄ виникла 1 січня 1995 року з Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), яка була створена в 1975 році на основі Гельсінського заключного акта. Заключний акт створив багатосторонній форум між тодішніми військовими блоками на Сході та Заході в розпал холодної війни. У ньому спочатку 35 держав зобов'язалися дотримуватися політичних принципів взаємодії один з одним та зі своїми громадянами і проголосили всебічне розуміння безпеки, яке, окрім політико-військових аспектів, також включало економічне та екологічне співробітництво та – в обмін на визнання існуючих кордонів та принципу невтручання у внутрішні справи – верховенство права та права людини.

У комуністичних країнах, які застосували Гельсінський акт, виникли рухи за громадянські права. Держави-учасниці поважатимуть права людини та основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії чи переконань, для всіх без різниці раси, статі, мови чи релігії. Вони сприятимуть та заохочуватимуть ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, що впливають з вродженої гідності людської особистості та є необхідними для її вільного та повного розвитку [166].

На тлі потрясінь у Центральній та Східній Європі з кінця 1980-х років просування демократії та прав людини набуло важливого значення. У підсумковому документі Третьої Гельсінської конференції з питань подальшої діяльності (1989 р.) було запроваджено концепцію «людського виміру». Вона включає політичні зобов'язання щодо прав людини, прав національних меншин, демократії та верховенства права, а також гуманітарних питань. Паризька хартія для нової Європи (1990 р.) започаткувала «нову еру демократії, миру та єдності», визначивши захист та просування прав людини як головний обов'язок урядів та чіткі зобов'язання щодо демократії та виборів як вираження волі народу. Заключний документ Московської конференції (1991 р.) чітко визнав людський вимір міжнародною проблемою та відмовився від принципу невтручання у цьому відношенні: Держави-учасниці категорично та безповоротно заявляють, що зобов'язання, взяті на себе в галузі людського виміру ОБСЄ, є питаннями прямого та законного занепокоєння всіх держав-учасниць і не належать виключно до внутрішніх справ відповідної держави [167].

Зобов'язання щодо людського виміру були оновлені ОБСЄ та БДПЛ [168; 169], а тематичні сфери та напрямки роботи людського виміру розширилися. Однак, зростаюче значення людського виміру викликало критику, особливо з боку російського уряду. Його підтримка ОБСЄ помітно зменшилася протягом 1990-х років, коли стало зрозуміло, що ОБСЄ не може бути перетворена на

проти вагу НАТО, і водночас верховенство та інтереси Росії у Східній Європі та державах колишнього Радянського Союзу опинилися під загрозою через політичні зміни, що підтримувалися ОБСЄ. Разом з іншими державами-наступниками Радянського Союзу Росія критикувала орієнтацію місій на Балканах та на території колишнього Радянського Союзу на сильний акцент на «людському вимірі». Проявилися Серйозні розбіжності думок у дотриманні прав людини та виборчих стандартів, що знову було розцінено як втручання у внутрішні справи всупереч духу Московської декларації 1991 року. Різні погляди на зміст та стратегічну орієнтацію ОБСЄ між Сходом та Заходом стали очевидними на останньому саміті глав держав та урядів в Астані (2010), хоча у заключному документі все ж були підтверджені принципи ОБСЄ.

Анексія Криму (2014) і російська війна проти України (2022) започаткували поворотний момент у політиці безпеки, на який ОБСЄ повинна реагувати. У складі Ради міністрів, Постійної ради та Парламентської асамблеї ОБСЄ є і залишається міждержавним форумом для політичного діалогу між державами-учасницями. Варта уваги діяльність Бюро з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ), яке було створено в 1991 році як провідна установа з реалізації людського виміру ОБСЄ. БДІПЛ має мандат допомагати державам-учасницям ОБСЄ у забезпеченні повної поваги до прав людини та основоположних свобод, дотриманні верховенства права, просуванні принципів демократії, будівництві, зміцненні та захисті демократичних інституцій, а також у просуванні толерантності у суспільстві [170]. З цією метою БДІПЛ часто разом з Парламентською асамблеєю ОБСЄ здійснює масштабний моніторинг виборів; сприяє демократичному врядуванню та верховенству права, особливо в дорадчій якості; проводить навчальні програми в галузі прав людини; підтримує правозахисників; допомагає в боротьбі зі злочинами на ґрунті ненависті; сприяє

свободі релігії та переконань; підтримує власний контактний пункт для сітї та ромів.

Іншими правозахисними установами є Управління Верховного комісара з питань національних меншин (з 1992 року) та Представник з питань свободи ЗМІ (з 1997 року). Польові місії ОБСЄ є ключовим елементом врегулювання криз та конфліктів, які роблять практичний внесок у захист прав людини в конфліктних суспільствах регіону, що переживає трансформацію. Хоча конкретні мандати та завдання різняться, місії зрештою спрямовані на просування прав людини та меншин, а також на встановлення демократичних структур та верховенства права. Особливе значення мають експертні місії, які були розгорнуті для розслідування наслідків російської агресії на права людини в Україні У звітах задокументовано серйозні порушення прав людини та воєнні злочини [171].

2.3 Захист прав людини в рамках Організації Об'єднаних Націй

Міжнародний захист прав людини в рамках Організації Об'єднаних Націй базується на Статуті ООН 1945 року. Окрім посилання на права людини в преамбулі, у Статуті ООН зазначено, що однією з цілей Організації Об'єднаних Націй є сприяння та зміцнення поваги до прав людини без дискримінації шляхом міжнародного співробітництва (ст. 1, пункт 3). Для досягнення цієї мети Статут ООН зобов'язує всі держави-члени співпрацювати з Організацією Об'єднаних Націй (ст. 55 та 56). У Статуті ООН немає конкретних положень щодо прав людини. Перелік прав можна знайти лише у Загальній декларації прав людини 1948 року та міжнародних конвенціях з прав людини, що базуються на ній, які були розроблені, прийняті та ратифіковані більш-менш великою кількістю держав у рамках Організації Об'єднаних Націй.

В ООН є численні установи, які зараз прямо чи опосередковано захищають та просувають права людини [172]. Однак не всі вони належать до системи ООН

з прав людини у вузькому сенсі. Одні органи ООН з прав людини засновані на статуті, насамперед Рада ООН з прав людини, яка функціонує як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН та підзвітна їй. У 2006 році Рада з прав людини замінила Комісію з прав людини, яка раніше існувала протягом 60 років і все ще була підпорядкована Економічній та Соціальній Раді. Разом з Генеральною Асамблеєю ООН, Рада ООН з прав людини є авторитетним політичним органом захисту прав людини в ООН. З 2006 року Рада проводить Універсальний періодичний огляд (УПО), до якого підписані всі держави. Рада з прав людини використовує комісії з розслідування, незалежних тематичних та спеціальних доповідачів по окремих країнах та робочі групи з прав людини. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (з 1993 року) також має важливе значення та є частиною Секретаріату Організації Об'єднаних Націй.

ООН має договірні органи з прав людини, що базуються на договорах. До них входять усі незалежні комітети експертів, які контролюють виконання окремих договорів з прав людини. За винятком Комітету з прав людини (КЛПЛ), який стежить за виконанням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП), комітети мають ті ж назви, що й договори: Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД) стежить за виконанням Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД), Комітет з прав дитини (КПД) стежить за виконанням Конвенції про права дитини (КПД) тощо. Відповідні комітети зазвичай є частиною тексту договору та створюються самими договорами.

Єдиним винятком є Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, який був створений пізніше. Система прав людини ООН у вузькому сенсі не включає всі головні органи (такі як Рада Безпеки), допоміжні органи (такі як кримінальні трибунали з питань колишньої Югославії та Руанди), спеціальні організації (МОП, ФАО, ЮНЕСКО, ВООЗ тощо) та програми (наприклад,

ПРООН, Хабітат, ООН Жінки), які розглядають права людини в кожному конкретному випадку в межах своєї компетенції.

Міжнародна організація праці (МОП) займається правами на працю та соціальне забезпечення; Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) працює над правом на харчування; Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), серед інших, опікується правом на освіту; Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – правами на здоров'я. Рада Безпеки ООН також має особливе важливе значення, оскільки це єдина установа ООН, яка може остаточно вирішувати питання про примусові заходи.

Хоча два (нині розпущені) спеціальні кримінальні трибунали щодо Руанди та колишньої Югославії були створені Радою Безпеки ООН, Міжнародний кримінальний суд (МКС), створений у 2002 році, є автономною інституцією, що базується на Римському статуті 1998 року. Він не є органом Організації Об'єднаних Націй, а його співпраця з ООН у переслідуванні злочинців у сфері прав людини регулюється договором.

Захист прав людини в рамках Організації Об'єднаних Націй досліджено в багатьох публікаціях (одна з багатьох [173]). Вебсайт Управління Верховного комісара (www.ohchr.org) надає вичерпну та детальну документацію про всю діяльність органів ООН з прав людини, заснованих на статуті та договорах.

Рада з прав людини (РПЛ) замінила колишню Комісію з прав людини у 2006 році. На основі інституційної модернізації та різних процедурних реформ, РПЛ мала на меті надати захисту прав людини в рамках Організації Об'єднаних Націй більшого значення та нової динаміки, а також подолати слабкі сторони колишньої Комісії. Комісія з прав людини мала великі історичні заслуги, особливо в галузі встановлення стандартів. Запровадження спеціальних процедур та можливості для діалогу між представниками урядів та громадянського суспільства були сильними сторонами Комісії. Однак, довіра та професіоналізм Комісії були

низькими через її політизацію, вибірковість та низький рівень ефективності. За словами тодішнього Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, Рада з прав людини має започаткувати «нову еру».

Згідно з попередньо визначеними цілями [174], нова РПЛ повинна, серед іншого, сприяти виконанню зобов'язань держав щодо прав людини; запобігати порушенням прав людини шляхом діалогу та співпраці; швидко реагувати на кризи у сфері прав людини; надавати рекомендації щодо захисту та просування прав людини. Тепер усі держави-члени ООН підлягають регулярному огляду в рамках процедури Універсального періодичного огляду (УПО). Щоб мати змогу описати, дослідити та оцінити РПЛ та її роботу, веб-сайт Управління Верховного комісара є надзвичайно корисним джерелом інформації, окрім численних публікацій [175; 176; 177; 178]. Його підсторінка про РПЛ [179] документує її чергові та спеціальні сесії. Вона також перелічує комісії з розслідування та комісії з встановлення фактів, створені Радою з прав людини, а також тематичні та спеціальні звіти Ради з прав людини за окремими країнами. Також можна знайти вичерпну інформацію про процедуру УПО та роботу Консультативного комітету. Засідання Ради з прав людини також транслюються в прямому ефірі та архівуються на веб-телебаченні ООН.

7 квітня 2022 року Генеральна Асамблея ООН вдруге призупинила членство Росії в Раді з прав людини (93 голоси «за», 24 утрималися та 58 «проти»).

Ключовою особливістю Ради з прав людини (як і Комісії з прав людини до неї) є участь НУО [179; 180]. «Немає жодного іншого органу в системі ООН чи в інших організаціях, де простір, наданий громадянському суспільству, є таким же важливим» [178, с. 140]. Лише НУО з консультативним статусом в Економічній і Соціальній Раді ООН можуть бути акредитовані як «спостерігачі» засідань. З 2006 по 2018 рік їхня кількість подвоїлася з 407 до 874 між [178, с. 140]. Насправді акредитовані НУО мають значно ширші повноваження ніж просто спостерігати

за засіданнями (за винятком конфіденційного механізму подання скарг). Акредитовані НУО можуть подавати письмові та усні заяви до та під час сесій, брати участь в дебатах, інтерактивних діалогах, панельних дискусіях та неформальних зустрічах, а також організувати супутні заходи.

Генеральна Асамблея ООН прийняла відповідальність за захист у Підсумковому документі Всесвітнього саміту 2005 року [181, para 138 f] у наступній формі: Міжнародне співтовариство через Організацію Об'єднаних Націй несе відповідальність за використання відповідних дипломатичних, гуманітарних та інших мирних засобів відповідно до розділів VI та VIII Статуту для допомоги у захисті населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності. У цьому контексті ми готові вжити колективних дій своєчасно та рішуче через Раду Безпеки відповідно до Статуту, включаючи розділ VII, у кожному окремому випадку та, за потреби, у співпраці з відповідними регіональними організаціями, якщо мирні засоби виявляються недостатніми, а національні органи влади явно не захищають своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності [181, para. 139]. Хоча резолюції Ради Безпеки неодноразово включали відповідальність за захист населення [182], а Генеральний секретар публікує щорічні доповіді про відповідальність за захист з моменту виходу фундаментальної доповіді «Профілактика та відповідальність за захист» від 2009 року [183], концепція R2P більше не є загальною основою для прийняття рішень у Раді Безпеки, принаймні не щодо військових втручань.

З огляду на поновлену політичну конфронтацію між постійними членами Ради Безпеки, наразі мало ймовірно, що військові примусові заходи будуть вжиті там навіть у випадку найсерйозніших злочинів проти прав людини або гуманітарних надзвичайних ситуацій. На основі Розділу VII Рада Безпеки може запроваджувати широкий спектр невійськових санкцій. Як і у випадку з

примусовими військовими заходами, не всі такі санкції спрямовані проти порушень прав людини. Наразі діє 14 санкційних режимів Організації Об'єднаних Націй, які передусім спрямовані на врегулювання конфліктів, нерозповсюдження ядерної зброї та боротьбу з міжнародним тероризмом. Лише в деяких випадках прямо згадуються порушення міжнародних прав людини та міжнародного гуманітарного права, як у випадку Сомалі, Судану та Центральноафриканської Республіки. Хоча ембарго на постачання зброї зазвичай не викликають великих суперечок, з 2004 року Рада Безпеки перейшла від запровадження всеохоплюючих економічних та торговельних санкцій, які негативно вплинули на становище постраждалого населення в минулому, особливо в Іраку (1990–2003 роки) [184], до запровадження цільових санкцій, спрямованих проти конкретних осіб, організацій та компаній. У 2022 році список таких цільових санкцій, що стосуються, наприклад, обмежень на поїздки та заморожування рахунків, включав понад 1000 осіб, організацій та компаній, що загрожують миру, безпеці та стабільності, порушують міжнародне право прав людини та гуманітарне право та/або перешкоджають наданню гуманітарної допомоги. Звичайно, дискусійним є питання, чи такі санкції насправді призводять до змін у поведінці осіб, відповідальних за злочини проти прав людини, чи вони мають принаймні стримуючий ефект. Однак, безсумнівно, санкції мають символічний ефект, оскільки підтримують міжнародні стандарти прав людини та є чітким знаком солідарності з тими, хто постраждав від порушень прав людини. Складання списку осіб, яке здійснюється у тісній співпраці з державами-членами ООН, не ґрунтується на перевірці, яка відповідає критеріям верховенства права.

Миротворчі операції прямо не згадуються в Статуті ООН, однак їх можна розглядати як засіб мирного врегулювання спорів (у сенсі Розділу VI). Однак, оскільки це військові операції, в яких збройні сили можуть бути використані для самооборони або інколи для захисту цивільного населення, їх також називають

заходами Розділу VI ½, коли вони мають більш потужні мандати або вже діють на основі Розділу VII Статуту ООН.

Перша тематична резолюція Ради Безпеки щодо дітей та збройних конфліктів датується 1999 роком (Резолюція 1261) [185]. У цій резолюції Рада Безпеки засудила «переслідування дітей у ситуаціях збройного конфлікту», включаючи вбивства та каліцтва, сексуальне насильство, викрадення та примусове переміщення, вербування та використання дітей у збройних конфліктах. Вона також закликала всі сторони збройних конфліктів вжити заходів для захисту дітей, особливо дівчат, від згвалтування та сексуального насильства в контексті збройного конфлікту та враховувати їхній захист, добробут та права в мирному процесі.

У наступних резолюціях Рада Безпеки закликала держави ратифікувати Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.) [186], та вимагала від Генерального секретаря ООН включити до своєї доповіді Раді Безпеки перелік сторін конфлікту, які вербують дітей-солдатів [187]. Запит не обмежувався лише тими ситуаціями в країнах, які були на порядку денному Ради Безпеки, а також включав інші ситуації, які Генеральний секретар ООН (відповідно до статті 99 Статуту ООН) вважав загрозою миру та міжнародній безпеці. Вербування дітей-солдатів (або напади на школи) також було включено до критеріїв для запровадження цілеспрямованих санкцій. Рада Безпеки ухвалила останню на сьогодні резолюцію з теми сексуального насильства у 2019 році після тривалих переговорів. Резолюцію 2467 [188] внесено урядом Німеччини, який зробив це питання центром уваги членства Німеччини в Раді Безпеки (2019/20). Оскільки сексуальне насильство відбувається до, під час та після конфліктів, резолюція більше не визначає його (як багато інших резолюцій до неї) лише як тактику війни і підходу, орієнтованого на тих, що вижили; вона зосереджується на комплексному захисті

від сексуального насильства та комплексній підтримці жертв та осіб, що вижили; при цьому резолюція враховує раніше ігноровані групи жертв, такі як хлопчики та чоловіки. Вона також спрямована на посилення відповідальності сторін конфлікту. Однак, як і у випадку з попередніми резолюціями, йдеться переважно про заклики та заохочення до вжиття відповідних заходів.

Якими б новаторськими не були резолюції щодо жінок, миру і безпеки, вони все ще не виконуються належним чином. Рада Безпеки досі зробила занадто мало для їх забезпечення [189], навіть попри те, що згвалтування та інші форми сексуального насильства тепер перелічені як критерії для цілеспрямованих санкцій. Генеральний секретар ООН також рекомендує передавати такі злочини до Міжнародного кримінального суду. Хоча Рада Безпеки не є правозахисною установою в строгому сенсі, вона може займатися правами людини з точки зору політики безпеки і була готова робити це з 1990-х років у контексті різних збройних конфліктів. Водночас Рада Безпеки ООН не розглядала всі насильницькі конфлікти однаково: порушення прав людини, особливо щодо дітей та жінок у збройних конфліктах, були розглянуті, а права людини були інтегровані в заходи щодо врегулювання конфліктів та відновлення після конфліктів.

З огляду на суперництво великих держав та геополітичні розрахунки, ситуація в Раді Безпеки стала досить заплутаною. Уряди двох постійних членів, Китаю та Росії, хочуть тримати питання прав людини поза Радою Безпеки, а США не завжди відігравали піонерську роль там в останні роки, що є особливою перешкодою. З огляду на право вето постійних членів Ради Безпеки, буде (ще) важче застосовувати примусові заходи, засновані на порушеннях прав людини, у майбутньому.

МКС – це перший постійний міжнародний судовий орган, який може судити осіб за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, а тепер також злочини агресії. Тим часом МКС став «постійною складовою міжнародного правового та

судового ландшафту» [190, с. vi]. Однак йому доводиться долати не лише юрисдикційні та організаційні виклики, а й політичні. Наприклад, хоча (станом на жовтень 2023 року) загалом 123 держави підкорилися юрисдикції МКС [191], Китай, Індія, Росія та США до них не входять. Адміністрація Джорджа Буша була особливо вороже налаштована до МКС, відкликавши підпис США під Статутом МКС, а пізніше адміністрація Дональда Трампа запровадила санкції на поїздки та економічні санкції проти ключових співробітників МКС, включаючи головного прокурора Фату Бенсуду. 2022 рік ознаменувався «безпрецедентною мобілізацією існуючих правових та судових ресурсів для реагування на міжнародні злочини, скоєні росією в Україні» [192, с. 10], як на міжнародному та національному рівнях. Зараз важливо, щоб такі зусилля тривали довше тимчасового імпульсу та продовжувалися до покарання відповідних злочинів.

Данн та Хансон [193, с. 45 і далі] окреслюють три основні погляди на політику прав людини, які вони відносять до (нео)реалізму, лібералізму та конструктивізму.

З точки зору (нео)реалістичних підходів зовнішня політика у сфері прав людини може бути корисною, якщо вона сприяє відносній силі відповідних держав у міжнародному середовищі або приховує інтереси влади, але як тільки вона спрямована проти таких інтересів, її необхідно підпорядкувати їм або взагалі відмовитися від неї. Якщо зовнішня політика у сфері прав людини взагалі проводиться, вона керується (або повинна керуватися) владою та інтересами. У випадку російської агресії в Україні, «захист європейських цінностей» є не лише необхідним з ліберальної точки зору, але й стає частиною політики безпеки, яка видається необхідною з точки зору реальної політики, щоб зупинити путіна. За необхідності уряди лише на словах дотримуються прав людини та не цураються «подвійних стандартів». З (нео)реалістичної точки зору, реалізація зовнішньої політики у сфері прав людини також вимагає ефективних санкцій проти держав,

які порушують норми. Міжнародні правозахисні інституції є занадто слабкими для цього через брак відповідних засобів примусу.

Міжнародні інституції використовуються державами як інструмент для досягнення своїх інтересів та цілей. У розумінні (нео)реалізму, заснування, формування, співпраця та підтримка таких інституцій насамперед служить меті могутніх держав досягати своїх власних політичних інтересів.

З точки зору лібералізму, зовнішня політика у сфері прав людини полягає у сприянні поширенню ліберальних демократій та громадянських і політичних прав людини по всьому світу, а також у протидії поширенню автократичних режимів та ігноруванні прав людини. Розширення «ліберальної зони» відповідає добре зрозумілим власним інтересам, оскільки воно має на меті створити сприятливе для миру міжнародне середовище ліберально-демократичних держав. Водночас зовнішня політика у сфері прав людини базується на ліберальній ідеї про те, що індивідуальні права людини є фундаментальними свободами, які є універсально чинними, і держави несуть відповідальність за повагу та захист прав людини. З цієї точки зору, права людини потребують відповідної правової та інституційної основи та захисту через демократичні та конституційні принципи та інститути.

З (нео)реалістичної точки зору, міжнародні інституції з прав людини є значною мірою неефективними і тому безглуздими. Однак, з міркувань національних інтересів може здатися необхідним мати право голосу при ухваленні рішень у таких установах, навіть якщо лише для того, щоб запобігти рішенням, які суперечать власним інтересам. Однак, інструментальний підхід дотримується не лише (нео)реалістами, оскільки вони взагалі займаються інституціями з прав людини, а й (лівими) критиками, які бачать глобальні права людини лише як вираз імперіалістичної політики могутніх західних держав.

Реалізація прав людини розглядалася передусім як питання політичної волі, а не як питання інституційних можливостей. Способи соціалізації були доповнені іншими механізмами дотримання, зокрема:

а) примус у сенсі військової сили ззовні (ключове слово: відповідальність за захист) та дедалі важливіше забезпечення виконання закону національними, регіональними та міжнародними судами;

б) стимули та санкції;

в) процеси аргументації, переконання та навчання;

г) нарощування потенціалу, що особливо важливо у випадку слабких держав.

Процеси соціалізації формуються не лише стратегічною, аргументованою та послідовною поведінкою на користь прав людини. Зазвичай автократичні режими також використовують державні інституції, контрольовані ЗМІ, лояльні до режиму соціальні сили, та міжнародні альянси, щоб а) відбити критику щодо прав людини; б) створити контртекст та контрдискурси; в) змінити сприйняття та стандарти дій, часто в альянсі з союзними урядами. З огляду на численні, нещодавно посилені зусилля автократів і деяких демократичних урядів а) обмежити сферу діяльності громадянського суспільства у власних країнах (ключове слово: скорочення або закриття політичного простору громадянського суспільства), б) розірвати зв'язки між правозахисниками у власних країнах та міжнародною спільнотою з прав людини, які є такими важливими для захисту прав людини, та с) дискредитувати глобальні та регіональні інституції з прав людини або навіть права людини, необхідно систематично дослідити процеси соціалізації, які сприяють і шкодять змінам у сфері прав людини, та пов'язати їх один з одним. Такі дослідження актуальні, оскільки низка автократій, перш за все Китай, більше не використовують міжнародні форуми лише для захисної

боротьби з критикою прав людини, а й для наступальної пропаганди альтернативних моделей порядку щодо прав людини [194; 195].

З огляду на успішні популістські та популярні зусилля багатьох урядів щодо заборони втручання в права людини ззовні, в ім'я державного суверенітету та дискредитації вітчизняних правозахисників як «іноземних агентів» або «поплічників» іноземних інтересів, політика у сфері прав людини схильна до переоцінки впливу транснаціональної політики у сфері прав людини на просування прав людини у відповідній країні. Особливо, коли в контексті фактичних або ймовірних загроз національній безпеці чи територіальній цілісності правозахисники та критики режиму на місцевому рівні успішно очорнюються та криміналізуються як (прихильники) терористів та сепаратистів. Туреччина, особливо після невдалої спроби державного перевороту у 2017 році, є одним із багатьох прикладів цього.

Складні та мінливі відносини всередині та між політичним керівництвом, економічними, соціальними, релігійними та військовими елітами, які можуть його підтримувати, мають велике значення для пояснення політичних змін у напрямку більшої демократії та прав людини. Часто серед еліт немає консенсусу щодо того, як оцінювати політичне інакомислення та критику прав людини та як на них реагувати. Як репресії, так і поступки можуть призвести до значного тертя у «правлячому блоці».

Таким чином, крах авторитарних режимів, політична відкритість, демократичні переходи та трансформації прав людини часто є результатом конфліктів та змін влади всередині правлячих еліт. Існують також соціальні сили серед населення, які суттєво відрізняються своїм ставленням до режиму незалежно від того чи підтримують вони його, чи виступають проти нього, чи є аполітичними та байдужими. Модель, яка спирається на внутрішню опозицію, повинна враховувати гетерогенність суспільства, а також самої опозиції.

Іноді автократії мають широку соціальну базу, а місцеві правозахисні організації, якщо вони взагалі дозволені та відомі, користуються незначною підтримкою серед населення. Сама опозиція часто поділяється на помірковану та радикальну частини. Частина опозиції може, наприклад, покладатися на насильницьке повалення режиму, щоб позбутися дуже репресивного диктатора, інші покладаються на реформи та готові йти на поступки та угоди. Далеко не кожен поборник демократії та прав людини виступає проти політичних репресій. Крім того, опозиційні групи можуть поводитися тактично – на словах підтримувати дискурс демократизації та прав людини, переслідуючи при цьому різні цілі.

Міжнародна спільнота також дуже складна. Транснаціональні мережі, міжнародні організації та «західні держави» не є однорідними акторами, не кажучи вже про об'єднання зусиль в одному напрямку. Представники деяких держав в регіональних та глобальних інституціях з прав людини не лише недружньо ставляться до прав людини, але й беруть участь у цих інституціях, щоб запобігти критиці прав людини або критикувати самих критиків, часто з невинуватим посиланням на «подвійні стандарти». Крім того, немає єдиного розуміння прав людини між прихильниками та противниками. Деякі уряди визнають певні права людини, відкидаючи інші, або критикують порушення прав людини однією державою, але блокують критику прав людини іншою.

Вплив міжнародних норм прав людини на поведінку суб'єктів може бути дієвим лише за умови, що дотримання норм спочатку є «незручним», тобто пов'язаним з матеріальними або соціальними «витратами». Щоб мати змогу змістовно виміряти власний вплив міжнародних норм, потрібна невідповідність між міжнародними нормами та національними правилами, інституціями та колективно розділеними переконаннями, на яких орієнтована поведінка суб'єктів у країні [196, р. 18–19].

У країнах, де суб'єкти вже дотримуються (або схильні дотримуватися) прав людини через національні структури права, політики та суспільства, складніше виявити незалежний вплив міжнародних норм прав людини окремо. Однак це не є неможливо: по-перше, навіть у демократіях, де права людини були значною мірою реалізовані, іноді існують помітні розбіжності між міжнародними нормами та політичною практикою. Міжнародні норми можуть помітно підкріплювати або доповнювати існуючі національні норми.

Важливо також дослідити вплив міжнародних норм прав людини на політику в ліберальних демократіях. Можна припустити, що демократичні держави особливо вразливі до нематеріального тиску та аргументованих дискурсів, які апелюють до розуміння прав людини та їх зобов'язань згідно з міжнародним правом. Однак така моральна вразливість часто поєднується з демократичним невіглаством або навіть зарозумілістю, згідно з якими права людини реалізуються у власній країні. Навіть не потрібно дивитися на США, чиє ставлення до прав людини характеризується вираженою винятковістю [197]. У Німеччині також часто важко виявити політичні чи навіть економічні та соціальні проблеми з точки зору прав людини.

Висновки до розділу 2

Права людини становлять зобов'язання для держави поважати, захищати та виконувати. Негативне право поважати зобов'язують держави прямо чи опосередковано не перешкоджати окремим особам здійснювати їхні права людини, утримуватися від порушень і усувати наслідки. Зобов'язання держави захищати осіб від фактичного втручання або загрози втручання в права людини з боку третіх сторін, проявляючи належну обачність. Держави мають широку свободу розсуду у виборі засобів захисту. Зобов'язання виконувати вимагають активних дій держави для реалізації прав людини шляхом створення правових, інституційних, процедурних та матеріальних умов. Забезпечення щодо економічних, соціальних і культурних прав МПЕСКП дозволяє державам-учасницям виконувати свої зобов'язання поступово.

Державна політика у сфері прав людини має передбачати свободу правовласників у відстоюванні своїх прав. Тому відмінності національних систем прав людини стосуються правової та інституційної бази, а також суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії. Відмінності стосуються також результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Корупція несумісна з ідеєю рівності, яка лежить в основі прав людини. Проникаючи в державні органи, корупція перешкоджає державі виконувати зобов'язання щодо прав людини, а люди не можуть відстоювати свої права на рівних, особливо якщо корупція охопила судову систему.

Фундаментальні принципи політики прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), поєднані з явним визнанням людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків, є основними ознаками державної політики щодо прав людини. Важливим елементом політики прав людини є регулярні звіти уряду про стан забезпечення прав людини в Україні, альтернативні паралельні звіти неурядових організацій, незалежні від

уряду суди, омбудсмани та інші незалежні особи національних інституцій з прав людини, які забезпечують дотримання прав людини.

Виділяють різні фази політичного процесу: визначення проблеми, встановлення порядку денного, формулювання політики, реалізація політики та оцінка. Однак політика не завжди орієнтована на вирішення проблем і часто зосереджується на отриманні голосів і політичної підтримки.

Питання прав людини не часто розглядаються в уряді та парламенті, якщо не залучаються «ззовні», наприклад, через міжнародні моніторингові органи з прав людини, або не привертають увагу широкої громадськості. Сформульовані проблеми, пропозиції та вимоги політики прав людини стають політичними програмами, які не обов'язково будуть виконані через проблеми із правозастосуванням встановлених правил. Партійно-політичне забарвлення законодавчої та виконавчої влади впливає на визначення політики та кінцеві результати діяльності держави.

Екстериторіальні зобов'язання держав у сфері економічних, соціальних і культурних прав визначають додатковий вимір захисту прав людини. Держава виконує свій обов'язок захищати людей в інших країнах від приватних суб'єктів з власної країни, інтегруючи права людини у сфері торгівлі, інвестицій, технологій, телекомунікацій, інтернету, енергетики, навколишнього середовища, корпоративної відповідальності та політики розвитку, оборони та безпеки, соціальної політики, «свободи, безпеки та правосуддя», включаючи боротьбу з тероризмом. ЄС може застосовувати «обмежувальні заходи» або автономні санкції проти третіх країн, включаючи дипломатичні, економічні та фінансові санкції, заморожування коштів, економічних ресурсів та секторальні заходи.

Центральним органом захисту прав, закріплених ЄКПЛ, є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Право на звернення до суду мають держави-учасниці та будь-яка постраждала особа, що підпадає під юрисдикцію держави-учасниці.

Рішення ЄСПЛ є обов'язковими до виконання та повинні бути виконані відповідними державами. Комітет міністрів Ради Європи контролює виконання рішення. Порушення економічних та соціальних прав людини, за винятком прав на власність та освіту, не дозволяє безпосередньо звертатися до ЄСПЛ, а лише опосередковано. ЄСПЛ може лише обмежено протидіяти авторитарній практиці у державах-членах. Політичний захист прав людини здійснюється загальними органами Ради Європи, перш за все Комітетом міністрів. 16 березня 2022 року росію виключили з Ради Європи через війну проти України.

Найпотужнішим інструментом ЄС є «обмежувальні заходи» (дипломатичні, економічні та фінансові санкції, ембарго на постачання зброї, військових товарів; обмеження на імпорт та експорт товарів як цивільного, так і військового призначення) або власні заходи (автономні санкції) для забезпечення виконання резолюцій Ради Безпеки ООН. Обмежувальні заходи також включають заморожування коштів та економічних ресурсів, секторальні заходи. Європейська Комісія реагує на порушення фундаментальних цінностей ЄС відповідно до статті 258 та ст. 7 (призупинення права голосу держави-члена) Договору про функціонування Європейського Союзу. Іншим засобом впливу є скорочення коштів з бюджету ЄС для держав-членів, які відхиляються від принципів верховенства права.

Статутом ООН зазначено цілі і засоби сприяння та зміцнення поваги до прав людини без дискримінації шляхом міжнародного співробітництва у співпраці з ООН. У системі ООН діє Рада ООН з прав людини, Управління Верховного комісара ООН з прав людини та два типи організацій, які прямо чи опосередковано захищають та просувають права людини: 1) засновані на статуті ООН; 2) договірні органи з прав людини, що базуються на договорах. Рада з прав людини повинна сприяти виконанню зобов'язань держав щодо прав людини; запобігати порушенням прав людини; оперативно реагувати на кризи у сфері прав

людини; надавати рекомендації щодо захисту та просування прав людини. Рада з прав людини надає простір громадянському суспільству. Неурядові організації можуть бути акредитовані як «спостерігачі» засідань, які можуть подавати письмові та усні заяви до та під час сесій, брати участь в дебатах, інтерактивних діалогах, панельних дискусіях та неформальних зустрічах, а також організовувати супутні заходи.

Незалежні комітети експертів контролюють виконання окремих договорів з прав людини. Комітет з прав людини стежить за виконанням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Інші комітети мають ті самі назви, що й відповідні договори. Виняток становить Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав.

Система прав людини ООН не включає Раду Безпеки, допоміжні органи, спеціальні організації та програми. Міжнародний кримінальний суд не є органом ООН, а є автономною інституцією, що базується на Римському статуті 1998 року. Його співпраця з ООН у переслідуванні злочинців у сфері прав людини регулюється договором. Відповідно до Статуту, включаючи розділ VII, Рада Безпеки може запровадити примусові заходи, якщо національні органи влади явно не захищають своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності. На основі Розділу VII Рада Безпеки може запроваджувати широкий спектр економічних та торговельних санкцій, ембарго на постачання зброї, цільових санкцій щодо конкретних осіб, організацій та компаній. Миротворчі операції не згадуються в Статуті ООН, але розглядаються як засіб мирного врегулювання спорів (у сенсі Розділу VI) або мають більш потужні мандати на основі Розділу VII Статуту ООН. Право вето постійних членів Ради Безпеки ускладнює застосування примусових заходів.

РОЗДІЛ 3. КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

3.1 Концептуальні основи корпоративної соціальної відповідальності

Забезпечення сталого економічного розвитку, інтеграція до ЄС, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) потребують запровадження сучасних механізмів взаємодії держави і бізнесу та бізнесу і суспільства з метою посилення взаємної відповідальності усіх учасників суспільного життя, створення умов для розвитку держави та суспільства.

Одним із пріоритетів державної політики України є розвиток соціально відповідального бізнесу, що забезпечується активною участю держави, яка сприяє більшості вітчизняних суб'єктів господарської діяльності покращити ділову репутацію на міжнародних ринках [198]. Запроваджуючи практику відповідального ставлення до своїх працівників та партнерів, можна покращити репутацію та імідж держави у довгостроковій перспективі. Дотримання стандартів і принципів соціально відповідального бізнесу суб'єктами господарської діяльності надає їм конкурентні переваги та можливості залучення додаткового інвестиційного ресурсу [199].

Розпорядженням КМУ від 24 січня 2020 р. № 66-р схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року [200]? а також розроблено план заходів на період до 2030 року на її виконання. План передбачає п'ять напрямів:

1. Популяризація принципів та стандартів соціально відповідального бізнесу в Україні, проведення інформаційно-просвітницьких кампаній.
2. Підготовка та надання суб'єктам господарської діяльності рекомендацій щодо впровадження політики соціально відповідального бізнесу.

3. Заохочення суб'єктів господарської діяльності до реалізації відкритої політики щодо розкриття інформації. Підвищення рівня знань працівників з питань соціальної відповідальності.
4. Інтеграція принципів соціальної відповідальності в діяльність компаній в Україні.
5. Моніторинг і оцінка розвитку соціальної відповідальності в Україні. Поширення інформації про розвиток соціально відповідального бізнесу.

Організації повинні віддавати пріоритет ініціативам корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), які відповідають їхнім основним цінностям і бізнес-цілям. Визначаючи та зосереджуючись на діяльності КСВ, яка відповідає їхній місії та очікуванням зацікавлених сторін, організації можуть підвищити свою репутацію та зміцнити довіру. Пріоритетними напрямками для компанії можуть бути інвестиції в ініціативи сталого розвитку, етичні практики пошуку джерел, програми соціального захисту працівників або проекти розвитку громади, які відображають їхню відданість соціальній відповідальності.

Фінансові установи можуть відігравати особливу роль через інвестування громади, яке складається з прямих інвестицій у проекти, що приносять користь конкретним громадам або групам, особливо в економічно неблагополучних районах. Ці інвестиції зазвичай стосуються позик на будівництво недорогого житла або депозитів у банках розвитку громад за ринковими ставками або нижчими. Визнаючи, що доступ кожного до послуг загального економічного інтересу за доступними цінами є основою європейської моделі суспільства, деякі компанії намагаються забезпечити такий доступ як частину своєї соціальної відповідальності, якщо це не гарантовано законодавством, наприклад, щодо основних банківських послуг.

Фонди соціально відповідального інвестування вкладають кошти в компанії, які відповідають певним соціальним та екологічним критеріям. Критерії можуть бути негативними, наприклад, виключають виробництво зброї, тютюну та алкоголю. Критерії також можуть бути позитивними, включаючи соціально та екологічно активні компанії.

Організаціям доцільно прийняти прозорі та автентичні комунікаційні стратегії, щоб ефективно інформувати про свої зусилля з КСВ. Прозора комунікація допомагає організаціям завоювати повагу та довіру зацікавлених сторін, надаючи точну та своєчасну інформацію про їхні ініціативи, цілі та результати КСВ. Прозоро ділячись досягненнями, проблемами та впливом КСВ, організації можуть продемонструвати підзвітність і сприяти змістовній взаємодії із зацікавленими сторонами. Для цього слід використовувати різні канали зв'язку, такі як корпоративні веб-сайти, платформи соціальних мереж, річні звіти та діалоги, щоб ділитися інформацією, пов'язаною з КСВ, зі своїми зацікавленими сторонами.

Соціальна відповідальність організації повинна бути інтегрована у загальну бізнес-стратегію та діяльність. КСВ не слід розглядати як окрему чи периферійну діяльність, а радше як невід'ємну частину організаційної культури та процесів прийняття рішень. Упроваджуючи принципи КСВ у корпоративну стратегію, структури управління, показники ефективності та стимули для працівників, організації можуть переконатися, що КСВ стане основною цінністю, яка керує їхніми діями та поведінкою.

Компанії можуть включити міркування КСВ у розробку продукту, управління ланцюгом постачання, оцінку ризиків і практики корпоративного управління, щоб максимізувати свій позитивний вплив на суспільство та навколишнє середовище. Інвестиції організації і залучення зацікавлених сторін у співпрацю підвищують ефективність ініціатив КСВ. Залучаючи клієнтів,

співробітників, постачальників, інвесторів, уряди та організації громадянського суспільства до розробки, реалізації та оцінки програм КСВ, організації можуть отримати цінну інформацію, досягти консенсусу та спільно створювати спільні цінності. Завдяки значущому залученню зацікавлених сторін, організації можуть задовольняти різноманітні інтереси, пом'якшувати конфлікти та генерувати колективні рішення складних соціальних та екологічних проблем.

Створюючи партнерства, консультативні ради, проводячи консультації з багатьма зацікавленими сторонами, організація забезпечує всеосяжне прийняття рішень і підзвітність у діяльності з КСВ. Для оцінки ефективності, визначення сфери для вдосконалення та посилення підзвітності організації повинні контролювати та оцінювати вплив своїх ініціатив щодо КСВ. Вимірюючи та звітуючи про ключові показники ефективності, пов'язані з КСВ, організації можуть відстежувати прогрес, оцінювати результати та демонструвати цінність своїх зусиль у сфері КСВ зацікавленим сторонам.

Методи оцінювання можуть включати кількісні показники, такі як оцінка впливу на навколишнє середовище, соціальна віддача від інвестицій, опитування щодо задоволеності працівників або механізми зворотного зв'язку з клієнтами, а також якісні оцінки, такі як тематичні дослідження, інтерв'ю із зацікавленими сторонами або порівняння з галузевими стандартами та найкращими практиками.

Варто відзначити і важливість відданості керівництва та організаційної культури підприємства як системи цінностей, моральних установок і моделей поведінки, що створює унікальне соціально-психологічне робоче середовище в організації для стимулювання КСВ та формування репутації. Вищі керівники та члени правління відіграють вирішальну роль у визначенні бачення та пріоритетів КСВ в організації. Тому лідерам важливо демонструвати щирі прихильність КСВ, подавати приклад і розвивати культуру етики, чесності та соціальної відповідальності в усій організації. Розширюючи можливості співробітників,

вирівнюючи стимули та сприяючи етичній поведінці, лідери можуть створити сприятливе середовище, яке заохочує інновації, співпрацю та постійне вдосконалення практик КСВ, зрештою покращуючи репутацію організації та довгострокову стійкість.

У сьогоденні надзвичайно конкурентному глобальному бізнес-середовищі економічна ефективність і стійкість стали актуальними темами. Якщо фірми не мають успіху в економічній/фінансовій сфері, вони припиняють роботу, а тому не можуть нести жодні інші обов'язки [201]. Звичайно, пошуки моральної основи капіталізму триватимуть, оскільки багато капіталістичних суспільств у всьому світі функціонують не так, як мали б [202]. Однак, економічна відповідальність фірм залишатиметься важливою частиною рішення, оскільки вона забезпечує економічну стабільність.

Базовим елементом у визначенні КСВ є юридична відповідальність бізнесу. Суспільство не лише схвалило бізнес як суб'єкта господарювання, але й встановило основні правила, за якими бізнес повинен працювати. До них належать прийняті суспільством закони та нормативні акти, які формулюють фундаментальні поняття чесної ділової практики, встановлені законодавцями на державному та місцевому рівнях. Підприємства мають обов'язки перед суспільством і зобов'язані дотримуватися цих умов діяльності.

Країни світу по-різному сприймають юридичні очікування щодо ефективності бізнесу. Успішні країни в бізнес-середовищі забезпечують дотримання законодавчих вимог, хоча і мають різні успіхи у досягненні цієї мети. Навряд чи якась країна, що розвивається, може розраховувати на прямі іноземні інвестиції, якщо суб'єкти господарювання не захищені та не очікують дотримання вимог законодавства [201]. Різні ступені поширення корупції та шахрайства перешкоджають успішному досягненню відповідального правового та етичного середовища.

Справедливі очікування етичної поведінки бізнесу частково зводяться до дотримання як духу, так і букви закону. Очікується, що за відсутності законів чи нормативних актів бізнес працюватиме справедливо, відповідатиме за весь спектр норм, стандартів, цінностей, принципів та поважатиме те, що, як вважають споживачі, працівники, власники, спільнота, відповідає захисту моральних прав зацікавлених сторін. Різницю між юридичними та етичними очікуваннями іноді може бути важко помітити. Проте суспільство очікує етичної поведінки бізнесу, незалежно від того, кодифікована вона у законі чи ні. Це етичне очікування пронизує як економічну, так і юридичну відповідальність.

Четвертим компонентом визначення КСВ є дискреційна відповідальність [203], яка передбачає добровільні функції, які беруть на себе підприємства, але які не передбачені в етичній категорії. Прикладами дискреційної діяльності є відшкодування у різних формах – грошові подарунки, пожертвування продуктів/послуг, волонтерство співробітників і менеджерів, освітні гранти та інші внески на власний розсуд у добробут та розвиток громади чи груп зацікавлених сторін, які є членами громади.

Мотиви дискреційної та благодійної діяльності визначаються багатьма факторами. Деякі компанії віддають гроші з етичних чи альтруїстичних міркувань або вважають, що цього очікують від них як від хороших корпоративних громадян або через тиск з боку громадських активістів. Інші віддають, бо реалізують стратегію, яка узгоджується з їхніми власними інтересами [204]. Інакше кажучи, ділове обґрунтування пов'язане з основними фінансовими наслідками соціальної відповідальності для підприємства [205].

У 1991 році чотири категорії КСВ були представлені у вигляді піраміди КСВ, в основі якої економічна відповідальність, що створює базу для юридичної, етичної та філантропічної відповідальності [206]. Базове визначення чотирьох частин обговорювалося у пізніших роботах [207; 208; 209; 210].

Концептуальні основи або категорії КСВ (економічна, правова, етична, дискреційна/благодійна) не визначали соціальні проблеми чи сфери, у яких ці обов'язки застосовуються. Кожна організація повинна ретельно оцінити, які соціальні питання вона має вирішити, коли планує корпоративну соціальну діяльність. Проблеми змінюються з часом і відрізняються для різних галузей. Основними проблемами, які привертають увагу бізнесу, стосуються навколишнього середовища, дискримінації, безпеки продукції, безпеки та гігієни праці, а також акціонерів.

Третій компонент концептуальної моделі стосується філософії, режиму або стратегій, що стоять за бізнесом, управлінської реакції на КСВ і соціальні проблеми. Управління КСВ охоплювало вирішення проблем і прийняття рішень; прогнозування та планування; організацію; функцію контролю для оцінки соціальної діяльності; інституціоналізацію корпоративної соціальної політики та стратегії, включаючи формулювання та реалізацію стратегії [211].

Межі соціальної чутливості коливалися від політики «нічого не робити» до «робити багато». Приймаючи рішення, керівництву необхідно вивчити кожне питання і вирішити, як воно збирається реагувати на них залежно від того, наскільки важливим було питання для суспільства або для фірми та галузі. Тривимірна модель КСВ була удосконалена [212, р. 23]. Важливі зміни були запропоновані [213]; [214]; [215].

Концептуальні основи КСВ можна розглядати як у вузькому, так і в широкому сенсі. У вузькій формі КСВ зосереджена на категоріях етики та філантропії, що визначає КСВ як добровільну діяльність за своєю природою. Спочатку КСВ сприймали більше як благодійність, охоплюючи ділові пожертвування та відносини з громадою. У своїй широкій формі, що включає економічні та правові категорії, КСВ є більш всеосяжною та інклюзивною щодо обов'язків бізнесу перед суспільством. Широка форма чіткіше відображає те, що

зацікавлені сторони очікують від бізнес-інституцій та їхньої ролі у суспільстві. Суспільства очікують, що бізнес надаватиме товари, послуги та робочі місця, і це буде належати до економічної категорії. Суспільства очікують від підприємств дотримання закону, нормативних актів та будь-яких інших зобов'язань, які вимагає уряд. КСВ поширюється на «екологічну відповідальність». Навколишнє середовище як область або сфера охоплює економічні, правові, етичні та філантропічні питання.

Природа економічних, правових, етичних, філантропічних обов'язків визначає соціальні чи тематичні питання чи сфери, з якими ці обов'язки безпосередньо пов'язані [216, pp.501–503].

Управління проблемами – це процес, за допомогою якого організації виявляють проблеми у своєму середовищі, аналізують і визначають пріоритетність цих проблем з точки зору їхньої актуальності для організації, планують відповіді на проблеми, а потім оцінюють і відстежують результати. Процес управління проблемами включає процес управління кризами. Багато фірм сьогодні все ще мають підрозділи управління проблемами та кризами, оскільки середовище зацікавлених сторін є значно більш динамічним і турбулентним. Різноманітні ситуації роблять компанії вразливими до криз, і багато з них сьогодні включають такі категорії: економічні, фізичні, кадрові, інформаційні, кримінальні, репутаційні та природні катастрофи [217, р. 3–9].

Завдяки Едварду Фрімену [218] концепції управління проблемами поступилися концепціям зацікавлених сторін і управління зацікавленими сторонами. Теорія зацікавлених сторін і, зокрема, управління зацікавленими сторонами, захопила діловий світ і науку з точки зору ідентифікації осіб або груп, які потребують моніторингу, чутливості та чуйності з боку керівництва. Процес управління зацікавленими сторонами включає п'ять ключових питань: Хто є зацікавленими сторонами фірми? Які очікування зацікавлених сторін? Які

можливості та проблеми створюють зацікавлені сторони? Яку відповідальність несе фірма перед зацікавленими сторонами? Які стратегії чи дії має вжити фірма, щоб найкращим чином задовольнити очікування зацікавлених сторін? [219, р. 53].

Процес управління зацікавлених сторін набагато більш ретельний і зрілий підхід до визначення тих груп, перед якими компанії можуть нести відповідальність, ніж підхід, що ґрунтується на соціальних питаннях. Щойно компанії починають думати категоріями зацікавлених сторін – кого це стосується, хто впливає на політику, рішення та дії компанії, цьому процесу практично немає кінця, і саме тому вимір зацікавлених сторін сьогодні продовжує актуалізуватися. Прямим продовженням є «капіталізм зацікавлених сторін», що охоплює всесвітні соціально-економічні системи. Капіталізм зацікавлених сторін – це «форма капіталізму, за якої компанії прагнуть створити довгострокову цінність, враховуючи потреби всіх своїх зацікавлених сторін і суспільства в цілому» [220].

Підхід зацікавлених сторін може бути посилений у глобальному масштабі. У поєднанні з дедалі важливішим імперативом сталого розвитку стає основним заклик до компаній активізуватися. Сьогодні потреба в сталому розвитку розглядається як «мандат», оскільки підприємства тепер інтегрують стійкість у свої бізнес-стратегії [219, с. 60]. Імператив сталого розвитку значною мірою сприяє широкомасштабним ініціативам, таким як Глобальний договір ООН (United Nations Global Compact – UNGC), членами якого є понад 12000 компаній у понад 160 країнах. У 2015 році UNGC запустив глобальну ініціативу для компаній-членів щодо погодження дотримання десяти принципів щодо прав людини, праці, навколишнього середовища, боротьби з корупцією та 17 цілей сталого розвитку (ЦСР) на підтримку цих принципів [221].

Цілі розвитку включають заклик до дій, щоб покінчити з бідністю, захистити планету, покращити життя та перспективи всіх і всюди. Для всіх країн запропоновано 17 взаємопов'язаних цілей сталого розвитку, які повинні

виконуватися всіма зацікавленими сторонами, включаючи уряди, приватний сектор, громадянське суспільство у рамках спільного партнерства [221]. Перелік із 17 ЦСР визначає коло зацікавлених сторін, з яких впливає спільний план миру та процвітання [222]:

1. Ні бідності: покінчити з бідністю у всіх її формах всюди.
2. Нульовий голод: покінчити з голодом, забезпечити продовольчу безпеку та покращити харчування, а також сприяти сталому сільському господарству.
3. Гарне здоров'я та благополуччя: забезпечте здорове життя та сприяйте добробуту для всіх у будь-якому віці.
4. Якісна освіта: забезпечити інклюзивну та справедливу якісну освіту та сприяти можливостям навчання протягом усього життя для всіх.
5. Гендерна рівність: досягнення гендерної рівності та розширення можливостей усіх жінок і дівчат.
6. Чиста вода та санітарія: забезпечте доступність та стале управління водою та санітарією для всіх.
7. Доступна та чиста енергія: забезпечте всім доступ до доступної, надійної, стійкої та сучасної енергії.
8. Гідна праця та економічне зростання: сприяти стійкому, інклюзивному та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній роботі для всіх.
9. Промисловість, інновації та інфраструктура: створюйте стійку інфраструктуру, сприяйте інклюзивній та сталій індустріалізації та сприяйте інноваціям.
10. Зменшення нерівності: зменшення нерівності всередині та між країнами.
11. Сталі міста та громади: зробіть міста та населені пункти інклюзивними, безпечними, стійкими та сталими.

12. Відповідальне споживання та виробництво: забезпечте стабільні моделі споживання та виробництва.

13. Кліматичні дії: вжити термінових заходів для боротьби зі зміною клімату та її наслідками.

14. Життя під водою: зберігайте та раціонально використовуйте океани, моря та морські ресурси для сталого розвитку.

15. Життя на суші: захищайте, відновлюйте та сприяйте сталому використанню наземних екосистем, раціонально управляйте лісами, боріться з розширенням пустель, а також зупиніть і скасуйте деградацію землі та зупиніть втрату біорізноманіття.

16. Мир, справедливість і міцні інституції: сприяйте мирним і інклюзивним суспільствам для сталого розвитку, забезпечуйте доступ до правосуддя для всіх і створюйте ефективні, підзвітні та інклюзивні інституції на всіх рівнях.

17. Партнерство для досягнення цілей: зміцнення засобів реалізації та активізація глобального партнерства для сталого розвитку.

Ці цілі пропонують комплексний план миру та процвітання для людей і планети зараз і в майбутньому. Залучення зацікавлених сторін і Порядок денний до 2030 року надають практичний посібник щодо участі зацікавлених сторін, необхідного для повної реалізації плану [223].

Стратегії, що лежить в основі відповіді компаній чи менеджерів на проблеми чи зацікавлених сторін може варіюватися від безперервної відсутності відповіді (нічого не робити) до активної реакції (робити багато). Тут не важливо, чи має бізнес соціальну підзвітність чи ні, а важливо, які корпоративні дії слід вжити щодо кожної проблеми зацікавлених сторін і кожного компонента КСВ.

Представлений діапазон варіантів відповіді включав реакцію, захист, адаптацію та дію. М. Кларксон додав категорію «Стратегія» та дескриптор

ефективності» [224], включивши наступні дескриптори відповідальності RDAP (Defensive Admit, Reactive Deny, Accommodative Accept, Proactive Anticipate).

Реактивне заперечення – робіть менше, ніж потрібно.

Захисне визнання – робіть найменше, що потрібно.

Адаптаційне прийняття – виконуйте все, що потрібно.

Активне передбачення – робіть більше, ніж потрібно.

Завдяки більш ретельному формулюванню стратегії/позиції та ефективності організації шкала RDAP забезпечила засіб, з допомогою якого можна точніше пояснити оригінальну концепцію соціальної чутливості.

Існує велика група компаній, які мають поверхневу або маргінальну прихильність до значущих соціальних чи екологічних покращень. Інші компанії навпаки – візьмуть на себе добровільно екологічні та соціальні зобов'язання для збереження своєї ліцензії на діяльність. Деякі компанії дотримуються стратегії КСВ відповідно до стандартів, а потім створюють ніші в певних сферах КСВ, більш стратегічних для місій їхніх компаній. Є компанії, які повністю інтегрують КСВ у свою бізнес-модель не як стратегічну перевагу, а через переконання в необхідності враховувати соціальні та екологічні наслідки та можливості. Врешті-решт, більш глибоко віддана група компаній прийме або буде заснована на бізнес-моделях, місія яких полягає в значному покращенні соціальних чи екологічних умов.

Серед концепцій КСВ найбільш поширеними є такі: ділова етика, управління зацікавленими сторонами, сталий розвиток, корпоративне громадянство [225; 226], створення спільної цінності, свідомий капіталізм і цілеспрямоване управління [227; 228].

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) є результатом еволюції ролей та обов'язків кожного сектора суспільства, в якому приватний, державний та соціальний сектори стають дедалі більш взаємозалежними [229]. КСВ має

потенціал для створення сталої цінності, і першим кроком до цього є визначення соціальних проблем, для яких компанія може знайти ринкове рішення ефективним та соціально відповідальним способом [230]).

Просування КСВ як окремої європейської стратегії розпочалося, коли Європейська Комісія представила Зелену книгу під назвою «Просування європейської системи корпоративної соціальної відповідальності» (2001), яка впливала з нових соціальних очікувань та проблем того часу, включаючи зростаючу стурбованість щодо впливу економічної діяльності на навколишнє середовище [231]. З того часу Європейська Комісія провела серію кампаній для просування європейського підходу до КСВ, який впливає з розуміння того, що КСВ – це «відповідальність підприємств за їхній вплив на суспільство та окреслює, що підприємство повинно робити для виконання цієї відповідальності» [232].

У 2005 році Європейська Комісія запустила «Європейську дорожню карту для бізнесу – до конкурентоспроможного та сталого підприємства», яка окреслила європейські цілі КСВ на наступні роки [233]. На практиці ці заходи перетворилися на єдине бачення та розуміння КСВ, яке мало б просуватися серед європейських підприємств.

Маніфест «Підприємство 2020» [234] став відповіддю на Стратегію ЄС щодо КСВ, а також на Цілі сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй. Маніфест має стратегічний підхід, спрямований на забезпечення створення цінності для зацікавлених сторін через 10000 компаній, охоплених її мережею. Маніфест зосереджений на створенні цінності у п'яти ключових сферах: 1) вплив на суспільство шляхом просування відповідальної та сталої бізнес-практики; 2) залучення та задоволення членів, що має гарантувати безперервність роботи КСВ Europe для досягнення її місії та впливу на суспільство; 3) фінансова стабільність; 4) залучення співробітників, зосереджене на інвестуванні в

індивідуальний розвиток, а також організаційний потенціал; 5) оцінка впливу на навколишнє середовище для визначення напрямків для покращення КСВ Europe (2016).

На глобальне визнання КСВ також вплинули міжнародні сертифікації, розроблені для вирішення питань соціальної відповідальності, зокрема стандарт ISO 26000 – Соціальна відповідальність [235]. Сьогодні стандарт прийнятий більш ніж 80 країнами як орієнтир для національних стандартів [236; 237].

Упровадження стратегії КСВ охоплює п'ять основних компонентів: по-перше, повне включення КСВ у процес стратегічного планування компанії та її корпоративну культуру; по-друге, розуміння того, що всі дії компанії безпосередньо пов'язані з основними операціями; по-третє, переконання, що компанії прагнуть зрозуміти та реагувати на потреби своїх зацікавлених сторін, що означає, що включення перспективи зацікавлених сторін є стратегічною необхідністю; по-четверте, компанія переходить від короткострокової перспективи до середньострокового та довгострокового процесу планування та управління ресурсами фірми, який включає її ключових зацікавлених сторін, та; по-п'яте фірми прагнуть оптимізувати створену цінність [238]. Оптимізація цінності визначає оновлену перспективу, згідно з якою максимізація прибутку або компроміси більше не є прийнятною метою. Натомість компанії повинні прагнути зосереджувати зусилля на оптимізацію цінності в довгостроковій перспективі, а не на максимізацію прибутку.

Після 2015 року зусилля будуть зосереджені на Паризькій угоді, Порядку денному сталого розвитку на період до 2030 року та сімнадцяти Цілях сталого розвитку (ЦСР), які представляють собою «спільне бачення людства та соціальний договір між світовими лідерами та людьми». Навіть коли Цілі сталого розвитку не становлять жодних зобов'язань для приватного сектору, країни, які їх прийняли, повинні будуть створити конкретну політику та правила, які

призведуть до тиску на фірми щодо впровадження нових бізнес-практик або покращення існуючих. Це особливо актуально, враховуючи, що Цілі сталого розвитку охоплюють широкий спектр сфер – від зміни клімату до викорінення бідності та голоду, а також сприяння інноваціям та сталому споживанню. Крім того, Цілі сталого розвитку взаємопов'язані, а це означає, що досягнення однієї конкретної мети може передбачати вирішення проблем іншої (ПРООН 2018) [239].

Хоча Цілі сталого розвитку не встановлюють жодних зобов'язань для приватного сектору, доречно зазначити, що Директива 2014/95/ЄС вимагає від великих компаній, що становлять суспільний інтерес (компанії, що котируються на біржі, банки, страхові компанії та інші компанії, визначені національними органами влади як суб'єкти суспільного інтересу), розкривати нефінансову інформацію та інформацію про різноманітність, починаючи зі своїх звітів за 2018 рік і пізніше [240].

КСВ покладає на корпорації ширшу відповідальність, головним чином з точки зору прав людини та трудових прав, навколишнього середовища, боротьби з корупцією та сталого розвитку.

3.2 Конструктивні та моральні нормативи: ключові принципи соціально відповідальної поведінки

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) поширюється за межі компанії до місцевої громади та залучає широкий спектр зацікавлених сторін, окрім працівників та акціонерів: ділових партнерів і постачальників, клієнтів, державні органи та неурядові організації, що представляють місцеві громади, а також навколишнє середовище. У цій перспективі концепція зацікавленої сторони включає не лише всю громаду, яка знаходиться на території, але й широке громадянське суспільство [241].

Теорія зацікавлених сторін ввела етичну цінність у суто економічну логіку, яка характеризувала попередню теорію та включала як референтів, щодо яких компанія вважає себе відповідальною, усіх осіб, з якими вона має стосунки і які різними способами впливають на бізнес. Ця перспектива пов'язує керівництво довірчими відносинами не лише з акціонерами, але й з іншими організаціями та особами, а відповідальність компанії поширюється за межі кінцевого результату. Аналіз КСВ [242] показав, що більшість досліджень зосереджено на зв'язку між КСВ та фінансовими показниками.

Комітет із питань споживчої політики Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) запропонував розробити настанови щодо КСВ у 2002 році як доповнення до стандартів управління якістю та навколишнім середовищем (ISO 9001 та ISO 14001), і це стосується ISO 26000, історію якого можна простежити з того року [243]. Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 «Настанова по соціальній відповідальності» [244] (опублікований 28 жовтня 2010 р.) допомагає організаціям упорядкувати свою діяльність в галузі соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність стосується двох аспектів:

- 1) як діяльність організації впливає на інших і на довкілля;
- 2) які суспільні очікування соціально відповідальної поведінки.

Соціальна відповідальність організації стосується: організації управління; прав людини; трудових відносин; довкілля; добросовісних ділових практик; проблем споживачів; соціально-економічного розвитку суспільства. Незалежність правління, гендерна різноманітність правління та розмір правління позитивно впливають на ефективність КСВ.

Соціальна відповідальність в трудових відносинах та охороні праці поєднує всю діяльність, не обмежуючись взаєминами організації зі своїми працівниками, а включає відповідальність організації за роботу, яка виконується від її імені іншими, включаючи субпідряд.

Ключові принципи соціально відповідальної поведінки відповідно до стандарту якості ISO ISO2600-2010: підзвітність; прозорість; етична поведінка; повага до інтересів зацікавлених сторін; повага до верховенства права; повага до міжнародних норм поведінки; повага до прав людини.

Очікується, що компанії, які займаються КСВ, будуть відкрито повідомляти про свою діяльність, звітувати про свій прогрес і брати на себе відповідальність за свій соціальний і екологічний вплив [245]. Подібним чином КСВ втілює зобов'язання щодо довгострокового добробуту суспільства. Етична поведінка вимагає розгляду ширших суспільних наслідків дій і рішень. Ця спільна довгострокова етична перспектива узгоджується з орієнтацією КСВ на вирішення постійних соціальних та екологічних проблем [246].

Спосіб забезпечити відповідність стратегії організації корпоративним цінностям вимагає включити кодекс етики в процес прийняття стратегічних рішень. Організаційна етика та стратегія соціальної відповідальності можуть продемонструвати як репутаційні переваги, так і позитивно вплинути на прибутки компанії. Переваги корпоративної соціальної відповідальності та етики: покращення корпоративної репутації; відмінність від конкурентів; покращена взаємодія з інвесторами та іншими зацікавленими сторонами; більш широке прийняття стратегічних рішень; полегшення доступу до інвестицій; зменшення витрат завдяки більш екологічно чистим технологіям; більша відповідність пріоритетам клієнтів і персоналу; дотримання вимог TCFD (Цільової групи з питань розкриття фінансової інформації, пов'язаної з кліматом) та інших зобов'язань щодо звітності – стає простішим. Компанії все більше виходять за рамки етики та корпоративної соціальної відповідальності, намагаючись прийняття етичного лідерства та управління як норму.

КСВ – це не просто корпоративна тенденція, а моральний імператив, глибоко вкорінений в етичних принципах. Відповідальна корпоративна поведінка

зумовлена не лише фінансовими міркуваннями, а й етичним зобов'язанням перед суспільством. Підприємства мають моральні зобов'язання перед суспільством, що робить КСВ продовженням етичної поведінки в організаціях [247]

Узгодження етичних принципів бізнес-етики та КСВ передбачає, що компанії приймають інтегровану етичну структуру. Ця структура повинна пронизувати всі аспекти корпоративної діяльності, від процесів прийняття рішень до управління ланцюгом постачання та залучення зацікавлених сторін. Організації повинні активно залучати зацікавлені сторони до процесів прийняття рішень, шукати внесок і враховувати їхні інтереси у формуванні ініціатив КСВ. Підприємства заохочуються до впровадження стійких практик, які вирішують нагальні суспільні та екологічні проблеми. Компанії повинні прагнути до відкритості у своїй діяльності та демонструвати відповідальність за свої дії, особливо в контексті ініціатив КСВ. Така прозорість створює довіру зацікавлених сторін.

Етичне лідерство має ключове значення для розвитку корпоративної культури, яка цінує ділову етику та КСВ. Лідери, які відстоюють етичну поведінку, задають тон усій організації, спрямовуючи її на відповідальну та суспільно корисну практику. Організації повинні стратегічно узгоджувати свої ініціативи з КСВ зі своїми моральними цінностями та довгостроковими цілями. Таке узгодження гарантує, що зусилля з КСВ є не просто філантропічними зусиллями, а невід'ємними компонентами бізнес-стратегії.

КСВ є не доповненням до бізнес-операцій, а є невід'ємною частиною етичної корпоративної ідентичності. Це зобов'язання виходить за межі прибутку й включає етичну відповідальність перед суспільством і планетою. КСВ давно визнано важливою складовою ділової етики. Хоча КСВ і бізнес не виключають одне одного, корпорації повинні спочатку виконати свої фінансові зобов'язання, перш ніж брати участь у моральних чи благодійних. Комплексна оцінка

діяльності компаній має враховувати три виміри – соціальний, екологічний і фінансовий, що описують взаємодію між комерційними та етичними імперативами. Ділова етика та соціальна відповідальність взаємопов'язані, оскільки вони мають спільні цінності, принципи та цілі. Етична поведінка є фундаментальним компонентом соціальної відповідальності, а ініціативи соціальної відповідальності часто вимагають прийняття етичних рішень. Разом вони допомагають спрямовувати організації до відповідальних, сталих і етичних практик, які приносять користь як бізнесу, так і суспільству.

Зобов'язання бізнесу щодо прав людини та корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) є двома тісно пов'язаними концепціями, що визначають відповідальну поведінку компаній у сучасному світі. Хоча вони мають дещо різні акценти, повага до прав людини все частіше розглядається як фундаментальний елемент та невід'ємна частина ширшої концепції КСВ. Корпоративна соціальна відповідальність – це концепція, відповідно до якої компанії добровільно інтегрують соціальні та екологічні аспекти у свою бізнес-діяльність та взаємодію із зацікавленими сторонами (стейкхолдерами). Головна ідея КСВ полягає у тому, що бізнес несе відповідальність не лише за отримання прибутку, але й за позитивний вплив на суспільство [248].

Зобов'язання бізнесу щодо прав людини, з іншого боку, більш конкретно фокусуються на обов'язку компаній поважати права людини в усіх аспектах своєї діяльності. Це означає, що підприємства повинні уникати порушень прав людини, а також усувати негативні наслідки для прав людини, які можуть бути спричинені їхньою діяльністю, продукцією чи послугами, навіть якщо держава не виконує належним чином свої обов'язки щодо захисту прав людини.

Ключовий зв'язок між цими двома поняттями полягає в тому, що повага до прав людини є базовим рівнем соціально відповідальної поведінки бізнесу. Багато аспектів КСВ, такі як справедливі умови праці, недискримінація, безпека та

здоров'я на робочому місці, безпосередньо впливають з міжнародно визнаних прав людини, зокрема: Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини (UNGPs) та Стандарт ISO 26000 «Настанови щодо соціальної відповідальності».

Концепція корпоративної соціальної відповідальності «по суті заперечується» аж до найпростіших припущень щодо мети (цілей) бізнесу та функціонування інституцій. Не існує узгодженої основи теорій фірм, ринків, урядів і відносин між бізнесом і суспільством, на яких можна було б дослідити та визначити директивні вказівки для менеджерів і зацікавлених сторін. Існує кілька конкуруючих точок зору, які включають економіку, етику, право, благодійність, зацікавлені сторони та сталий розвиток. Точаться дебати щодо термінології, чи є громадянство та корпоративна соціальна ефективність кращими побудовами, ніж класична КСВ. Існують розбіжності між науковцями та практикаками, особливо щодо добробуту акціонерів проти зацікавлених сторін або КСВ на протипагу орієнтації на сталий розвиток. Проте КСВ є важливою основою науки про бізнес і суспільство [249] і зрештою стосується моральних цілей бізнесу та належних відносин між бізнесом і суспільством [250].

Стратегічні/економічні теорії зосереджуються на КСВ як інструменті створення багатства та виконанні основних зобов'язань перед акціонерами; «створення спільної цінності» пов'язує цілі акціонерів і суспільства; інституційні структури все більше наголошують на правах людини та сталому розвитку; теорії зацікавлених сторін тепер визначають як «відповідальний капіталізм», уникаючи терміна КСВ. Усі ці та інші перспективи належним чином підходять під ту саму парасольку, не втрачаючи значення КСВ [251].

Хоча КСВ можна адаптувати для будь-якої проблеми, канонічне ядро має бути стабільним і узагальненим елементом конструкції. Таке ядро складається з чотирьох елементів:

1. Корпоративний суб'єкт у КСВ – це колективна структура, яка визнана здатною виражати позицію (заяви про схвалення/несхвалення) і діяти. Публічні корпорації і приватні підприємства є «корпоративними учасниками», однак мають різний ступінь дискреції, що встановлює різні параметри їхніх дій щодо КСВ.

2. Відношення корпоративного суб'єкта до інших суб'єктів, зазвичай однієї чи кількох зацікавлених сторін або суспільства в цілому, а також до природного середовища чи будь-якого компонента навколишнього середовища.

3. Неморальні (конструктивні) норми – це конкретні нормативні очікування, які визначають авторитетні або дозвільні норми поведінки для учасників відносин, особливо для корпоративного суб'єкта. Бувають два типи норм: морально нейтральні, які не ґрунтуються на етичних стандартах; та морально змістовні, які ґрунтуються на них. «Конструктивні» норми наказують будувати поведінку, керуючись стандартами, не посиляючись на правильні та неправильні судження.

4. Моральні (заборонні) норми вимагають почати або припинити певну поведінку. Судові заборони є вищими за конструктивні норми: вони базуються на етичних принципах правильного і неправильного, а не на бажанні чи культурних очікуваннях. КСВ, яка явно містить моральну заборону, має назву Моральна КСВ (КСВМ).

Різниця між конструктивними та судовими заборонами є важливою. Норма – це лише соціальне очікування щодо поведінки, яке може базуватися або не базуватися на етичному стандарті [252]. Наприклад, неморальним нормативним стандартом може бути такий: очікується, що корпоративні суб'єкти вносять 2% прибутку до оподаткування на благодійність. Немає етичних стандартів, які б диктували 2% або взагалі передбачали внески на благодійність. Благодійність у цьому контексті є юридичним, а не етичним терміном. Навпаки, моральний

нормативний стандарт може бути таким: корпоративні суб'єкти мають моральний обов'язок робити внески у благодійні організації та інших суб'єктів, які покращують добробут суспільства. Така відповідальність у КСВ є соціально обумовлена або етично обов'язкова.

Поняття норми включає три компоненти: еталонну вказівку або стандарт, який може бути моральним і неморальним; неявні або явні, але вимогливі норми щодо того, що очікується; повноваження діяти.

Судові заборони (моральні) домінують над конструктивними (неморальними) нормами. Норми, складені як моральні імперативи, є більш зобов'язуючими або обов'язковими для дотримання, ніж норми, які не мають моральної основи.

КСВМ зазвичай включають норми, що визначають і скеровують встановлену поведінку, а також посилення на моральні міркування, які підтримують такі дії. Взяті самі собою норми, пов'язані з неморальними керівними стандартами, звичайно, є конструктивними нормами. Після того, як моральне обґрунтування додається або встановлено як орієнтир, норма стає судовою заборonoю. У середовищі з багатьма потенційними КСВ життєво важливо розрізняти КСВМ і аналізувати, як КСВМ пов'язаний з альтернативами.

Аналіз норм визначає основні способи пізнання або розуміння сфери КСВ. Норми можуть бути нормативними (складатися з конструктивних чи судових заборон) або наративними (складатися з логічних або спостережних описів). Якщо переважають нормативи, ми визначаємо, чи є вони конструктивними (авторитетні норми, що не ґрунтуються на моралі, стандартах) чи заборонними (авторитетні норми, що ґрунтуються на моралі, етиці). Логічні описи містять або подібні до закону відношення, такі як кореляційні пропозиції або причинно-наслідкові зв'язки. Типологічні описи стосуються сортування – списки або типології.

Теорія зацікавлених сторін відповідає канонічному ядру КСВ. Усі теорії зацікавлених сторін містять принаймні одного корпоративного суб'єкта і характеризують структурні відносини із зацікавленими сторонами та/або з громадою та природним середовищем та/або з іншими соціальними суб'єктами. Залежно від версії теорії зацікавлених сторін, вона часто містить певні (зазвичай неморальні) нормативні вказівки, покладені на відносини зацікавлених сторін. С. Дмитрієв та ін. припускають, що теорія зацікавлених сторін і КСВ є різними предметами, які лише частково перетинаються [253]. Звичайно, бажано, щоб менеджери впроваджували інновації, працювали ефективно та результативно і приносили користь зацікавленим сторонам. Складність полягає в тому, що підхід до стейкхолдерів має включати «суспільство» в більш широкому сенсі, а не діяти у вузькому сенсі як різновид стратегічного управління, у якому логіка методологічного індивідуалізму застосовується до стейкхолдерів, які об'єднують окремих осіб (наприклад, клієнти, співробітники, менеджери та власники). Велика частина літератури наголошує на конкретних зацікавлених сторонах, а не на суспільстві в цілому [254]. Моральна поведінка не обмежується індивідуальними стосунками. Відносини із зацікавленими сторонами можуть поширюватися на діяльність різноманітних елементів у суспільстві загалом, а також на природне середовище [255].

Теорії довіри, надійності та заповітів надають приклади підходів до КСВ, які спираються на конструктивні (неморальні) нормативи, як і поняття «репутація». Теорія довіри – це спосіб виявлення підстав довіри зацікавлених сторін до фірми та її керівництва [256]. Виявлення надійного партнера з економічного обміну – це проблема оцінки ризику шахрайства з боку агентів. Ці загальні питання розглядаються в теорії заповітів [257].

Політична концепція КСВ має відношення до питань управління, відповідальності бізнесу за просування поточних демократичних ідеалів для

отримання колективних суспільних благ шляхом надання суспільних (соціальних) благ для компенсації дефіциту у державному забезпеченні [258]. Відповідальність бізнесу передбачає ефективність, оскільки проблеми з невідповідністю державних послуг впливають на ефективність бізнесу, а також на приватне надання необхідних послуг зацікавленим сторонам, які недостатньо обслуговуються. Політична КСВ – це питання розроблення КСВ, керованого стандартами, визначення обов'язків щодо надання послуг і покладання відповідальності за реалізацію.

Політика управління стосується соціальної/правової безвідповідальності (порушення соціальних норм або стандартів та/або етичних норм; порушення закону). Запобігання безвідповідальній поведінці є важливішим за сприяння позитивній громадянській поведінці, оскільки безвідповідальні дії можуть завдати серйозної шкоди іншим. Безвідповідальна поведінка включає порушення моральних принципів та пряме порушення закону (кримінального чи цивільного). Існують моральні порушення, які завдають соціальної шкоди, хоча поведінка суб'єкта формально є законною [259]. «Агресивне» корпоративне ухилення від сплати податків, хоча і є законним, водночас є соціально безвідповідальним, оскільки позбавляє державні органи необхідного доходу, потребує навмисного та неекономічного маніпулювання та передбачає небажане лобіювання для впливу на податкову політику. Немає морального обов'язку сплачувати більше податків, ніж вимагається законом, а ухилення від сплати податків слід збалансувати зі здатністю суб'єкта максимізувати прибуток, тобто сплата податків задовольняє конструктивну (неморальну) норму, яка вимагає просто дотримуватися загальних стандартів.

Моральна безвідповідальність [259] стосується здебільшого порушень корпоративними суб'єктами норм етики. Звичайно, закони та нормативні акти можуть ґрунтуватися на моральних принципах, але настільки неявно, що

порушення законодавства швидше характеризуються як порушення конструктивних, а не судових (моральних) заборон. Часом самі закони можуть бути аморальними, що змушує зацікавлені сторони спонукати корпоративних суб'єктів порушувати їх як позитивні дії щодо КСВ. У таких випадках судова заборона робити правильні речі переважає конструктивну вимогу дотримуватись закону. Позитивна зовнішня репутація отримується завдяки моральному вибору керівництва.

КСВ та економічна відповідальність частково об'єдналися з корпоративною соціальною та екологічною відповідальністю, що призвело до постійного перегляду підходів корпоративного управління та ширших довірчих функцій організації управління [260], які виходять далеко за межі дискусійного припущення про пріоритет акціонерів. Тягар, покладений на агентів, які виконують дискреційні функції, сильно залежать від вибору, зробленого в агентстві [261] – чи то стосовно природного середовища, колективу корпорації чи спільної опіки бенефіціарів з обмеженими можливостями, є надзвичайним і виходить за межі правового до морального вибору.

Глобальний договір ООН щодо цілей сталого розвитку (ЦСР) був добровільною угодою для заохочення КСВ. Останнім часом ООН розробляє норми для підвищення підзвітності бізнесу. Інституційні норми для бізнесу і прав людини (БПЛ) та ЦСР стануть обов'язковими вимогами через національні закони, активність зацікавлених сторін та судові процеси правовласників. Мета цих інституційних розробок включає підзвітність бізнесу (заміну добровільної відповідальності) та компенсацію або відшкодування як від підприємств позивачам, так і від розвинених країн до країн, що розвиваються. БПЛ [262] виходять за межі відповідальності держави за захист і корпоративної відповідальності за посилення засобів правового захисту проти бізнесу. Ф. Ветстейн бачить три сценарії майбутнього: БПЛ і КСВ співіснують; КСВ кооптує

БПЛ; БПЛ замінює КСВ [263] Ця перспектива може розширитися до загальних очікувань щодо політичної відповідальності [264].

Теорія помітності зацікавлених сторін [265; 266] пропонує логічний опис різних типів зацікавлених сторін відповідно до їхньої легітимності, влади та/або термінових претензій. Мета полягає в тому, щоб запропонувати, як керівники бачать різні зацікавлені сторони, а не те, як вони повинні дивитися на них. Теорію помітності можна було б поширити на сферу судових заборон, але поки що вона не була настільки поширена.

Впливова чотирирівнева піраміда КСВ А. Керролла [267] була загальноновизнана, але природа та ієрархія шарів (економічного, правового, етичного та дискреційного/філантропічного) залишаються предметом суперечок. Одним із питань є точне визначення ролі етичного шару. А. Керролл [268] чітко пояснив, що всі шари пронизані мораллю, і моральні менеджери поведуться краще, ніж аморальні. Цей «моральний» акцент може бути пов'язаний із сучасною концепцією функціонування «моральних ринків» без негативних зовнішніх ефектів. П. Зак [269], Й. Канг та Д. Вуд [270] інвертували піраміду так, щоб етичний шар став базовим, за ним йдуть правовий та соціальний шари, а потім економічний шар. Вони припускають, що економічна функція бізнесу не є первинною, а радше залежить від виконання бізнесом спочатку моральних, правових та соціальних обов'язків [271]. Крім того, роль філантропії трактується як дискреційна дія у широкому сенсі. М. Шварц і А. Керролл запропонували непірамідальну, тривимірну конструкцію сортування, яка повністю виключає філантропію (модель VBA) [272]. Піраміда Керролла та інші подібні структури є переважно логічними наративами, що пропонують описові сортування типів відповідальності. Багато моделей цього типу не пропонують пояснень чи генеративних теорій, що керуються моральними гарантіями, а багато з них взагалі не мають нормативних рушійних сил.

Класична теорія зацікавлених сторін Р. Фрімена [273, р. 25] є яскравим прикладом нарративу, побудованого на спостережливих описах різних зацікавлених сторін відповідно до їхніх первинних відносин з корпоративним суб'єктом. Існує неявна конструктивна вимога «збалансувати потреби зацікавлених сторін», але основною функцією класичної моделі зацікавлених сторін було описувати середовище корпорації як складне та мінливе, де різні зацікавлені сторони мають різні, а іноді й конкуруючі інтереси в діях та результатах корпорації.

Піраміда А. Керролла може мати різні послідовності та відрізнятися залежно від країни [274]. Чи підходять «західні» концепції для всіх країн, що розвиваються (в Африці, Китаї та Індії)? З описових нарративів різних режимів ми можемо визначити та порівняти такі політики, як прийняття Індією статуту про КСВ, який зобов'язує підприємства витратити кошти на КСВ; просування політики КСВ скандинавськими країнами; зміна Європейською Комісією [275, р. 6] визначення КСВ від зацікавлених сторін та сталого розвитку до «відповідальності підприємства за свій вплив на суспільство» [276].

Розвиток сфери КСВ включає:

1. Стратегічні/економічні теорії, зосереджені на створенні багатства, наголошуючи на основному зобов'язанні служити акціонерам, ігноруючи КСВМ [277; 278; 279]. Окрім максимізації цінності як корпоративної системи показників, вище керівництво повинно забезпечити корпоративне бачення, стратегію та тактику, які об'єднують усі зацікавлені сторони фірми в її зусиллях щодо конкуренції та додавання цінності для інвесторів.

2. Інституційні теорії [280] наголошують на таких сферах, як права людини та сталий розвиток, зазначаючи необхідність сильних нормативних, але не автоматично моральних компонентів, таких як правові вимоги, спрямовані на просування/захист. Зв'язок між основними економічними умовами та

корпоративною поведінкою опосередковується кількома інституційними умовами: державним та приватним регулюванням, наявністю неурядових та інших незалежних організацій, які контролюють корпоративну поведінку, інституціоналізованими нормами щодо належної корпоративної поведінки, асоціативною поведінкою між самими корпораціями та організованим діалогом між корпораціями та їхніми зацікавленими сторонами.

3. Теорія зацікавлених сторін звертає увагу на структури зацікавлених сторін, включаючи відносини з ними [281; 282]. «Відповідальний капіталізм» розглядає ширший розподіл серед зацікавлених сторін [283].

4. За винятком окремих закликів до включення, трактування моральних принципів є ситуативним або просто відсутнім, залишаючи величезну прогалину в тому, як потрібно розуміти КСВ. Аморальний егоїзм, примус до соціальної влади, корпоративна соціальна чуйність та задоволення впливових зацікавлених сторін роблять бізнес-етику та моральних менеджерів зайвими.

Майбутня теорія повинна включати плідну взаємодію між чотирма ключовими вимірами, які були важливими у вивченні КСВ:

- (а) економічна теорія фірми, що працює в умовах ринкової економіки;
- (б) стратегічна теорія взаємодії бізнесу із зацікавленими сторонами;
- (в) інституційне середовище, у якому працює бізнес;
- (г) етичні (моральні) та громадянські обов'язки бізнесу.

У дослідженнях КСВ ці чотири виміри частково перетинаються, а частково є незалежними. Наукові дослідження можуть відбуватися в межах кожного виміру окремо або між будь-якими двома чи більше вимірами [284]. Чим більш систематична взаємодія, тим кращими будуть теоретичні та емпіричні дослідження. Можна уявити чотири паралельні потоки досліджень з переходами або мостами між ними, які можна використовувати для посилення інтеграції.

Фірма є економічним, стратегічним, політичним та моральним суб'єктом. Ідеалом є взаємозалежна взаємодія між усіма чотирма вимірами.

Дослідження бізнесу та суспільства в основному стосується наукового опису як бізнесу, так і суспільства, а також призначення покращень в обох сферах та в їхніх взаємовідносинах. Покращення, звичайно, відносні до поточного стану та майбутніх цілей і керовані конструктивними або судовими заборонами. Модель розглядає бізнес і суспільство як сектори ідеального типу, значущі колективні підрозділи з ідентифікованими характеристиками, моделями поведінки та результатами взаємодії.

Альтернативні перспективи взаємодії можуть виникати між попитом суспільства на КСВ та пропозицією бізнесу у конституційному устрої. Цей зв'язок складний: потреби суспільства морально та структурно переважають потреби бізнесу, оскільки бізнес вбудований у більше суспільство, але бізнесу потрібна ринкова свобода (тобто достатня свобода рішень та дій) для виконання своєї ролі для суспільства. Крім того, бізнес зобов'язаний робити внесок у економічні показники (продукти та робочі місця) етично та законно, тоді як суспільство встановлює норми, за якими оцінюється внесок бізнесу.

Дихотомічні змінні представляють логічні результати взаємодії бізнесу та суспільства з точки зору чистого прибутку або збитку для кожного сектору. Для суспільного сектору прибутки та збитки представляють собою покращення або погіршення соціального добробуту відповідно. Для бізнес-сектору прибутки та збитки можна розглядати з точки зору фінансових результатів та/або нематеріальних активів, таких як добра репутація.

Взаємодія між бізнесом і суспільством є динамічною та розвивається з часом. Відповідні чисті прибутки/збитки секторів можуть переходити з одного сектору до іншого, а короткострокові та довгострокові результати для конкретного розподілу прибутку/збитку можуть дуже відрізнитися за впливом та

інтенсивністю. Відповідно до короткострокових та довгострокових моделей діяльності можливі такі результати:

1. «Робити добро та досягати успіху» формує «ідеальні» відносини між бізнесом і суспільством – обидва сектори виграють. Вчені визначають стратегічну/економічну перспективу КСВ, що передбачає прагнення підприємства до отримання прибутку та здійснення соціальних внесків, особливо тих, які збільшують (або стабілізують) прибуток. Традиційна КСВ, як правило, зводить моральне керівництво до інструментального бізнес-кейсу про те, що КСВ корисна для бізнесу. Група зацікавлених сторін (таких як споживачі) охоче платить за бажану КСВ, приносячи користь суспільству, зберігаючи прибуток принаймні постійним, та «створюючи спільну цінність» [285] та інші «виграшні» підходи, за яких бізнес може отримувати прибуток (або принаймні не програвати), одночасно вирішуючи соціальні проблеми.

2. «Треба робити добро, навіть якщо це шкодить»: КСВ та належне громадянство коштують дорого для бізнесу, але підвищують соціальний добробут. Корпоративне громадянство наголошує на поведінці «належного громадянина» для бізнесу, такій як дотримання нормативних вимог, законослухняні дії та сплата справедливої частки податків, що є короткостроковими напрямками діяльності. Належне громадянство обов'язково тягне за собою витрати, а переваги можуть бути невидимими, незначними або відсутніми, особливо в короткостроковій перспективі, що ускладнює виправдання дорогої громадянської поведінки для багатьох менеджерів і компаній. Багато корпоративних громадян займаються філантропією та доброзичливими відносинами з громадою, хоча державні корпорації не мають права займатися філантропією, якщо їхні акціонери прямо не нададуть їм дозвіл на це. Приватні підприємства, навпаки, можуть вільно діяти як філантропи.

Добрі корпоративні громадяни можуть брати участь у відповідній діяльності у сфері зв'язків з громадськістю [286]; вони можуть лобіювати та брати участь у політичному процесі в межах законодавства. Великі фірми «мають значну владу впливати на правила гри» [287, р. 113]. Однак приписи щодо зв'язків з громадськістю є проблематичним розширенням міркувань корпоративного громадянства; якщо бізнес досягне занадто великої влади в управлінні процесом державної політики, вигоди суспільства можуть бути зведені нанівець або навіть перетворені на збитки.

У найкращому випадку бізнес зосереджується на правах людини. Але немає бізнес-обґрунтування для захисту індивідуальних прав людини; радше, це може призвести до значних витрат. КСВ, що ґрунтується на моральних принципах, наголошує, що захист прав людини – єдиний спосіб діяти далі: незалежно від витрат, фірми повинні уникати заподіяння шкоди.

Хоча така поведінка корпоративного громадянства може бути і часто є корисною для суспільства, вона дорого коштує бізнесу і може призвести або не призвести до бізнес-вигод згодом. Крім того, існують довгострокові ризики: наприклад, політичні дії корпорацій можуть змінити баланс сил у державній політиці надто вигідно для бізнесу, який прагне зменшити або усунути витрати на КСВ, а корпоративна філантропія може призвести до надмірного контролю над некомерційними організаціями та можливого спотворення їхніх місій. Суспільство може зіткнутися з політичною КСВ, ризикуючи наданням бізнесу занадто великої влади та, як не парадоксально, перенаправленням центру номінально демократичних, суспільно корисних рішень на користь недемократичної організації.

3. Суспільство програє – корпоративна безвідповідальність призводить до негативної КСВ, оскільки бізнесу платять за те, щоб бути поганим. Деякі дії КСВ є ненавмисними або результатом недбалості чи саботажу, але більшість є

навмисними діями, спрямованими на скорочення витрат та збільшення прибутку в короткостроковій перспективі шляхом недотримання правових, нормативних чи етичних обмежень. Приклади включають бухгалтерське шахрайство (Enron), порушення нормативних актів (Volkswagen), скидання токсичних речовин (канал Лав) та смертельні вибухи та пожежі на виробничих об'єктах (Union Carbide у Бхопалі, Deepwater Horizon). У довгостроковій перспективі така поведінка є потенційно небезпечною для обох секторів та для самого капіталізму, зміщуючи взаємодію бізнесу та суспільства до екстремальної довгострокової ситуації.

4а. «Гарна спроба, але погані наслідки»: Обидва сектори програють, коли програми та проекти КСВ зазнають невдачі. Невдалі зусилля КСВ дорого коштують бізнесу з точки зору втрачених ресурсів та, можливо, втраченої доброї волі в короткостроковій перспективі, а також можуть призвести до зниження соціального добробуту через непередбачувані наслідки. Однак зусилля бізнесу швидко навчатися, як-от у випадку з Глобальним договором ООН, показують, що такі невдачі не обов'язково мають бути катастрофічними; компанії можуть адаптуватися та коригуватися, навчаючись на помилках та пробуючи знову з кращим планом. Зрештою, здатність до інновацій та адаптації є класичною заявленою перевагою ринкових систем. Але невдачі бізнесу, здебільшого породжують протилежну активність, спрямовану на покращення цих невдач та спробу отримання суспільних вигод.

4б. Взаємно гарантоване знищення – комбіновані провали бізнесу та уряду. Коли бізнес і суспільство згодом програють від своєї взаємодії, обидва сектори стають неефективними, внаслідок чого страждає вся соціально-економічна система. Суспільство через уряд може запровадити неналежне або надмірне регулювання та/або оподаткування, щоб спробувати компенсувати свої втрати. Як уряд, так і інші зацікавлені сторони можуть втратити здатність забезпечувати дотримання норм і законів, що стосуються ведення бізнесу. Зрештою, може не

залишитися сектору, який би забезпечував суспільні блага, і не буде стимулів для цього. Провали в довгостроковій перспективі можуть призвести до крайніх наслідків, таких як зміна режиму або крах самого капіталізму.

Результати 3 та 4б представляють дві основні небажані альтернативи ідеальним та прийнятним результатам відносин між бізнесом і суспільством 1 і 2. В одному з варіантів фірми поводяться безвідповідально, отримуючи прибуток від навмисного або недбалого заподіяння шкоди, такої як негативні зовнішні ефекти зацікавленим сторонам та суспільству. Відповідне регулювання, штрафи та оподаткування можуть компенсувати шкоду: суспільство виграє від заподіяння законних збитків бізнесу. В іншому варіанті, ринкова економіка – навіть за умови належного регулювання та оподаткування – може досягти певних обмежень щодо того, що бізнес може і не може робити, наприклад, забезпечення екологічної стійкості. Існує також ризик надмірного або іншого неналежного регулювання та оподаткування, враховуючи нерозв'язний характер багатьох соціальних проблем, що призводить до провалу уряду. Коли ринковий провал та провал уряду відбуваються разом, існує серйозний ризик взаємозамінного руйнування, що скоує зміну режиму, яка може бути економічно та політично руйнівною.

Бажана структура взаємодії між бізнесом і суспільством полягала б у тому, щоб підтримати практику бізнесу щодо дотримання законодавства, соціальної відповідальності та філантропії як належного корпоративного громадянства, забезпечити відповідні стимули для бізнесу, щоб він явно уникав негативних зовнішніх ефектів, та заохотити навчання та адаптацію проектів КСВ, уникаючи катастрофічних наслідків результатів 4б. Ідеальна взаємовигідна корпоративна соціальна ефективність виникає в рамках капіталістичної ринкової економіки, яка є прийнятно ефективною в розподілі капіталу та справедливою в розподілі результатів.

3.3 Концепція соціальної, екологічної та економічної поведінки корпорацій

Перші інституційні відносини між корпораціями та їхніми основними зацікавленими сторонами виникли у 80-ті роки [288]. Пізніше корпорації почали турбуватися про розширення мережі зацікавлених сторін, які можуть впливати на корпорації та зазнавати їхнього впливу [289]. Незважаючи на відмінні погляди акціонерів/власників, працівників, клієнтів та постачальників, а також громади – усі вони зацікавлені в самій корпорації та її ринковому успіху, конкурентоспроможності, репутації та глобальній видимості. Це дало початок альтернативним напрямкам розвитку, теорії зацікавлених сторін [290], корпоративній соціальній діяльності [291] та корпоративному громадянству [292].

Легітимність інституційних відносин компанії із зацікавленими сторонами досягається через їх внесок в ефективність компанії: акціонери/власники отримують дивіденди, працівники – постійну зайнятість та винагороду, клієнти – постійну доступність продуктів та послуг, постачальники – вигоду від продовження бізнесу, соціальна інфраструктура громади – вигоду від діяльності компанії [293].

Глобалізація змінила інституційний зв'язок корпорацій та вимагала забезпечувати, підтримувати та відновлювати легітимність у різних «соціальних структурах», де вони працюють. Усі ринки створюються та підтримуються діями уряду, починаючи від визначення корпоративної форми та правил ринків до управління цими ринками. Уряди користуються монополією на законний примус у своїх юрисдикціях, що надає їм особливі повноваження або ієрархію. Ці регулятори визначають правові та іншим чином кодифіковані або авторитетні очікування щодо відповідальності бізнесу [294]. Для забезпечення легітимності з

боку цих регуляторів корпорації повинні дотримуватися їхніх правил, але це може поширюватися і на збагачення цілей регуляторів.

Корпорації й самі можуть формувати суспільні цінності (наприклад, через вплив своїх продуктів і послуг [295] та регуляторну політику (наприклад через лобіювання [296]). Для цього корпораціям необхідно забезпечити більшу соціальну легітимність як з боку основних зацікавлених сторін шляхом збільшення прибутку, так і альтернативної орієнтації на успіх корпорації порівняно з максимізацією прибутку.

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) є єдиним результатом усвідомлення того, що можливо досягти суспільних цілей на ринку, дозволяючи компаніям і споживачам здійснювати свою виробничу та споживчу діяльність відповідно до власних етичних принципів [297]. Відновленням зусиль щодо сприяння КСВ Європейська Комісія має намір створити сприятливі умови для сталого зростання, етично відповідальної поведінки компаній і створення тривалої зайнятості в середньостроковій і довгостроковій перспективі через нове корпоративне управління, яке має розглядати людський і соціальний капітал місцевих громад як форму сталого інвестування.

Довгострокова трансформація цієї концепції [298; 299; 300; 301; 302] є результатом культурних змін у наукових, громадських та медійних дискусіях [303; 304], але, водночас, широке осмислення КСВ стало поштовхом для цих змін.

Інституціоналізація КСВ є дуже очевидною через наявність спеціальних корпоративних функцій, таких як спеціаліст із корпоративної взаємодії, спеціаліст із соціальної відповідальності, директор зі сталого розвитку, директор із філантропії, відповідальності та етики [209; 210]. Ключовим моментом є розгляд КСВ як приклад нерозривного зв'язку між компаніями та суспільствами, які пов'язані доброзесними економічними і соціальними зв'язками. Компанії, як і громадяни, мають відповідальність і обов'язки [209]. Це нове уявлення про

зв'язок між компаніями та спільнотами базується на новому та більш поширеному припущенні про відповідальність, яка має на меті протистояти реально, або принаймні зупинити поведінку та вибір компаній, орієнтованих лише на отримання прибутку. Необхідність культурного та регуляторного втручання корениться в усвідомленні того, що безвідповідальне підприємство є прямим наслідком управлінського капіталізму. У рамках цієї моделі компанія з внутрішніх і структурних причин прагне діяти безвідповідально. Неетична поведінка компанії, яка має прямі наслідки для працівників – перших зацікавлених сторін компанії та «внутрішніх клієнтів», стосується вибору, пов'язаного з людськими ресурсами: «Компанія наймає якомога менше працівників і має тенденцію звільняти, щоб створити цінність; вона має на меті утримати та завоювати лояльність лише невеликого ядра персоналу; у ньому працює високий відсоток нестандартних працівників або зайнятих на нестабільній основі; воліє використовувати наявні ресурси для фінансових операцій, а не для нових інвестицій» [305, р. 124].

Незважаючи на те, що ще нещодавно цю концепцію критикували за те, що вона стосується фундаментальних проблем та може бути предметом радикально різних інтерпретацій [306], вона все ще зберігає свою теоретичну та практичну актуальність. Звітність про показники ефективності сталого розвитку [307; 308; 309; 310] включає показники економічного (здатність отримувати дохід, прибуток і зайнятість), соціального (здатність гарантувати умови добробуту, справедливого та сприятливого зростання відповідно до прав людини та трудових прав) та екологічного характеру (здатність гарантувати відтворюваність і якість природних ресурсів) [311]. Компанії повинні виходити за рамки суто економічної логіки: «Корпоративна соціальна відповідальність виходить за межі компанії в місцеву громаду та залучає широке коло зацікавлених сторін, окрім працівників та акціонерів: ділових партнерів і постачальників, клієнтів, державні органи та

неурядові організації, що представляють місцеві громади, а також навколишнє середовище» [312, пункт 42]. У цій перспективі концепція зацікавленої сторони включає не лише всю громаду, яка знаходиться на території, але й широке громадянське суспільство. У 1960-х роках єдиною метою компанії було отримання прибутку, хоча й у рамках чесної конкурентної гри та відповідно до закону. Теорія зацікавлених сторін ввела етичну цінність у суто економічну логіку, яка характеризувала попередню теорію, та включала референтів, щодо яких компанія вважає себе відповідальною, «усіх осіб, з якими вона має стосунки, і які різними способами впливають на бізнес» [313: 44]. У цій новій перспективі керівництво пов'язане довірчими відносинами не лише з акціонерами, але й з іншими організаціями та особами, а відповідальність компанії поширюється за межі кінцевого результату.

Перехід від теорії акціонерів до теорії зацікавлених сторін вносить суттєві зміни в логіку компанії щодо деяких стратегічних питань: відповідальності, базового часового горизонту, типів вигод і пов'язаних з цим витрат. Це стосується планування та координації синергетичних дій між компаніями та зацікавленими сторонами, не лише поточними, але й потенційними, а отже: інвесторами, працівниками, постачальниками, споживачами, профспілками, установами, асоціаціями, екологами та третім сектором, спільнотою території, спрямованих на створення та збереження складних, але необхідних альянсів між організаціями та особами, які часто мають явно різні інтереси [314].

Нова перспектива розширює кількість суб'єктів та осіб, на яких компанії покликані реагувати, включаючи всіх тих, хто постраждав різними способами від діяльності, вибору та значних наслідків, пов'язаних з підприємницькою діяльністю, недоліками чи бездіяльністю. Це являє собою перехід від початкової позиції соціальної безвідповідальності до прийняття відповідальності, не тільки

економічної, пов'язаної з будь-якими негативними зовнішніми ефектами, залежно від конкретної підприємницької дії.

Завдяки цьому зрушенню компанії зобов'язані вести діалог із ширшим соціальним і територіальним середовищем, і, отже, на додаток до просторового розширення відповідальності, потрібне її часове розширення, відновлення безперервності між видами діяльності та пов'язаними з ними довгостроковими ефектами [315]. Для досягнення цієї мети прийняття етичних кодексів повинно розвиватися в напрямку консолідації зобов'язання брати участь у соціально відповідальній поведінці, починаючи з місцевої громади.

Таким чином, КСВ являє собою дієвий синтез між національними та наднаціональними регуляторними вказівками зверху вниз і потребами та ініціативами знизу вгору, починаючи з кращих національних та міжнародних практик (таких як прозорість фінансових звітів та процедур ідентифікації постачальників і комерційних партнерів, постійна увага до людських ресурсів та їх вдосконалення, а також соціальні та екологічні звіти).

КСВ представлено як складний і амбітний проект, успіх якого настільки ж складний, як і бажаний, і для якого критичним, але важливим кроком є перехід від стадії регулювання та планування до стадії реалізації, під час якої цю комплексну ідею слід втілити в практичну діяльність. Упровадження стикається з деякими проблемами – брак інструментів, ноу-хау та економічних ресурсів для цих проектів. З іншого боку, КСВ може трансформувати ринкову поведінку та стати суттєвою силою для соціальних та екологічних змін, водночас надавати економічну перевагу для самих підприємств.

Баланс між роботою та особистим життям є важливою частиною можливостей корпоративного добробуту та важливою умовою для реалізації функціональних стратегій для узгодження особистих і робочих потреб [316]. Територіальний корпоративний добробут є стратегічним інструментом для

досягнення мети протидії соціальній та географічній периферійності [317]. У політичній перспективі – це реалізація принципу територіальної демократії як мети різних територіальних суб'єктів. Цей принцип стосується права жити в якісному просторі, обладнаному послугами та можливостями незалежно від конкретної частини території, на якій ви живете. Це стає особливо важливим для міських і приміських просторів [318], які характеризуються глибокими відмінностями. Обмеження, яке необхідно подолати, – це сегментація території, розділення на привілейовані та якісні райони (зазвичай реальні та символічні центри міст) із високим рівнем надання територіальних послуг та райони без таких самих характеристик (зазвичай передмістя). Мета територіальної єдності пов'язана зі зміцненням соціального капіталу території. Він представлений такими характеристиками громадянського суспільства, як культура, переважаючі погляди, консенсус, довіра, широко розповсюджені цінності, які дедалі більше становлять конкурентну перевагу певних регіонів.

КСВ прагне знайти спосіб вирішення екологічних і соціальних проблем. У рамках цього способу концептуалізації КСВ існує принаймні сім ідеальних типів інновацій: зусилля окремих фірм; угоди з окремими фірмами та окремими неурядовими організаціями (НУО); державно-приватне партнерство; інформаційні підходи; системи екологічного менеджменту; корпоративні кодекси поведінки галузевих асоціацій; жорсткий закон приватного сектору, відомий як недержавне ринкове управління. Навіть якщо не всі приклади легко вписуються в одну категорію, розмежування відмінностей має вирішальне значення для вирішення питань про ефективність [319, с. 417].

Необхідно покращити зростаючу якість політичних та економічних процесів соціальних змін, які впливають на території на різних рівнях. Для цього необхідно визначити точну та структуровану концептуальну і нормативну архітектуру [306].

Виникає потреба в політиках, які визнають центральне місце мети КСВ і активно втручаються для її досягнення та забезпечення добробуту суспільства. З цієї точки зору КСВ може відігравати стратегічну роль щодо цілі територіальної єдності, яка стає все більш центральною в європейській політиці [320; 321]. Мета, до якої потрібно прагнути, є дуже амбітною: створити умови для підприємств, здатних синтезувати соціальні та економічні перспективи, шукаючи третій шлях, який об'єднує економічний успіх і індивідуальну якість життя [293]. «Промисловість може бути задумана Правлінням як інструмент отримання прибутку, але, як відомо соціологам та економістам, найкращі промислові організації набули більш гуманного та завершеного вигляду та послідовності, коли керувалися не такими економічними мотивами, а прагненням досягти роботи високої соціальної чи технічної цінності або яка відповідає обом цим потребам (...) Тільки за цих умов плюралістичне та вільне суспільство є творцем автентичної цивілізації, усуває безлад, нерівність, розрив між соціальним і економічним, між прекрасним і корисним, між справедливим і людським» [322, с. 49, 56].

Звичайно, сама природа корпоративної соціальної відповідальності виправдовує теоретичну перспективу її добровільного дотримання, але не можна забувати, що з часом добровільний або саморегульований підхід продемонстрував багато обмежень, починаючи від повністю обмеженої здатності протистояти хижацькій поведінці. Тому видається, що ефективна практика КСВ повинна передбачати конкретну реформу корпоративного управління та регуляторне втручання, яке зробить його обов'язковим і зможе контролювати процес. Йдеться про встановлення нових правових обмежень, необхідних для нової структури суспільства та капіталістичної моделі. Драматичні приклади безвідповідальних підприємств чітко показують, що ми не просто зіткнулися з

проблемою людей, окремих менеджерів, готових вчинити «злочини білих комірців», помилково названі злочинами без жертв.

Адаптація чітких практик КСВ до регуляторних норм передбачає новий юридичний статут, який забезпечує неявну регуляторну основу для компаній, щоб вони могли визначати соціальні та фінансові цілі своїм основним зацікавленим сторонам, широкій громадськості та регуляторам [323]. Це поєднує неявну форму КСВ з чітким змістом. Приклади регулювання включають вимоги Великої Британії, Франції та Нідерландів щодо належної перевірки в міжнародних ланцюгах поставок для запобігання дитячій праці та рабству; прийняття урядом Норвегії добровільних етичних торгових кодексів для державних закупівель; податок на КСВ уряду Індії [324]; численні нормативні акти китайського уряду щодо КСВ, особливо в експортному секторі [325]. Дещо більш опосередкованим прикладом регулювання є здійснення перевірки законності для ефективного надання добровільним угодам обов'язкової сили (наприклад, в управлінні лісовим господарством) [326].

Деякі галузеві організації, галузеві асоціації та професійні організації прагнуть вбудувати раніше явні практики КСВ у нормальну ділову поведінку своїх членів. У деяких країнах ця тенденція прискорюється профспілками та робочими радами, які стали дедалі активнішими у запозиченні явних практик КСВ в існуючі рамки участі працівників [327].

Оцінка КСВ корпорацій стає все більш поширеною суспільною практикою. КСВ зараз фігурує в багатьох опитуваннях громадської думки, особливо після опитування тисячоліття щодо корпоративної соціальної відповідальності [328]. Нові соціальні рухи успішно популяризували ключові питання КСВ, мобілізуючи громадську реакцію на фінансову кризу 2008 року, публікацію Панамських документів та вплив корпорацій на зміну клімату. Загалом можна спостерігати процеси «нормалізації» порядку денного та практики КСВ у різних бізнес-

системах. Регуляторні органи, приватні та державні, включають раніше явні програми КСВ для визначення більш узагальнених очікувань від бізнесу.

Концептуалізація контексту КСВ зосереджена на трьох ключових відносинах легітимності – між корпораціями та основними зацікавленими сторонами, суспільством загалом та регуляторними органами. Ці три типи відносин так чи інакше будуть присутні в будь-якому контексті бізнес-системи. Водночас справедливе побоювання, що надмірне імітування імпліцитних норм може задушити інновації в КСВ. Нинішня КСВ, особливо стосовно програм сталого розвитку, відображає прагнення корпорацій до інновацій, що може викликати занепокоєння наслідками у деяких корпорацій. Існує побоювання, що посилення правил, спрямованих на хабарництво, корупцію, іноземні компанії, ухилення від сплати податків, несправедливість або зловживання трудовою практикою та інші соціально безвідповідальні бізнес-практики, призведуть до того, що деякі корпорації передадуть зовнішнім підрядникам діяльність, яка могла б зробити їх вразливими до наслідків закону, і таким чином дозволила б їм підтримувати свою легітимність завдяки КСВ. Деякі індійські компанії неохоче розглядають свої обов'язки щодо прав людини у своїх ланцюгах поставок, оскільки вони виконали свої зобов'язання щодо КСВ, сплативши індійський податок на КСВ [329].

Ключові обмеження КСВ історично пояснювалися питаннями влади та інтересів корпорацій, які намагаються уникнути регулювання урядів [330], залучають КСВ для забезпечення власних цілей політичних партій [331; 332], які пропонують різні політичні підходи до КСВ [333]. У міжнародній політиці спостерігається зростання корпоративної влади в управлінні КСВ та сталим розвитком [334].

3.4 Еволюція корпоративної соціальної відповідальності: від зобов'язань до стратегії

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) – це багатогранна концепція, яка охоплює етичні, соціальні та екологічні аспекти поведінки організації. КСВ означає прагнення компанії діяти етично та стабільно, збалансовуючи економічні, екологічні та соціальні міркування. Соціальна відповідальність передбачає активні зусилля за рамками законодавчих вимог з метою позитивного впливу на суспільство. КСВ охоплює такі види діяльності, як зменшення викидів вуглекислого газу, забезпечення справедливої трудової практики, підтримка розвитку громади та інвестиції у благодійні ініціативи. Дотримуючись чесної практики праці, заохочуючи різноманітність та інклюзивність, забезпечуючи безпечне та здорове робоче середовище та беручи участь в ініціативах, орієнтованих на громаду, організації можуть не лише виконувати етичні зобов'язання, але й зміцнювати довіру між зацікавленими сторонами. Вбудовування КСВ у структуру організації може підвищити її стійкість, сприяти інноваціям і створювати постійну цінність для зацікавлених сторін і суспільства [335].

Компанії все більше беруть на себе відповідальність за свій вплив на працівників, клієнтів і громади. Залучаючись до ініціатив КСВ, організації можуть підвищити свою репутацію, залучити зацікавлених сторін, зменшити ризики, стимулювати інновації та створювати спільну цінність для суспільства.

Дослідження корпоративної соціальної відповідальності та її впливу на репутацію організації зосереджується на необхідності розуміння взаємозв'язку між ініціативами щодо КСВ та репутацією організації в сучасному бізнес-середовищі. Незважаючи на зростаючий наголос на КСВ та її потенційному впливові на репутацію, залишається прогалина в емпіричних дослідженнях, які всебічно вивчають ступінь і природу цього зв'язку. Згідно з останніми

статистичними даними, лише 42% споживачів у всьому світі довіряють компаніям робити те, що є правильним [336]. Цей брак довіри підкреслює важливість дослідження того, як діяльність КСВ впливає на репутацію організації, щоб створити та зберегти довіру зацікавлених сторін.

Це дослідження спрямоване на усунення кількох прогалин. По-перше, обґрунтувати детальне розуміння механізмів, з допомогою яких ініціативи КСВ формують репутацію організації в різних галузях і географічних середовищах. Хоча існуюча література визнає позитивний зв'язок між КСВ і репутацією, існує обмежене уявлення про конкретні практики КСВ і комунікаційні стратегії, які є найбільш ефективними для підвищення репутації. По-друге, дослідити потенційні фактори – розмір організації, тип галузі та культурні норми, які можуть впливати на взаємозв'язок між КСВ та репутацією [335].

Репутація організації є критично важливим аспектом того, як суб'єкт сприймається зацікавленими сторонами, включаючи клієнтів, інвесторів, співробітників і широку громадськість. Репутація визначає надійність, відповідальність, чесність і ефективність. Позитивна репутація може підвищити конкурентоспроможність, сприяти залученню інвесторів і лояльності клієнтів. Негативна репутація має наслідком втрату довіри, зниження продажів і псування відносин. Репутація організації є цінним нематеріальним активом, який значною мірою сприяє довгостроковому успіху [337].

Відаючи пріоритет ініціативам КСВ, компанії забезпечують собі кращу репутацією та міцніші стосунками із зацікавленими сторонами [338]. Компанії у Сполучених Штатах зміцнили репутацію завдяки інноваціям, якості та задоволенню клієнтів, що забезпечило високий рівень лояльності до брендів та домінування на ринку [339]. Компанія Unilever отримала визнання у Сполученому Королівстві за свою прихильність до сталого розвитку та корпоративної соціальної відповідальності. План сталого розвитку Unilever допоміг покращити

її репутацію як соціально відповідальної корпорації та залучити екологічно свідомих споживачів та інвесторів [340]. Ця тенденція відображає зростаюче усвідомлення важливості етичної ділової практики у формуванні репутації організації. Компанія Toyota в Японії давно славиться своєю відданістю якості, надійності та постійному вдосконаленню. Завдяки репутації досконалого виробництва Toyota стала світовим лідером автомобільної промисловості (<https://www.statista.com/>). Репутація якості та надійності може суттєво впливати на сприйняття споживачами та спонукати їх до покупки [341]. Незважаючи на недавні відкликання продукції та проблеми з якістю, Toyota зберегла відносно позитивну репутацію завдяки своїй швидкій реакції та відданості вдосконаленню [342].

Швидке економічне зростання Китаю збільшило глобальну увагу до китайських компаній та їх репутації. Компанія Alibaba Group стала глобальним гравцем, але стикнулася з пильною увагою щодо права інтелектуальної власності, корпоративного управління та прозорості [343].

В африканських країнах репутація організації відіграє вирішальну роль у залученні інвестицій, сприянні економічному зростанню та зміцненні довіри в місцевих громадах. Компанія Safaricom у Кенії отримала визнання за свій внесок у соціальний розвиток, інновації та корпоративне управління [344]. Послуга мобільних грошей M-PESA від Safaricom мала трансформаційний вплив на фінансову доступність і зменшення бідності в Кенії, принісши компанії широке визнання. Корпоративна соціальна відповідальність компанії може підвищити її репутацію та зміцнити відносини із зацікавленими сторонами [345]. Загальною тенденцією у зміцненні репутації організацій в різних регіонах стає акцент на етичній бізнес-практиці, сталому розвитку та соціальній відповідальності. Компанії, які надають пріоритет прозорості, доброчесності та залученню зацікавлених сторін, мають більше шансів створити та зберегти позитивну

репутацію в довгостроковій перспективі [346; 347]. Однак ефективне управління репутацією вимагає постійних зусиль і стратегічної комунікації, щоб відповідати мінливим очікуванням зацікавлених сторін і зменшувати потенційні ризики [348].

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) – це концепція, яка відображає етичні та соціальні зобов'язання організацій робити позитивний внесок у суспільство поза межами їхніх економічних інтересів [349]. КСВ передбачає добровільні дії, які виходять за рамки правових вимог, охоплюючи ініціативи, пов'язані з екологічною стійкістю, соціальним добробутом, філантропією та етичними методами ведення бізнесу. Цей цілісний підхід до бізнесу відображає взаємозв'язок організації з суспільством, наголошуючи на важливості відповідальної корпоративної поведінки для досягнення цілей сталого розвитку [350].

Імплементуючи концепцію КСВ, організації демонструють свою відданість вирішенню суспільних проблем і сприянню добробуту громад, що може підвищити їхню репутацію та сприяти довірі зацікавлених сторін [351]. Застосування КСВ дозволяє не лише виконати етичні зобов'язання, але й отримати стратегічні переваги та покращити своє конкурентне позиціонування [338]. Діяльність у сфері КСВ демонструє прихильність компанії до соціальної та екологічної опіки, залучаючи соціально свідомих споживачів, інвесторів, працівників, та підвищує репутацію організації [352]. Компанії, які віддають пріоритет стійкості та збереженню навколишнього середовища часто користуються сприятливою репутацією та лояльністю до бренду серед екологічно свідомих споживачів.

Екологічна стійкість є важливою частиною корпоративної соціальної відповідальності, що дозволяє підприємствам позитивно впливати на планету, одночасно підвищуючи імідж свого бренду. Компанія Unilever ставить за мету зменшення впливу своєї продукції на навколишнє середовище та підвищення

добробуту понад мільярда людей. Ініціатива компанії демонструє можливості інтегрувати стійкість у свою основну діяльність, стимулюючи інновації та зміни в галузі. Unilever Ukraine у Рейтингу сталого розвитку українського бізнесу-2021 посіла перше місце. Експерти відзначили корпорацію за ґрунтовні антикорупційні програми, гендерний баланс у керівництві та значні інвестиції у соціальні проекти (10,5 млн) [353]. Головний акцент Deloitte – розвиток громадського сектору, інвестиції в освітні ініціативи для формування правильного середовища, індикаторами якого є рівність, сталість і розвиток.

Подібним чином компанії, які інвестують значні кошти в розвиток спільноти та освітні ініціативи, зміцнюють свою репутацію як соціально відповідальних організацій, залучаючи найкращі таланти та сприяючи позитивним стосункам із зацікавленими сторонами [354].

За своєю суттю КСВ стосується етичної ділової практики, що включає прозорість фінансової звітності, відповідальний маркетинг, антикорупційні заходи та забезпечення відповідності всіх операцій міжнародним стандартам прав людини. Компанії з сильною структурою управління здебільшого мають нижчий профіль ризику, більшу стійкість під час економічних спадів і кращі довгострокові фінансові показники.

Репутація організації тісно переплітається з КСВ, оскільки сприйняття етичної поведінки компанії та соціального впливу визначає ставлення та поведінку зацікавлених сторін [355]. Позитивні ініціативи щодо КСВ можуть зміцнити репутацію шляхом підвищення довіри, авторитету та легітимності в очах зацікавлених сторін, тоді як негативні практики можуть підірвати довіру та заплямувати репутацію. Застосування неетичних трудових практик або порушення екологічних норм викликають негативну реакцію громадськості, спонукають до бойкоту та завдають репутаційну шкоду, що може мати довгострокові наслідки для іміджу бренду та її фінансових показників [356]. Тому

організації повинні ретельно узгоджувати свої зусилля з КСВ з очікуваннями зацікавлених сторін і суспільними потребами, щоб побудувати та підтримувати позитивну репутацію.

Реалізація ефективної стратегії КСВ вимагає ретельного планування та узгодження з основними цінностями та цілями компанії. Для цього потрібно регулярно:

1. Оцінювати очікування зацікавлених сторін, включаючи клієнтів, співробітників, інвесторів і громади, використовуючи такі засоби як: регулярні опитування та сесії зворотного зв'язку, дослідження ринку та аналіз конкурентів для визначення галузевих тенденцій.

2. Встановлювати чіткі, вимірювані цілі та показники, які відповідають бізнес-стратегії. Вони можуть стосуватися скорочення викидів вуглецю на певний відсоток, збільшення різноманітності на керівних посадах або досягнення певного рівня інвестицій у громаду.

3. КСВ повинна бути прийнята на всіх рівнях організації – від генерального директора до перших співробітників. Керівництво подає приклад, демонструючи свою відданість діями та рішеннями, які віддають пріоритет стійким і етичним практикам та залучають своїх співробітників до ініціатив КСВ, забезпечуючи навчання та ресурси і відзначаючи усі успіхи компанії, як великі, так і малі.

4. Зміцнювати довіру через прозорість та регулярні звіти про діяльність з КСВ, прогрес і наявні виклики, використовуючи різні канали для інформування зацікавлених сторін – річні звіти, соціальні мережі та прес-релізи.

5. Регулярно переглядати та вдосконалювати стратегії на основі відгуків, показників ефективності та нових передових практик.

Ставлячи пріоритет КСВ, компанія може не лише зробити свій внесок у покращення світу, але й забезпечити собі стійкий успіх. У світі, де робити добро

все частіше стає синонімом успіху, КСВ може бути безпрограшним підходом для всіх учасників.

Потенційні переваги КСВ виходять за межі простої доброї волі. Ефективна стратегія КСВ може підвищити репутацію бренду, оскільки багато споживачів віддають перевагу компаніям, які відповідають їхнім цінностям. Позитивне сприйняття бренду може спонукати клієнтів до більшої лояльності, збільшення продажів і збільшення частки ринку. КСВ також може допомогти залучити та утримати таланти, оскільки багато співробітників шукають цілеспрямовані компанії.

КСВ може стати стратегічним інструментом для управління репутацією та пом'якшення ризиків, пов'язаних із корпоративними порушеннями чи кризами [357]. Організації, які активно інвестують у ініціативи КСВ і демонструють щирі прихильність до соціальної відповідальності, краще підготовлені для ефективного подолання репутаційних викликів і криз. Компанії, які мають значний досвід КСВ та корпоративної етики, змогли пом'якшити репутаційну шкоду, спричинену відкликанням продукції та кризами, завдяки прозорій комунікації та швидким коригувальним діям [358]

Розвиваючи стійкість і довіру через КСВ, організації можуть захистити свою репутацію та зберегти довіру зацікавлених сторін навіть у важкі часи. Окрім підвищення репутації та зменшення ризиків, КСВ також може стимулювати інновації, сприяти співпраці та створювати спільну цінність для організацій і суспільства [351]. КСВ також може допомогти в управлінні ризиками, допомагаючи компаніям передбачити нові правила та зміни вподобань споживачів. Інвестуючи в стійку практику, фірми можуть знайти інноваційні способи зниження витрат і розробки нових продуктів. Наприклад: попит на екологічну упаковку стимулював інновації в біорозкладних матеріалах.

Підприємства, які застосовують екологічні практики, часто отримують конкурентні переваги.

Завдяки ініціативам КСВ, компанії можуть виявляти нові можливості для бізнесу, розробити стійкі продукти та послуги, виходити на ринки, що розвиваються, одночасно вирішуючи соціальні та екологічні проблеми [359]. Компанія Tesla зробила революцію в автомобільній промисловості, віддавши пріоритет стійкості та інноваціям, у такий спосіб підвищивши свою репутацію піонерів у сфері чистих технологій, що сприяло залученню лояльних клієнтів [359]. Поєднуючи КСВ з основним бізнесом для досягнення цілей, організації можуть використовувати свої ресурси та досвід для задоволення суспільних потреб, одночасно створюючи довгострокову цінність і конкурентну перевагу. КСВ може відігравати ключову роль у взаємодії із зацікавленими сторонами та управлінні відносинами, зміцнюючи довіру, лояльність і відданість серед співробітників, клієнтів, інвесторів і спільнот. Компанії, які активно залучають зацікавлені сторони до прийняття рішень у сфері КСВ та співпрацюють з ними для вирішення соціальних та екологічних проблем, мають більше шансів побудувати міцні взаємовигідні відносини. Компанія Starbucks запровадила волонтерські програми для співробітників, етичні практики пошуку джерел та ініціативи з розвитку громади, які не лише покращили її репутацію, але й зміцнили моральний дух працівників, лояльність клієнтів і підтримку громади [360].

Залучаючи зацікавлені сторони як партнерів у КСВ, організації можуть спільно створювати цінності, стимулювати позитивні зміни та розвивати сприятливу екосистему, яка забезпечує довгостроковий успіх. КСВ може сприяти підвищенню організаційної стійкості та адаптивності в дедалі складнішому та невизначеному бізнес-середовищі [351]. Інтегруючи принципи КСВ у корпоративну стратегію та культуру, організації можуть стати більш гнучкими,

чуйними та стійкими, здатними долати соціально-економічні виклики та ринкові збої [351]. Компанія Google сприйняла КСВ як основну цінність, включивши сталий розвиток, різноманітність і етичну поведінку в ДНК своєї організації, що зміцнило її репутацію як відповідальної корпоративної організації і сприяло залученню талантів, упровадженню інновацій та процвітанню в динамічних ринкових умовах.

КСВ може забезпечити доступ до капіталу, оскільки інвестори все частіше враховують критерії соціальної відповідальності. Зростаюча увага до інвестування в КСВ допомагає компаніям залучити інвестиції та отримати вигоду. Тому організації повинні інтегрувати КСВ у процеси прийняття стратегічних рішень, управління та залучення зацікавлених сторін, щоб створити та підтримувати позитивну репутацію, яка сприятиме довгостроковому успіху.

Теорія зацікавлених сторін, розроблена Р. Едвардом Фріменом у 1980-х роках, передбачає, що організації повинні враховувати інтереси всіх зацікавлених сторін, включаючи клієнтів, працівників, постачальників, спільноти та акціонерів, коли приймають бізнес-рішення [361]. Основна ідея теорії зацікавлених сторін полягає в тому, що бізнес зобов'язаний створювати цінність не лише для акціонерів, але й для всіх зацікавлених сторін, на яких впливає їхня діяльність. У контексті КСВ та репутації організації теорія зацікавлених сторін передбачає, що організації можуть підвищити свою репутацію внаслідок активної взаємодії з різними групами зацікавлених сторін, запроваджуючи ініціативи КСВ, що відповідають їхнім очікуванням [355]. Надаючи пріоритет інтересам зацікавлених сторін і вирішенню їх соціальних та екологічних проблем, разом з тим організації можуть зміцнити довіру, надійність і доброзичливість, водночас зміцнюючи свою репутацію в очах зацікавлених сторін і суспільства в цілому.

Інституційна теорія досліджує, як організації відповідають інституційним нормам, правилам і очікуванням, щоб отримати легітимність і соціальне визнання

[362]. Основна проблема інституційної теорії полягає в тому, що організації перебувають під впливом інституційного тиску з боку зовнішнього середовища, такого як державні постанови, галузеві стандарти та суспільні норми, які формують їхню поведінку та практику. У контексті КСВ та репутації організації інституційна теорія пропонує організаціям приймати ініціативи КСВ не лише як засіб демонстрації соціальної відповідальності, але й для відповідності інституційним очікуванням і нормам щодо етичної ділової поведінки [355].

Дотримуючись переважаючих суспільних цінностей і очікувань щодо КСВ, організації можуть підвищити свою легітимність і репутацію, оскільки їх сприймають як відповідальних корпоративних громадян, які роблять позитивний внесок у суспільство.

Теорія ресурсно-орієнтованого погляду (РОП) зосереджується на тому, як організації використовують свої унікальні ресурси та можливості для досягнення конкурентних переваг та високої продуктивності [363]. Основна теза теорії РОП полягає в тому, що організації володіють цінними, рідкісними ресурсами, які важко імітувати, які і визначають стійкі конкурентні переваги над конкурентами. У контексті КСВ та репутації організації теорія РОП припускає, що КСВ може служити стратегічним ресурсом, який покращує репутацію організації та диференціацію на ринку [355].

Інвестуючи в ініціативи КСВ, які відповідають їхнім основним компетенціям і цінностям, організації можуть використовувати КСВ як джерело конкурентної переваги, залучаючи клієнтів, інвесторів і працівників, які цінують соціально відповідальну практику ведення бізнесу. Це зміцнює їхню репутацію як етичних і соціально свідомих організацій та сприяє створенню довгострокової цінності, що забезпечує стійку конкурентну перевагу.

Емпіричний зв'язок між діяльністю КСВ та репутацією організації у фармацевтичній промисловості дослідили [364]. Дослідники провели лінійний

аналіз звітів про КСВ та рейтингів репутації фармацевтичних компаній за п'ятирічний період, опитали зацікавлені сторони, щоб оцінити сприйняття репутації організації. Дослідження виявило позитивну кореляцію між діяльністю КСВ та репутацією організацій у фармацевтичній галузі. Зацікавлені сторони сприймали компанії з твердими зобов'язаннями щодо КСВ як більш авторитетні та соціально відповідальні. Для підвищення репутації та довіри зацікавлених сторін автори рекомендували фармацевтичним компаніям надавати пріоритет ініціативам КСВ, які узгоджуються з їхніми основними цінностями та вирішують ключові суспільні проблеми.

Вплив КСВ на репутацію організацій у харчовій промисловості та виробництві напоїв дослідили Р. Гарсія і Дж. Родрігес [365]. Аналізуючи інтерв'ю з експертами галузі, звіти з КСВ, опитування споживачів і дані про репутацію компаній, автори показали, що діяльність з КСВ позитивно впливає на репутацію організацій у харчовій промисловості та виробництві напоїв. Участь компаній у ініціативах КСВ, пов'язаних із стійким розвитком, здоров'ям та розвитком громади, сприймалася споживачами більш прихильно. Для підвищення своєї репутації та зміцнення довіри споживачів автори рекомендували компаніям прозоро й ефективно повідомляти про свої зусилля з КСВ.

Роль КСВ у формуванні репутації організацій у секторі роздрібної торгівлі дослідили Г. Кім і С. Парк [366]. На базі аналізу перехресного опитування роздрібних споживачів, звітів про КСВ і рейтингів репутації компаній роздрібної торгівлі виявлено значну позитивну кореляцію між діяльністю КСВ та репутацією організацій у секторі роздрібної торгівлі. Для підвищення репутації та конкурентної переваги автори рекомендували роздрібним компаніям інтегрувати КСВ у свою бізнес-стратегію та діяльність щодо екологічної стійкості і етичного постачання.

Дослідження у сфері фінансових послуг не виявило однозначні докази зв'язку між КСВ та репутацією організації [367]. Тоді як деякі дослідження показали позитивний зв'язок, інші не виявили значного впливу або навіть виявляли негативний вплив КСВ на репутацію.

Вплив особистих якостей генерального директора на зв'язок між КСВ та репутацією організації досліджували З. Ванг і Л. Занг [368]. Дослідники опитали керівників вищої ланки в різних галузях, проаналізували дані про особисті якості керівника, діяльність у сфері КСВ та репутацію організації. Обробка результатів методом регресійного аналізу виявила, що якості генерального директора, такі як стиль керівництва, цінності та особиста участь у КСВ, модерували зв'язок між КСВ і репутацією організації. Керівники з сильними лідерськими рисами були більш ефективними у використанні КСВ для підвищення репутації. Засновник Алібаба – Джек Ма зіграв важливу роль у формуванні репутації компанії як інноваційного гіганта електронної комерції, але регуляторні виклики та суперечки створили загрозу для її репутації в останні роки [369].

Вплив КСВ на репутацію організацій на ринках, що розвиваються, досліджували в роботі [370]. Використовуючи моделювання структурних рівнянь, дослідження виявило позитивний зв'язок між діяльністю КСВ та репутацією організації на ринках, що розвиваються. Для створення репутації та набуття легітимності в динамічному та різноманітному середовищі автори запропонували компаніям, які працюють на ринках, що розвиваються, надати пріоритет КСВ як стратегічному інструменту.

Посередницьку роль механізмів корпоративного управління між КСВ та репутацією організації дослідили Янг і Лі [371]. Аналізуючи КСВ, діяльність, структури корпоративного управління та показники репутації компаній, які котируються на фондовій біржі, дослідники довели, що механізми корпоративного управління, такі як незалежність правління та прозорість,

частково опосередковують зв'язок між КСВ та репутацією організації. Сильніші структури управління посилюють позитивний вплив КСВ на репутацію.

Висновки до розділу 3

Одним із пріоритетів державної політики України є розвиток соціально відповідального бізнесу, що забезпечується активною участю держави, яка сприяє більшості вітчизняних суб'єктів господарської діяльності покращити ділову репутацію на міжнародних ринках. Досліджено базові категорії у структурі корпоративної соціальної відповідальності:

- юридична відповідальність бізнесу як суб'єкта господарювання, який має дотримуватися встановлених правил – законів та нормативних актів, які формулюють фундаментальні поняття чесної ділової практики, встановлені законодавцями на державному та місцевому рівнях;
- економічна відповідальність фірми залишається важливою частиною, оскільки вона забезпечує економічну стабільність;
- етична поведінка бізнесу зводиться до дотримання як духу, так і букви закону, однак навіть за відсутності законів чи нормативних актів бізнес повинен працювати справедливо, відповідати за весь спектр норм, стандартів, цінностей, принципів та поважатиме те, що, як вважають споживачі, працівники, власники, спільнота, відповідає захисту моральних прав зацікавлених сторін;
- дискреційна відповідальність, яка передбачає добровільні функції, які беруть на себе підприємства, але які не передбачені в етичній категорії.

Концептуальні категорії корпоративної соціальної відповідальності (економічна, правова, етична, дискреційна/благодійна) не визначали соціальні проблеми чи сфери, у яких ці обов'язки мають застосовуватися. Процес управління проблемами включає етапи виявлення, аналіз і визначення пріоритетності проблем, планування, відповіді на проблеми та оцінку результатів. Концепції управління проблемами поступилися концепціям зацікавлених сторін і управління зацікавленими сторонами. Підхід зацікавлених сторін, посилений у

глобальному масштабі імперативом сталого розвитку, стає основним мотивом діяльності компаній. Оцінка результатів діяльності у сфері корпоративної соціальної відповідальності здійснюється за критеріями: продуктивність, результативність та ефективність. Проаналізована відмінність концепцій ефективності та результативності організації від концепції зацікавлених сторін, оскільки зацікавлені сторони можуть по-різному сприймати діяльність організації. Тому КСВ можна розглядати як сприйняття організації, а корпоративний соціальний вплив – як сприйняття або розпізнавання зацікавлених сторін. Іноді вони можуть бути схожими, але вони також можуть відрізнятись.

Виявлено внутрішній і багатогранний зв'язок між діловою етикою та КСВ. Ділова етика служить етичним компасом, який скеровує ініціативи КСВ, а КСВ взаємно зміцнює та вдосконалює етичні практики в організаціях. Відповідальна корпоративна поведінка – це не окрема практика, а інтегрована відданість етичній поведінці та суспільній відповідальності. Розуміння цього глибокого взаємозв'язку має ключове значення для організацій, які орієнтуються у складному просторі сучасної корпоративної відповідальності та етики.

Досліджено моральні цілі бізнесу та належні відносини між бізнесом і суспільством з наголосом на правах людини та сталому розвитку. Розглянуто два типи норм поведінки для учасників відносин, особливо для корпоративного суб'єкта: морально нейтральні, які не ґрунтуються на етичних стандартах; морально змістовні, які ґрунтуються на них. Норма як соціальне очікування поведінки може базуватися або не базуватися на етичному стандарті. Наявність морального обов'язку покладає соціально обумовлену або етично обов'язкову соціальну відповідальність на корпорацію. Норми як моральні імперативи є більш зобов'язуючими або обов'язковими для дотримання, ніж норми, які не мають моральної основи. Водночас існують моральні порушення, які завдають соціальної шкоди, хоча поведінка суб'єкта формально є законною. Однак і самі

закони можуть бути аморальними, що змушує зацікавлені сторони спонукати корпоративних суб'єктів порушувати їх як позитивні дії щодо КСВ. У таких випадках судова заборона робити правильні речі переважає конструктивну вимогу дотримуватись закону. Розвиток сфери КСВ включає: стратегічні/економічні теорії, зосереджені на створенні багатства; інституційні теорії роблять наголос на сферах права людини та сталому розвитку; теорія зацікавлених сторін звертає увагу на структури зацікавлених сторін, включаючи відносини з ними.

Взаємодія між бізнесом і суспільством є динамічною та розвивається з часом і може мати такі наслідки: обидва сектори виграють, створюючи спільну цінність; бізнес досягає занадто великої влади в управлінні процесом державної політики, зводячи нанівець вигоди суспільства або навіть завдаючи збитків йому; недотримання правових, нормативних чи етичних обмежень призводить до негативної КСВ; обидва сектори програють, коли програми та проекти КСВ зазнають невдачі; внаслідок комбінованих провалів бізнесу та уряду обидва сектори стають неефективними – і в результаті страждає вся соціально-економічна система. Фундаментальна проблема відносин між бізнесом і суспільством полягає в узгодженні власних інтересів, колективних інтересів, соціальної влади та співпраці зацікавлених сторін для більш ефективного та результативного покращення соціального добробуту.

Бізнес і права людини та корпоративна соціальна відповідальність – це галузі знань та досліджень, які сформувалися під впливом ролі багатонаціональних підприємств у суспільстві та досліджують цю роль. Галузі та дисципліни, пов'язані з покращенням соціального добробуту, зазвичай конкурують, а не взаємодоповнюють одна одну. Підхід до відродження можливий шляхом чіткого визначення морального змісту (або його відсутності) корпоративної соціальної ефективності, корпоративного громадянства та інших

поширених способів у цій сфері. Моральне управління, стратегічно-економічний особистий інтерес, інституційні рамки та співпраця зацікавлених сторін повинні розглядатися як взаємозалежні, щоб забезпечити етичне керівництво для менеджерів та заявників. Відносини між бізнесом і суспільством мають бути більш взаємовигідними та морально бажаними, а інститути бізнесу та суспільства слід змінити так, щоб вони створили більш справедливий, гуманний та морально бажаний світ.

Проаналізовано інституційні відносини між корпораціями та їхніми основними зацікавленими сторонами, різними соціальними структурами та регуляторними органами. Виявлено нові принципи корпоративного управління з метою формування сприятливих умов для сталого зростання, етично та екологічно відповідальної поведінки компаній. Для досягнення ефективності КСВ прийняття етичних кодексів повинно розвиватися в напрямку консолідації зобов'язання брати участь у соціально відповідальній поведінці, яка стосується усіх сфер діяльності компанії: економічної (здатність отримувати дохід, прибуток і зайнятість), соціальної (здатність гарантувати умови добробуту, справедливого та сприятливого зростання відповідно до прав людини та трудових прав) та екологічної (здатність гарантувати відтворюваність і якість природних ресурсів). Природа корпоративної соціальної відповідальності стосується добровільного дотримання, але саморегульований підхід продемонстрував багато обмежень, починаючи від повністю обмеженої здатності протистояти хижацькій поведінці. Тому ефективна КСВ повинна передбачати реформу корпоративного управління та регуляторне втручання, яке зробить його обов'язковим і забезпечить контроль за процесом. Йдеться про встановлення правових обмежень щодо різних сфер діяльності компанії: посилення правил, спрямованих на хабарництво, корупцію, іноземні компанії, ухилення від сплати податків, несправедливість або зловживання трудовою практикою та інші соціально безвідповідальні бізнес-

практики. Ключові обмеження КСВ історично пояснювалися питаннями влади та інтересів корпорацій, які намагаються уникнути регулювання урядів. КСВ часто залучають для забезпечення власних цілей політичних партій. Втім корпорації самі можуть впливати на регуляторну політику уряду через лобіювання, яке на теперішній час не врегульовано українським законодавством.

Результати дослідження виявили контекстуальну та методологічну прогалину, пов'язану з корпоративною соціальною відповідальністю та її впливом на репутацію організації. Виявлено сильну позитивну кореляцію між діяльністю КСВ та репутацією організації в різних галузях. Прозора комунікація зусиль КСВ через різні канали зміцнює репутацію організації. Дослідження визначає посередницькі та модеруючі фактори, такі як характеристики генерального директора та галузеві норми, наголошуючи на важливості сильного лідерства та індивідуальних стратегій. Інтеграція КСВ у процес прийняття стратегічних рішень, прозора комунікація та адаптація до очікувань зацікавлених сторін є вирішальними для створення позитивної репутації, яка сприяє довгостроковому успіху компанії.

Корпоративна соціальна відповідальність є важливим стратегічним критерієм для соціально-економічного та екологічного планування, який може суттєво вплинути на якість і рівень згуртованості і добробут громад. Територіальна єдність пов'язана зі зміцненням соціального капіталу, який представлений такими характеристиками громадянського суспільства, як культура, переважаючі погляди, консенсус, довіра, широко розповсюджені цінності, які дедалі більше становлять конкурентну перевагу певних регіонів. Наголос на територіальній згуртованості може потенційно змінити концептуалізацію європейської просторової політики, додавши до неї вимір просторової та соціальної справедливості.

Для досягнення ефективності КСВ прийняття етичних кодексів повинно розвиватися в напрямку консолідації зобов'язання брати участь у соціально відповідальній поведінці, яка стосується усіх сфер діяльності компанії: економічної, соціальної та екологічної.

Результати дослідження вказують на сильну позитивну кореляцію між діяльністю у сфері КСВ та репутацією організації в різних галузях промисловості та географічному середовищі. Компанії, які віддають пріоритет ініціативам КСВ, таким як екологічна стійкість, розвиток громад і етичні бізнес-практики, сприймаються більш прихильно зацікавленими сторонами, включаючи споживачів, інвесторів, працівників і громади. Ця позитивна асоціація підкреслює важливість КСВ як стратегічного інструменту для підвищення репутації організації та зміцнення довіри зацікавлених сторін. Виявлена роль прозорості та надійної комунікації про заходи з КСВ у формуванні репутації організації. Компанії, які ефективно інформують зацікавлені сторони про свої зусилля з КСВ, використовуючи різні канали – корпоративні веб-сайти, річні звіти та соціальні медіа, можуть підвищити свою репутацію соціально відповідальних і надійних організацій, сприяють взаємодії та діалогу із зацікавленими сторонами. Інвестиції в ініціативи КСВ можуть не тільки зробити позитивний внесок у суспільство та навколишнє середовище, але й підвищити репутацію компанії, залучити зацікавлені сторони і отримати конкурентну перевагу. Організаціям важливо інтегрувати КСВ у процеси прийняття стратегічних рішень та адаптувати свої стратегії відповідно до мінливих очікувань зацікавлених сторін і суспільних потреб. Такий підхід дозволяє створити та підтримувати позитивну репутацію, сприяти довірі, надійності та довгостроковому успіху.

Для заохочення відповідальної корпоративної поведінки та сприяння суспільному добробуту доцільно розробити нормативно-правову базу та стимули для впровадження КСВ. Використання показників, пов'язаних з репутацією,

дозволяє оцінити стійкість і етичність потенційних інвестиційних можливостей, що призведе до більш обґрунтованого прийняття рішень і відповідального інвестування.

Висновки

На основі теоретичного осмислення наукових праць з права, економіки, соціології, філософії та інших галузей знань, аналізу зарубіжного та національного законодавства, практики його застосування зроблено теоретичне узагальнення і запропоновано наукове вирішення проблеми реалізації соціально-економічних і політичних права людини в умовах трансформації державної політики, орієнтуючись на перспективи вступу України до Європейського Союзу, що передбачає гармонізацію норм законодавства України до права ЄС.

Запропоновано авторське бачення основоположних висновків, визначень, політики прав людини у сфері забезпечення конституційних прав громадян. До найбільш суттєвих результатів можна віднести такі:

1. Визначено три способи опису прав людини як політичних: через оцінку політичних інституцій, а не особистої поведінки; через обґрунтування причин, які є або можуть бути публічно схвалені; через обмеження здійсненності у поточних політичних обставинах. Права людини є політичними, оскільки політика та держава є основними адресатами прав людини та зобов'язань і відповідальності державних органів та державних службовців щодо їх забезпечення. Права людини є політичними і як такі є результатом політичної боротьби у відповідь на гноблення, приниження та свавілля державної влади. Права людини відображають інтереси національних держав, які впливають на те, які права людини будуть включені та як вони будуть сформульовані: що можна законно вимагати з точки зору прав людини, хто зобов'язаний захищати права людини та як. Політична відданість правам людини потребує інституційної підтримки через кодифіковане законодавство, установи, процедури захисту та реалізації прав людини. Подвійний характер держави як гаранта та загрози правам людини визначає важливість порівняльного аналізу політичних систем для вивчення прав людини та політики у сфері прав людини.

2. Доведена неспроможність розмежування соціальних і економічних прав у вітчизняній конституційно-правовій доктрині. Реалізація соціальних прав безпосередньо залежать від стану економіки і ресурсів суспільства, а їх закріплення на конституційному рівні ще не означає гарантії їх забезпечення з боку держави. Тому соціальні та економічні права слід об'єднувати у категорію «соціально-економічні права». Останні безпосередньо пов'язані з громадянськими і політичними правами, які визначають принципи організації державної влади, а відповідно, і результати соціально-економічного розвитку суспільства. Загальна декларація прав людини визнає універсальність і неподільність прав людини. Спростовано припущення щодо різних типів зобов'язань держави – негативних щодо громадянських та політичних прав та позитивних щодо економічних, соціальних та культурних прав. Кожне громадянське, політичне, економічне, соціальне та культурне право передбачає як негативні зобов'язання утримуватися від втручання, так і позитивні зобов'язання захищати осіб від впливових приватних сторін і реалізувати відповідні права за допомогою позитивних законодавчих, адміністративних, судових і політичних заходів. Негативні зобов'язання застосовуються негайно та безпосередньо, тоді як позитивні зобов'язання підпорядковуються принципу належної обачності. Позитивні зобов'язання ніколи не можуть бути повністю виконані та завжди підпорядковуються принципу поступового впровадження, незалежно від того, чи впливають ці позитивні зобов'язання з громадянського чи політичного права, чи економічного, соціального чи культурного права. Тому всі права людини підлягають судовому розгляду. Однак оцінка того, чи держава вжила всіх заходів, яких можна розумно очікувати від цієї держави для захисту та виконання певних прав людини не є питанням тільки економічних, соціальних і культурних прав.

3. Корупція є основною перешкодою для дотримання та реалізації прав людини, а люди не можуть відстоювати свої права на рівних, якщо корупція охопила судову систему. Запропоновано перехід від економічних і політичних поглядів на корупцію до підходу, що базується на правах людини, передбачає зміну сприйняття, згідно з яким корупція розглядається не лише як незаконне привласнення багатства та спотворення витрат (що шкодить економічній і політичній стабільності країни), а радше як потенційне порушення прав людини. Зв'язок між антикорупційними заходами та правами людини може сприяти доступу до правозахисних механізмів для боротьби з корупцією. Існує широкий спектр механізмів для контролю за дотриманням прав людини на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Проаналізовано способи застосування правозахисних механізмів Організації Об'єднаних Націй для звітування про проблеми корупції. Дано вказівки та практичні рекомендації щодо того, як ефективно інтегрувати права людини в антикорупційні зусилля. Корупційні акти по-різному впливають на людей і громади. Вони можуть становити заборонені форми дискримінації або прямо порушувати права особи. Поширена корупція послаблює структури підзвітності, які захищають права людини, сприяючи безкарності та перешкоджаючи правоохоронній діяльності. Корупція також негативно впливає на колективні права. Боротьба з корупцією особливо важлива для забезпечення розширення можливостей, участі та захисту людей, які належать до вразливих або маргіналізованих груп.

4. Визначено поняття «політика прав людини» як сукупність дискурсивно й аргументовано підкріплених юридично-інституційних, процедурних і змістовних аспектів політичних дій міжнародних організацій, урядових і неурядових акторів, спрямованих на закріплення, тлумачення, імплементацію та просування універсальних прав людини з метою забезпечення найкращих умов життя для кожної людини на основі принципів свободи, рівності та солідарності.

Справедливість як необхідна властивість самого права означає, що всі норми, які суперечать вимогам принципу природно-правової справедливості, не можуть мати юридичної сили. Досліджено фундаментальні принципи політики прав людини на рівні держави та відмінності національних систем прав людини стосовно правової та інституційної бази, суб'єктів політики прав людини та їх взаємодії, а також заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Відмінності стосуються також результату: заходів, вжитих для захисту та просування прав людини. Державна політика у сфері прав людини має передбачати свободу правовласників у відстоюванні своїх прав. Фундаментальні принципи прав людини (відсутність дискримінації, участь, підзвітність, залучення), поєднані з явним визнанням людей як власників прав і держав як основних носіїв обов'язків, є основними ознаками державної політики щодо прав людини. Аналіз різних фаз політичного процесу: визначення проблеми, встановлення порядку денного, формулювання політики, реалізація політики та оцінка, виявив складність реалізації політики, яка не завжди орієнтована на вирішення проблем і дуже часто зосереджується на отриманні голосів і політичної підтримки. Питання прав людини нечасто розглядаються в уряді та парламенті, якщо не залучаються «ззовні» або не привертають увагу громадськості. Сформульовані проблеми, пропозиції та вимоги політики прав людини стають політичними програмами або національними планами дій, які не обов'язково будуть виконані через проблеми із правозастосуванням встановлених правил. Партійно-політичне забарвлення законодавчої та виконавчої влади впливає на визначення політики та кінцеві результати діяльності держави.

5. Екстериторіальні зобов'язання держав у сфері економічних, соціальних і культурних прав визначають додатковий вимір захисту прав людини, який має бути інтегрований у сфери торгівлі, інвестицій, технологій, телекомунікацій, інтернету, енергетики, навколишнього середовища, корпоративної

відповідальності та політики розвитку, оборони та безпеки, соціальної політики, «свободи, безпеки та правосуддя», включаючи боротьбу з тероризмом. Для забезпечення прав ЄС може застосовувати «обмежувальні заходи» або автономні санкції проти третіх країн, включаючи дипломатичні, економічні та фінансові санкції, заморожування коштів та економічних ресурсів, секторальні заходи. Передбачається призупинення права голосу держави-члена відповідно до ст. 7 Договору про Європейський Союз та скорочення коштів з бюджету ЄС для держав-членів, які відхиляються від принципів верховенства права. Центральним органом захисту прав, закріплених ЄКПЛ, є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), рішення якого повинні бути виконані відповідними державами.

6. Досліджено міжнародно-правову базу регулювання прав людини, практику Європейського суду з прав людини, доктринальні погляди на окреслену проблематику та практику застосування в Україні. Розкрито сутність, чинники, механізми, особливості та проблеми, пов'язані із забезпеченням прав людини, інструменти їх реалізації та засоби захисту прав людини в системі ООН. Рада з прав людини функціонує як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН та підзвітна їй; Управління Верховного комісара ООН з прав людини як частина Секретаріату ООН; організації, засновані на статуті ООН; договірні органи з прав людини, що базуються на договорах; акредитовані як «спостерігачі» засідань неурядові організації, які можуть подавати письмові та усні заяви до та під час сесій, брати участь в дебатах, інтерактивних діалогах, панельних дискусіях та неформальних зустрічах, а також організовувати супутні заходи. Система прав людини ООН не включає Раду Безпеки, але Рада Безпеки може запровадити примусові заходи, якщо національні органи влади явно не захищають своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності.

7. Виявлено ключовий зв'язок між зобов'язаннями бізнесу щодо прав людини, що фокусуються на обов'язку компаній поважати права людини в усіх аспектах своєї діяльності, та корпоративною соціальною відповідальністю, базовим рівнем якої є повага до прав людини. Юридична відповідальність бізнесу вимагає дотримуватися встановлених правил – законів та нормативних актів, які формулюють фундаментальні поняття чесної ділової практики, встановлені законодавцями на державному та місцевому рівнях. Економічна відповідальність фірми забезпечує економічну стабільність. Етична поведінка бізнесу вимагає не лише дотримання духу та букви закону, але навіть за відсутності законів чи нормативних актів бізнес повинен працювати справедливо, відповідати за весь спектр норм, стандартів, цінностей, принципів та поважати те, що відповідає захисту моральних прав зацікавлених сторін. Четверта категорія корпоративної відповідальності бізнесу є дискреційна відповідальність – добровільні функції, які беруть на себе підприємства, але які не передбачені в етичній категорії. Концептуальні категорії корпоративної соціальної відповідальності (економічна, правова, етична, дискреційна/благодійна) мають застосовуватися в усіх сферах діяльності бізнесу, а результати діяльності оцінюватися за критеріями: продуктивність, результативність та ефективність.

8. Виявлено внутрішній і багатогранний зв'язок між діловою етикою та КСВ. Моральні цілі бізнесу та відносини між бізнесом і суспільством мають орієнтуватися на права людини та сталий розвиток. Соціальне очікування поведінки може базуватися або не базуватися на етичному стандарті. Моральні норми поведінки базуються на етичних принципах правильного і неправильного, а наявність морального обов'язку покладає соціально обумовлену або етично обов'язкову соціальну відповідальність на корпорацію. Водночас існують моральні порушення, які завдають соціальної шкоди, хоча поведінка суб'єкта формально є законною. Однак і самі закони можуть бути аморальними, що

змушує зацікавлені сторони спонукати корпоративних суб'єктів порушувати їх як позитивні дії щодо КСВ. У таких випадках судова заборона робити правильні речі переважає конструктивну вимогу дотримуватись закону. Взаємодія між бізнесом і суспільством може мати такі наслідки: обидва сектори виграють; бізнес досягає занадто великої влади в управлінні процесом державної політики, зводячи нанівець вигоди суспільства або навіть завдаючи йому збитків; обидва сектори програють; внаслідок комбінованих провалів бізнесу та уряду обидва сектори стають неефективними – і в результаті страждає вся соціально-економічна система.

9. Проаналізовано інституційні відносини між корпораціями та зацікавленими сторонами, соціальними структурами та регуляторними органами. Виявлено нові принципи корпоративного управління, що сприяють сталому зростанню, етично та екологічно відповідальній поведінці компаній. Прийняття етичних кодексів і консолідація зобов'язань в напрямку соціально відповідальної поведінки має стосуватися усіх сфер діяльності компанії: економічної, соціальної та екологічної. Однак саморегульований підхід продемонстрував багато обмежень. Тому ефективна КСВ повинна передбачати реформу корпоративного управління та регуляторне втручання встановленням правових обмежень щодо різних сфер діяльності компанії: посилення правил, спрямованих на хабарництво, корупцію, іноземні компанії, ухилення від сплати податків, несправедливість або зловживання трудовою практикою та інші соціально безвідповідальні бізнес-практики. Ключові обмеження КСВ пояснювалися питаннями влади та інтересів корпорацій, які намагаються уникнути регулювання урядів для забезпечення власних цілей політичних партій або самі впливають на регуляторну політику уряду через лобіювання, яке на теперішній час не врегульовано українським законодавством.

10. Виявлено контекстуальну та методологічну прогалину, пов'язану з корпоративною соціальною відповідальністю та її впливом на репутацію організації. Прозора комунікація зусиль КСВ через різні канали зміцнює репутацію організації через посередницькі та модеруючі фактори, галузеві норми. Інтеграція КСВ у процес прийняття стратегічних рішень, прозора комунікація та адаптація до очікувань зацікавлених сторін є вирішальними для створення позитивної репутації, яка сприяє довгостроковому успіху компанії. Територіальна єдність пов'язана зі зміцненням соціального капіталу, який представлений такими характеристиками громадянського суспільства, як культура, переважаючі погляди, консенсус, довіра, широко розповсюджені цінності, які дедалі більше становлять конкурентну перевагу певних регіонів. Для заохочення відповідальної корпоративної поведінки та сприяння суспільному добробуту доцільно розробити нормативно-правову базу та стимули для впровадження КСВ. Запропоновані урядом підходи не визначають «конкретної мети», не пропонують базових заходів або конкретних стандартів, на основі яких можна порівнювати та відслідковувати прогрес, не представляють різкого відхилення від існуючої політики та практики, відсутні конкретні стратегії змін, простежується більше прагнення до статус-кво, ніж до трансформаційних дій. Щоб перевести амбіції України щодо ЦСР у дію, вкрай необхідно, щоб (позитивні) права були впроваджені в політичну інфраструктуру України, включно з ефективною системою індикаторів.

Список літератури

1. Історія політичних і правових учень: хрестоматія / під заг. ред. Г. Г. Демиденко. Харків: Факт, 2009. 912 с.
2. Петрінко В. С. Вплив «Політики» Аристотеля та становлення і розвиток європейської політичної думки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Ужгородський національний університет. Ужгород, 2002. 189 с.
3. Ritchie D.G. Natural rights: a criticism of some political and ethical conceptions. London: Swan Sonnenschein, 1903. 308 p. URL: <https://archive.org/details/naturalrightscri00ritcuoft/page/n3/mode/2up>
4. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2019. Випуск 6. № 23. С. 39–44.
5. Трофанчук Г. І. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: Магістр, 2005. 256 с.
6. Seneca Lucius Annaeus. Epistulae morales ad Lucilium URL: <http://www.thelatinlibrary.com/sen.html>
7. Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. Харків: Консум, 2004. 432 с.
8. Казацький В. Д., Першоджерела ідеї прав і свобод людини: від античності до відродження. *Інформація і право*. 2021. № 4(39). С. 90–97. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.4\(39\).248818](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.4(39).248818)
9. Демиденко Г. Г., Петришина О. В. Історія вчень про державу і право. Харків: Право, 2009. 252 с.
10. Марк Тулій Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів / пер. з лат. В. Литвинов. Київ: Основи, 1988. 483 с.

11. Блоха Я. Є. Категорія «справедливість» у політичній філософії Марка Тулія Цицерона. *Філософські обрії*. 2017. Вип. 37. С. 24–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2017_37_4.
12. Жаровська І. М. Теорія влади: навч. посіб. Харків: Право, 2016. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/172/1-21.pdf>
13. Олійник О. С. Особливості реалізації принципів добросовісності, розумності та справедливості в римському приватному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 48. С. 224–235.
14. Батиев Л. В. Закон и право в философии Фомы Аквинского. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakon-i-blagodat-v-summe-teologii-fomy-akvinskogo>.
15. Гулаткан Т. Витоки концепції прав людини. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 329–335. DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1641>.
16. Vijay Kumar. Human Rights: Dimensions & Issues. New Delhi: Anmol Publications Pvt Ltd, 2004. 678 p. URL: <https://www.amazon.in/Human-Rights-Dimensions-Vijay-Kumar/dp/8126117141>
17. Пилипишин П. Б. Проблема індивідуалізації у розкритті питання гуманістичного антропоцентризму Ренесансу. *Університетські наукові записки*. 2020. Том 19. № 1 (73). С. 212–220. DOI 10.37491/UNZ.73.19
18. Хмелевська Н. А. Історико-філософський огляд понять «право», «природні права» та «права людини». *Гуманітарний часопис*. 2011. № 3. С. 82–90.
19. John Locke. Two Treatises of Government. New York: Hafner Library of Classics, 1947. 310 p.
20. Подковенко Т. Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. №1 (29). С. 15. DOI:10.35774/app2022.01.0012.

21. Походження прав людини. Кожен має право знати свої права. URL: https://mart-ngo.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/manual-1-1.pdf_nnew-1-1.pdf.
22. Virginia Declaration of Rights. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/virginia.asp.
23. Декларація незалежності. URL: <http://archive.khpg.org/osvita//index.php?id=946555693>.
24. Декларація прав людини і громадянина 1789 року. URL: <https://vue.gov.ua/1789>.
25. Пейн Т. Права людини / пер. з англ.: Ігор Савчак. Львів: Літопис, 2000. 255 с.
26. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права № 995_043 від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
27. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод № 995_004 від 17.07.1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
28. Гончаров А. В. Щодо питання періодизації історії соціального захисту населення України. *Вісник Донецького національного університету*. 2014. ВИП. 2. С. 103–106. URL: <https://jvestnik-c.donnu.edu.ua/article/view/599>.
29. Гончаров А. В. Щодо питання періодизації історії соціального захисту населення України. *Вісник Донецького національного університету. Економіка і право*. Донецьк, 2014. №2. С. 103–106. URL: <https://jvestnik-c.donnu.edu.ua/article/view/599>
30. Длугопольська Т. Історія розвитку законодавства про соціальний захист населення: міжнародний аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 3 (7). 2016 р. С. 58–63.

31. United Nations General Assembly Third Committee (1948) Meeting record of 156th meeting on Draft international declaration of human rights. A/C.3/SR.156.
32. Європейський кодекс соціального забезпечення № 994_329 від 16.04.1964. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_329#Text.
33. The 1834 Poor Law Amendment Act. Workhouses.org; 1834. URL: <https://www.workhouses.org.uk/poorlaws/1834intro.shtml>.
34. National Insurance Act, 1946 (9 & 10 Geo. 6.) CHAPTER 67. URL: <https://vlex.co.uk/vid/national-insurance-act-1946-808481133>.
35. Історія розвитку законодавства про соціальний захист населення: міжнародний аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 3. С. 58–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_3_14.
36. Universal Declaration of Human Rights. International Human Rights Law Selected Documents. Europa Institut of Saarland University. Verlag Alma Mater, Saarbrucken, 2015. P. 17–22.
37. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
38. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. №995_042 від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
39. Декларації соціального прогресу і розвитку: Міжнародний документ від 11.12.1969, резолюція 2542 (XXIV). URL: https://docs.dtkk.ua/doc/995_116.
40. Конституція України № 254к/96-ВР в редакції від 1.01.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
41. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник для студентів вузів. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
42. Н. В. Федіна Сучасні погляди на розуміння прав і свобод людини та громадянина в умовах реформування в Україні. *Науковий вісник Львівського*

- державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 65–73.
<https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1856/1/4-2015fnvrvu.pdf>
43. Даніліна М. Конституція України та соціальний захист населення. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 вер. 2020 р.). Київ, 2020. С. 25–29. URL: <https://rm.coe.int/materials-socialrights-2020/1680a165f8>
  44. Олійник А. М. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. К.: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. С. 472 с.
  45. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України. *Публічне право*. 2012. № 1. С. 6–12.
  46. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібн. Х.: Консум, 2002. 160 с.
  47. Длугопольська Т. І. Ключові концепції соціальної безпеки: міжнародна практика та Україна. *Бізнес Інформ*. 2017. № 2. С. 15-21.
  48. Великий енциклопедичний юридичний словник/ за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 997 с.
  49. Гончаренко О. М. Поняття і зміст економічних прав. *Держава і право*: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2005. Вип. 25. С. 181–186.
  50. Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції). К.: Преса України, 2004. 304 с.
  51. Фролов Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина: до теорії питання. *Держава і право*: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. Вип. 20. С. 164–172.

52. Загоруй І. С. Про класифікацію (групування) соціально-економічних прав: спроба критичного аналізу інтерпретації поколінь прав людини. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3(83). С. 164–173.
53. Коба М. М., Коба О. В. Соціально-економічні права: проблеми розуміння та реалізації. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Випуск 1. С. 8–12. DOI: <https://doi.org/10.32782/chem.v1.2023.2>.
54. Хартія економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_077.
55. Ковбан А. В. Вплив доктрини соціальних прав людини на розвиток держав /Сайт НУ «ОЮА». URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/83efc172-2169-4339-b433-aae73c41bad4/content>
56. Неподільність та взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав: Резолюція 41/117 Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р. URL: <https://iplex360.com.ua/npa.php?doc=1014.1108.0>
57. Gewirth, Alan. 1982. *Human Rights*. Chicago: University of Chicago Press. ^[P]_[SEP]
58. Griffin, James. 2008. *On Human Rights*. Oxford: Oxford University Press. ^[P]_[SEP]
59. Tasioulas, John. 2009. 'Are Human Rights Essentially Triggers for Intervention?' *Philosophy Compass* (4): 938–950.
60. Raz, Joseph. 2007. 'Human Rights without Foundations'. University of Oxford Faculty of Legal Studies Research Paper Series 14/2007. Also in Samantha Besson and John Tasioulas (eds.) 2010. *The Philosophy of International Law*. Oxford: Oxford University Press. Pp. 321–38.
61. Rawls, John. 1999. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.; Rawls, John. 1999. *The Law of Peoples*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

62. Pogge, Thomas. 2002. *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Cambridge: Polity Press. Pp. 175–250.
63. Cohen, Joshua. 2004. ‘Minimalism About Human Rights: The Best We Can Hope For?’. *Journal of Political Philosophy* 12 (2). Pp. 190–213.
64. Raz, Joseph. 2007. ‘Human Rights without Foundations’. University of Oxford Faculty of Legal Studies Research Paper Series 14/2007. Also in Samantha Besson and John Tasioulas (eds.) 2010. *The Philosophy of International Law*. Oxford: Oxford University Press. Pp. 321–38.
65. Beitz, Charles R. 2001. ‘Human Rights as a Common Concern’. *American Political Science Review*. 95 (2) (2001)/. Pp. 269–82.
66. Beitz, Charles R. 2009. *The Idea of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
67. Sangiovanni, Andrea. 2008. ‘Justice and the Priority of Politics to Morality’. *Journal of Political Philosophy* 16 (2)/ Pp. 137–64.
68. Kreide, Regina. 2013. Menschenrechte als Platzhalter. Eine politische Menschenrechtskonzeption zwischen Moral und Recht. *Zeitschrift für Menschenrechte* 7 (2): 80–100.
69. Andreassen, Bård A. 2023. Introductory Essay: the Politics of International Human Rights Law. In *Research Handbook on the Politics of Human Rights Law*, ed. Bård A. Andreassen, 1–27. Cheltenham et al: Edward Elgar.
70. Bielefeldt, Heiner. 2006. Menschenrechte als Antwort auf historische Unrechtserfahrungen. In *Jahrbuch Menschenrechte 2007*, ed. Deutsches Institut für Menschenrechte et al., 135–142. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
71. UN. Human Rights Council (39th sess.: 2018: Geneva) The right to development: resolution A/HRC/RES/39/9/ adopted by the Human Rights Council on 27 September 2018. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1650170?v=pdf>

72. Krennerich, Michael. 2013. *Soziale Menschenrechte – zwischen Recht und Politik*. Schwalbach/Ts: Wochenschau-Verlag.
73. Crenshaw, Kimberlé. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum* 1: 139–167.
74. The Maastricht Principles on the Human Rights of Future Generations. URL: <https://www.rightsoffuturegenerations.org/>
75. Європейська конвенція з прав людини № 995_004 від 11.09.1997 року і протоколи до неї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
76. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights "Protocol of San Salvador" URL: <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>
77. Preamble and Chapter III of the American Convention on Human Rights of 1969, which refer to 'economic, social and cultural rights' as distinct from 'civil and political rights'; Preamble to the African Charter on Human and Peoples' Rights of 1981 and in other regional human rights treaties.
78. Manfred Nowak, *Menschenwürde und Menschenrechte* (2018) 32ff, with reference to Kant's definition. URL: <https://www.elgaronline.com/>
79. Asbjørn Eide, 'Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights' in Asbjørn Eide, Catarina Krause and Allan Rosas (eds), *Economic, Social and Cultural Rights* (2001) 9, 17ff.
80. Karel Vašák, 'A 30-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights' (1977) XXX UNESCO Courier 29
81. Asbjørn Eide and Allan Rosas, 'Economic, Social and Cultural Rights: A Universal Challenge' in Asbjørn Eide, Catarina Krause and Allan Rosas (eds), *Economic, Social and Cultural Rights* (2001) 3, 4.

82. Felix Ermacora, *Menschenrechte in der sich wandelnden Welt* (Vol I, 1974); Micheline R Ishay, *The History of Human Rights – From Ancient Times to the Globalization Era* (2004); Jack Mahoney, *The Challenge of Human Rights – Origin, Development and Significance* (2007); Lynn Hunt, *Inventing Human Rights* (2008); Manfred Nowak, *Menschenrechte – Eine Antwort auf die wachsende ökonomische Ungleichheit* (2015) 49ff; Manfred Nowak, *Human Rights or Global Capitalism – The Limits of Privatization* (2017) 7ff
83. Karl Marx, *On the Jewish Question* (1843), quoted from Ishay (n 10), 195.
84. Micheline R Ishay, *The History of Human Rights – From Ancient Times to the Globalization Era* (2004)
85. Kofi Annan, ‘In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All’ (21 March 2005) UN Doc A/59/2005, para 17.
86. UNGA Res 421 (4 December 1950). URL: [https://docs.un.org/en/A/RES/421\(V\)](https://docs.un.org/en/A/RES/421(V))
87. UNGA Res 543 (5 February 1952). URL: <https://hr-travaux.law.virginia.edu/document/icescr/ares543vi/nid-2715>
88. Marc Bossuyt, *Guide to the ‘Travaux Préparatoires’ of the International Covenant on Civil and Political Rights* (1987)
89. Ben Saul, David Kinley and Jacqueline Mowbray, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Commentary, Cases, and Materials* (2014).
90. ECOSOC Res 1985/17 (28 May 1985) URL: <https://digitallibrary.un.org/record/100079?v=pdf>
91. UNGA, ‘Vienna Declaration and Programme of Action’ (12 July 1993) UN Doc A/CONF.157/23. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action>
92. Manfred Nowak (ed.), *World Conference on Human Rights, Vienna, June 1993: The Contribution of NGOs, Reports and Documents* (1994).

93. Martin Scheinin, 'Economic and Social Rights as Legal Rights' in Asbjørn Eide, Catarina Krause and Allan Rosas (eds), *Economic, Social and Cultural Rights* (2001) 29; Manfred Nowak, *Introduction to the International Human Rights Regime* (2003) 23ff, 48ff.; Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, in (1987) 9 HRQ 122; The Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights, in (1998) 20 HRQ 1.
94. UN Doc E/CN.4/127. URL: <https://docs.un.org/en/E/CN.4/127>
95. Bard-Anders Andreassen, 'Article 22' in Asbjørn Eide et al (eds), *The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary* (1992) 319, 331.
96. Nowak, *Human Rights or Global Capitalism – The Limits of Privatization* (2017) 138ff.
97. Nowak, *Human Rights or Global Capitalism – The Limits of Privatization* (2017), 77ff, 91ff, 109ff.
98. UN Economic and Social Council. *The New International Economic Order and the Promotion of Human Rights*. E/CN.4/Sub.2/1984/22/Add.2 3 July 1984.
99. M. Krennerich, *Human Rights Politics, Interdisciplinary Studies in Human Rights* 12/. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-57026-1_3
100. Kälin, Walter, and Jörg Künzli. 2009. *The Law of International Human Rights Protection*. Oxford: Oxford University Press.
101. Щербатюк І. О. Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Випуск 88, частина 1. С. 223–228.
102. Tomaševski, Katharina. 2003. *Education Denied. Costs and Remedies*. London et al: Zed Books.
103. O'Brien, Claire Methven. 2023. *The Relevance of Governance and Multi-Level Governance to the Study of Human Rights: Insights from Business and Human*

- Rights. In *Research Handbook on the Politics of Human Rights Law*, ed. Bård A. Andreassen, 145–165. Cheltenham et al: Edward Elgar.
104. Zipoli, Demenico. 2023. *The Role of National Human Rights Systems in the Implementation of International Human Rights Law*. In *Research Handbook on the Politics of Human Rights Law*, ed. Bård A. Andreassen, 115–144. Cheltenham et al: Edward Elgar.
105. Bielefeldt, Heiner. 2022. *Sources of Solidarity. A Short Introduction to the Foundations of Human Rights*. Erlangen: FAU University Press.
106. UK Interagency Group on Human Rights-Based Approaches. 2007. *The Impact of Rights-based Approaches to Development, Evaluation/Learning Process*. London
107. European Commission. 2021. *Applying the Human Rights Based Approach to International Partnerships. An Updated Toolbox for Placing Rights-Holders at the Centre of EU's Neighbourhood, Development and International Cooperation*. Commission. Staff Working Document. SWD (2021) 179 final, 30 June 2021.
108. UNSDG. 2003. *The Human Rights Based Approach to Development Cooperation. Towards a Common Understanding Among UN Agencies*. Accessed 01 Dec 2024.
109. Gready, Paul, and Jonathan Ensor, eds. 2005. *Reinventing Development? Translating Rights-Based Approaches from Theory to Practice*. London: Zed Books.
110. UN Doc. A/HRC/38/25, 17 May 2018. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/38/25> .
111. The Paris Principles are standards for the mandate and functioning of NHRIs adopted by the United Nations in 1993 (General Assembly Resolution 48/134). URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/48/141>

112. Simmons, Beth. 2009. *Mobilizing for Human Rights*. International Law in Domestic Politics. Cambridge: Cambridge University Press.
113. Zipoli, Demenico. 2023. The Role of National Human Rights Systems in the Implementation of International Human Rights Law. In *Research Handbook on the Politics of Human Rights Law*, ed. Bård A. Andreassen, 115–144. Cheltenham et al.: Edward Elgar.
114. Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a New Pact on Migration and Asylum COM/2020/609 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0609>
115. National Action Plans on Business and Human Rights. URL: <https://globalnaps.org> .
116. BVerfG, Decision of the First Senate of 24 March 2021 - 1 BvR 2656/18, marginal no. 1–270. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2021/03/rs20210324_1bvr265618en.html
117. Beach, Derek, and Rasmus B. Pedersen. 2013. *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
118. Reiners, Nina. 2021. *Transnational Lawmaking Coalitions for Human Rights*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
119. Bielefeldt, Heiner. 2022. *Sources of Solidarity. A Short Introduction to the Foundations of Human Rights*. Erlangen: FAU University Press.
120. Chang, Brian, and Murray Hunt. 2022. The Role of Parliaments in Implementing Decisions and Recommendations from Supranational Human Rights Bodies. In *Research Handbook on Implementaion of Human Rights in Practice*, ed. Rachel Murray and Debra Long, 140–162. Cheltenham, UK/Nordhampton, MA, USA: Edward Elgar.

121. Статут ООН. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>
122. Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/maastricht-eto-principles-uk_web.pdf
123. Ismangil, David, Karen van der Schaaf, and Styn Deklerch, eds. 2020. *Shifting Power and Human Rights: China*. Amsterdam: Amnesty International Netherlands;
- Pils, Eva. 2021. Chinas Einfluss auf die Menschenrechte. *Zeitschrift für Menschenrechte* 15 (2): 110–129.
124. Lettinga, Doutje, and Lars van Troost, eds. 2017. *Shifting Power and Human Rights Diplomacy: Russia*. Amsterdam: Amnesty International Netherlands.
125. Eckel, Jan. 2015a. *Die Ambivalenz des Guten. Menschenrecht in der internationalen Politik seit den 1940ern*. 2nd ed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
126. Renouard, Joe. 2016. *Human Rights in American Foreign Policy. From the 1960s to the Soviet Collapse*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
127. Kinzelbach, Katrin, and Garima Mohan. 2016. German human rights policy in a multipolar world. In *Shifting Power and Human Rights Diplomacy: Germany*, ed. Doutje Lettinga and Lars van Troost, 37–51. Amsterdam: Amnesty International Netherlands.
128. Amt, Auswärtiges. 2023. *China-Strategie der Bundesregierung*. Berlin: Auswärtiges Amt.
129. The Council adopts the EU's pact on migration and asylum. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/05/14/the-council-adopts-the-eu-s-pact-on-migration-and-asylum/>
130. Alden, Chris, and Ammon Aran. 2017. *Foreign Policy Analysis. New Approaches*. 2nd ed. London, New York: Routledge.

131. Hudson, Valerie M., and Benjamin S. Day. 2020. *Foreign Policy Analysis. Classic and Contemporary Theory*. 3rd ed. Lanham et al.: Rowmann and Littlefield.)
132. Hermann, Margaret G. 2003. *Assessing Leadership Style: Trait Analysis*. In *The Psychological Assessment of Political Leaders. With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton*, ed. Jerrold M. Post, 178–212. Ann Arbor: University of Michigan Press.
133. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 *OJ C 306, 17/12/2007, p. 1–271*. ELI: <http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign>
134. Лісабонська угода (договір про реформування Європейського Союзу) Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України. <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf>
135. Хартія № 994_524 від 07.12.2000 Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/210257__210322
136. Kovács, Kriszta, and Kim Lan Scheppele. 2021. *Rechtsstaat unter Druck. Ungarn, Polen und die Rolle der EU. Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ) 71 (30): 32–39*
137. 2022 Charter Report – FRA Summary Reports URL: https://commission.europa.eu/publications/2022-charter-report-fra-summary-reports_en
138. Treaty on the Functioning of the European Union of 13 December 2007 – consolidated version (OJ C 202, 7.6.2016, pp. 47-360). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:4301854>

139. Reasoned Proposal in Accordance with Article 7(1) of the Treaty on European Union Regarding the Rule of Law in Poland COM(2017) 835 final, 20 December 2017.
140. European Parliament resolution of 1 March 2018 on the Commission's decision to activate Article 7(1) TEU as regards the situation in Poland (2018/2541(RSP)). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2019_129_R_0004
141. European Parliament: The situation in Hungary. PA_TA(2018)0340. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0340_EN.pdf
142. Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general conditionality regime for the protection of the Union budget.
143. The Fundamental Rights Report 2023. URL: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2023-fundamental-rights-report-2023_en_1.pdf (accessed: 15 Nov 2024).
144. Council Conclusions on the Action Plan on Human Rights and Democracy (2020–2024), doc. 12848/20, 18 November 2020. The EU Strategy on the Rights of the Child (2021–2024), the EU Action Plans against Racism (2020–2025), on Gender Equality and Women's Empowerment in External Action (2021–2025).
145. The European Pillar of Social Rights Action Plan. URL: <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/en/>
146. “Strengthening human rights and democracy in the world: EU launches a €1.5 billion plan to promote universal values.” European Commission, press release 21 December 2021.
147. “Human Rights: EU increases support to the protection of human rights defenders worldwide”. European Commission, press release 29 September 2022.

148. General framework for EU sanctions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/general-framework-for-eu-sanctions.html>.
149. European Commission. High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy: Joint Communication to the European Parliament and the Council. Action Plan on Human Rights and Democracy (2015–2019). “Reaffirming human rights at the heart of the EU agenda”, Brussels, 28 April 2015. JOIN(2015) 16 final, pp. 3–4.
150. JOIN (2015) 16: JOINT Communication to the European Parliament and the Council Action Plan on Human Rights and Democracy (2015-2019) "Keeping human rights at the heart of the EU agenda" URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/HIS/?uri=celex:52015JC0016>
151. EU Annual Reports on Human Rights and Democracy. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-annual-reports-human-rights-and-democracy_en
152. Human rights and democracy in the world and the European Union's policy on the matter – annual report 2022, P9_T(2023)0011.
153. EU Action Plan on Human Rights and Democracy 2020–2024 URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eu_action_plan_on_human_rights_and_democracy_2020-2024.pdf
154. Bendel, Petra. 2018. Contemporary Politics of International Protection in Europe: From Protection to Prevention. In *The Routledge Handbook of the Politics of Migration in Europe*, ed. Angieszka Weinar, Saskia Bonjour, and Lyubov Zhyznomirska, 293–303. London: Taylor and Francis.
155. Bendel, Petra. 2022. Gemeinsame Europäische Asylpolitik. *Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ)* 42: 11–16.
156. ECHR Analysis of statistics 2022. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2022_ENG.pdf

157. ECHR Violations by Article and by State. URL:
https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2022_ENG.pdf
158. Sicilianos, Linos-Alexander. 2021. The European Convention on Human Rights at 70. The Dynamic of a Unique International Instrument. In *European Yearbook on Human Rights 2020*, ed. Philip Czech, Lisa Heschl, Karin Lukas, Manfred Nowak, and Gerd Oberleitner, 3–16. Cambridge: Intersentia.
159. Council of Europe, Committee of Ministers: Supervision of the Execution of Judgements and Decisions of the European Court of Human Rights 2022, 16th Annual Report, Strasbourg 2023.
160. Binder, Christina, Jane Hofbauer, Flávia Piovesan, Anna-Zoe Steiner, and Elisabeth Steiner. 2016. *Social Rights in the Case Law of Regional Human Rights Monitoring Institutions: The European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights and the African Commission on Human and Peoples' Rights*. Morstel (Antwerp): Intersentia, Vienna: NWV
161. Leijten, Ingrid. 2018. *Core Socio-Economic Rights and the European Court of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
162. ECHR Press Unit Health. URL:
https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Health_ENG.pdf
163. Council of Europe, Committee of Ministers: Supervision of the Execution of Judgements and Decisions of the European Court of Human Rights 2022, 16th Annual Report, Strasbourg 2023, pp. 25 f.
164. PACE The Assembly's achievements. URL:
<https://pace.coe.int/en/pages/achievements>
165. CoE: Reykjavík Declaration: United around our values, Reykjavík Summit, 4th Summit of Head of State and Government of the Council of Europe, 16–17 May 2023, p. 3.

166. The Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe, Helsinki 1975, reproduced in OSCE (2023b), pp. 1–25, here: p. 4.
167. The Document of the Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, Moscow 1991, reproduced in OSCE (2023b), pp. 84–96, here: p. 84.
168. OSCE/ODIHR. 2023a. OSCE Human Dimension Commitments: Volume 1, Thematic Compilation. 4th ed. Warsaw: OSCE/ODIHR.
169. OSCE/ODIHR. 2023b. OSCE Human Dimension Commitments: Volume 2, Chronological Compilation. 4th ed. Warsaw: OSCE/ODIHR.
170. Helsinki Document: The Challenges of Change (Summit of Heads of State or Government), Helsinki 1992, reprinted in: OSCE (2023b), pp. 99–115, here, p. 108.
171. ODIHR.GAL/36/22/Corr.1, 14 July 2022.
172. Mégret and Alston (2020) The diversity of institutions is sometimes criticised for “excessive institutionalisation”. p. 3.
173. Mégret, Frédéric, and Philip Alston, eds. 2020. The United Nations and Human Rights. A Critical Appraisal. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
174. General Assembly A/RES/60/251, 3 April 2006
175. Ramcharan, Bertrand G. (2011). The UN Human Rights Council. London, New York: Routledge; Ramcharan, Bertrand G. (2022) The Protection Role and Jurisprudence of the United Nations Human Rights Council. Leiden: Brill Nijhoff.
176. Freedman, Rosa. (2013). The United Nations Human Rights Council: A Critique and an Early Assessment. London, New York: Routledge; Freedman, Rosa (2020) The Human Rights Council. In The United Nations and Human Rights. A Critical Appraisal, ed. Frédéric Mégret and Philip Alston, 2nd ed., 181–238. Oxford: Oxford University Press.

177. Rathgeber, Theodor. (2017). High Normative Standards in Political Lowlands – The Human Rights Council in 2017. Geneva: FES.
178. Tistounet, Erich. 2020. The UN Human Rights Council: A Practical Anatomy. Cheltenham et al.: Edward Elgar.
179. UN Human Rights Council. URL: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/home>
180. McGaughey, Fiona. 2021. Non-Governmental Organizations and the United Nations Human Rights System. London et al.: Routledge.
181. A/RES/60/1, 24 October 2005.
182. Bellamy, Alex, and Tim Dunne, eds. 2016. The Oxford Handbook of the Responsibility to Protect. Oxford: Oxford University Press. P. 11.
183. The Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect. URL: <https://www.un.org/en/genocideprevention/key-documents.shtml>
184. Bessler, Manuel, Richard Garfield, and Gerard Mc Hugh. 2004. Sanctions Assessment Handbook. Assessing the Humanitarian Implications of Sanctions. New York: IASC
185. Resolution 1261 (1999) / adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/278324?v=pdf>
186. Security Council Resolution S/RES/1314 (2000). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/420507?ln=ru&v=pdf>
187. Security Council resolution 1379 (2001) [on the protection of children in armed conflicts] S/RES/1379 (2001). URL: [https://digitallibrary.un.org/search?ln=ru&p=S%2FRES%2F1379%20\(2001\)&f=&c=Resource%20Type&c=UN%20Bodies&sf=&so=d&rg=50&fti=0](https://digitallibrary.un.org/search?ln=ru&p=S%2FRES%2F1379%20(2001)&f=&c=Resource%20Type&c=UN%20Bodies&sf=&so=d&rg=50&fti=0)
188. Security Council resolution 2467 (2019) [on sexual violence in armed conflict] S/RES/2467(2019) URL: <https://digitallibrary.un.org/search?ln=ru&p=S%2FRES%2F2467%282019%29&>

[f=&action_search=%D0%A8%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B8&c=Resource+Type&c=UN+Bodies&sf=&so=d&rg=50&fti=0](#)

189. Benschhof, Janet. 2014. Women, Peace, and Security. In *The UN Security Council in the Age of Human Rights*, ed. Jared Genser and Bruno Stagno Ugarte, 35–67. New York: Cambridge University Press.
190. Hofmański, Piotr. 2021. Foreword. In *The Past, Present and Future of the International Criminal Court*, ed. Alexander Heinze and Viviane E. Dittrich, v–vi. Brussels: TOAEP.
191. 33 African States, 19 Asia-Pacific States, 18 Eastern Europe States, 28 Latin American and Caribbean States, and 25 Western European and other States. Most recently Kiribati in 2019.
192. Trial International. 2023. *Universal Jurisdiction Annual Review 2023*. Geneva: Trial International.
193. Voss, M. Joel. 2018. Contesting Sexual Orientation and Gender Identity at the UN Human Rights Council. *Human Rights Review* 19: 1–22.
194. Dunne, Tim, and Marianne Hanson. 2016. Human Rights in International Relations. In *Human Rights. Politics and Practice*, ed. Michael Goodhart, 3rd ed., 44–59. Oxford: Oxford University Press.
195. Chen, Yu-Chie. 2019. China's Challenge to the International Human Rights Regime. *International Law and Politics* 51 (4): 1178–1222; Kinzelbach, Katrin. 2019. Human Rights in Chinese Foreign Policy: A Battle for Global Public Opinion. In *Handbook on Human Rights in China*, ed. Sarah Biddulph and Joshua Rosenzweig, 84–102. Cheltenham et al: Edward Elgar; Kinzelbach, Katrin. 2020. Was will China im UN-Menschenrechtsrat. *Vereinte Nationen* 6: 255–260.
196. Piccone, Ted. (2018) *China's Long Game on Human Rights at the United Nations*. Washington D.C.: Brookings; Pils, Eva. 2021. Chinas Einfluss auf die Menschenrechte. *Zeitschrift für Menschenrechte* 15 (2): 110–129.

196. Risse, Thomas, Anja Jetschke, and Hans Peter Schmitz. 2002. *Die Macht der Menschenrechte. Internationale Normen, kommunikatives Handeln und politischer Wandel in den Ländern des Südens*. Baden-Baden: Nomos.
197. Ignatieff, Michael. 2005. Introduction: American Exceptionalism and Human Rights. In Michael Ignatieff, ed. *American Exceptionalism and Human Rights*, 1–26. Princeton et al.: Princeton University Press.
198. Щербатюк І. О. Пріоритет державної політики – розвиток соціально відповідального бізнесу. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: IX Міжнародна наукова конференція* (м. Тернопіль, 21.03.2025). Тернопіль: МЦНД, 2025. С. 154–157.
199. Щербатюк І.О. Концептуальні основи корпоративної соціальної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Випуск 88, частина 1. С. 223–228.
200. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>
201. Carroll, A. B. (2016). Carroll's pyramid of CSR: Taking another look. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. V. 1. P. 3.
202. Stevens, D. E. (2024). *In Search of a Moral Foundation for Capitalism: From Adam Smith to Amartya Sen*. Cambridge University Press.
203. Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate social performance. *Academy of Management Review*, 4:4, 497–505.
204. Carroll, A. B., & Hall, J. (1987). Strategic management processes for corporate Social Policy. Chapter 10. In W. R. King, & D. I. Cleland (Eds.). *Strategic Planning and Management Handbook* (pp. 129–144). Van Nostrand Reinhold Co.

205. Carroll, A. B., & Shabana, K. M. (2010). The business case for corporate social responsibility: A review of concepts, Research and Practice. *International Journal of Management Reviews*. P. 85–105.
206. Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the Moral Management of Organizational stakeholders. *Business Horizons*. V. 34(4). P. 39–48.
207. Carroll, A. B. (1998). The four faces of corporate citizenship. *Business and Society Review*, 100/101, 1–7.
208. Carroll, A. B. (1999). Corporate social responsibility: Evolution of a definitional construct. *Business and Society*. V. 38(3). P. 268–295.
209. Carroll, A. B. (2015). Corporate social responsibility: The centerpiece of competing and complementary frameworks. *Organizational Dynamics*. V. 44. P. 87–96.
210. Carroll, A. B. (2021). Corporate social responsibility: Perspectives on the CSR Construct's Development and Future. *Business and Society*. V. 60(6). P. 1258–1278.
211. Carroll, A. B. (Ed.). (1977). *Managing corporate social responsibility*. Little, Brown and Company.
212. Carroll, A. B., & Brown, J. (2023). *Business and Society: Ethics, Sustainability and Stakeholder Management*, 11th Edition, Boston: Cengage Learning.
213. Wartick, S. L., & Cochran, P. L. (1985). The evolution of the corporate Social Performance Model. *Academy of Management Review*. V. 10. P. 758–769.
214. Wood, D. J. (1991). Corporate Social Performance Revisited. *Academy of Management Review*, October. P. 691–718.
215. Swanson, D. L. (1995). Addressing a theoretical problem by reorienting the corporate social performance model. *Academy of Management Review*. V. 20(1). P. 43–64.

216. Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate social performance. *Academy of Management Review*. V. 4:4. P. 497–505.
217. Mitroff, I. I., & Alpaslan, M. C. (2003). Preparing for evil. *Harvard Business Review*, April. P. 3–9.
218. Freeman, R. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman Publishing Inc.
219. Carroll, A. B., & Brown, J. (2023). *Business and Society: Ethics, Sustainability and Stakeholder Management*, 11th Edition, Boston: Cengage Learning.
220. Schwab, K., & Vanham, P. (2021). What is Stakeholder Capitalism? World Economic Forum January 22, 2021. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2021/01/klaus-schwab-on-what-is-stakeholder-capitalism-history-relevance/>.
221. United Nations (2024). Sustainable Development Goals: 17 Goals to Transform our World. URL: <https://www.un.org/en/exhibits/page/sdgs-17-goals-transform-world>.
222. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України 722/2019 від 30.09.2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
223. United Nations (2020). Stakeholder Engagement & the 2030 Agenda: A Practical Guide. URL: https://www.sdg16hub.org/system/files/2020-11/2703For_distribution_Stakeholder_Engagement_Practical_Guide_REV_11SEPT.pdf.
224. Clarkson, M. B. E. (1998). A Stakeholder Framework for analyzing and evaluating corporate Social Performance. In M. B. E. Clarkson (Ed.), *The Corporation and its stakeholders: Classic and Contemporary readings* (pp. 243–273). University of Toronto Press Incorporated.

225. Schwartz, M. S., & Carroll, A. B. (2008). Integrating and unifying competing and complimentary frameworks. *Business and Society*. V. 47(2). P. 148–186.
226. Carroll, A. B. (2015). Corporate social responsibility: The centerpiece of competing and complementary frameworks. *Organizational Dynamics*. V. 44. P. 87–96.
227. Carroll, A. B. (2016). Carroll’s pyramid of CSR: Taking another look. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. V. 1. P. 3.
228. Carroll, A. B. (2021). Corporate social responsibility: Perspectives on the CSR Construct’s Development and Future. *Business and Society*. V. 60(6). P. 1258–1278.
229. Щербатюк І.О. Європейська стратегія КСВ. *Сучасна освіта та наука Волині: Всеукраїнська науково-практична конференція* (м. Луцьк, 22.05.2025). Луцьк: ФОП Мажула Ю.М. С. 219-220.
230. Chandler, D. (2016). *Strategic corporate social responsibility: sustainable value creation*. United States of America: SAGE Publications.
231. Commission of the European Communities. (2001). Green paper: promoting a European framework for corporate social responsibility (COM(2001) 366 final). Brussels: E. [Google Scholar](#)
232. European Commission. (2011). *Corporate social responsibility: a new definition, a new agenda for action. (MEMO/11/732, MEMO/11/734 and MEMO/11/735)*. European Commission Retrieved from. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-11-730_en.htm.
233. CSR Europe. (n.d.). CSR Europe – 20 years of business-policy interaction driving the CSR movement. URL: <https://www.csreurope.org/history>.
234. CSR Europe. (2016). CSR Europe report 2016. [Google Scholar](#)
235. ISO. (n.d.-a). History of ISO 26000. URL: <http://iso26000.info/history/>.

236. ISO. (n.d.-b). ISO 26000 – social responsibility. URL: <https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html>.
237. ISO. (n.d.-c). ISO 26000 guidance on social responsibility. URL: <http://iso26000.info/>.
238. Chandler, D., & Werther, W. B. (2013). Strategic corporate social responsibility: stakeholders, globalization, and sustainable value creation (3rd ed.). United States of America: SAGE Publications.
239. UN Development Programme. Annual Report 2018. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ba/UNDP-Annual-Report-2018-en.pdf>
240. European Commission. (2014b). Directive 2014/95/EU of the European parliament and of the council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0095>.
241. Щербатюк І. О. Ключові принципи соціально відповідальної поведінки. Towards a Holistic Understanding: Interdisciplinary Approaches to Tackle Global Challenges and Promotion of Innovative Solutions: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, March 13–14, 2025. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 220 p. С. 214–217.
242. Velte, P. (2022). Meta-analyses on Corporate Social Responsibility (CSR): a literature review. *Management Review Quarterly*. V. 72. P. 627–675. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11301021-00211-2>.
243. Latapí Agudelo, M. A., Jóhannsdóttir, L., & Davídsdóttir, B. (2019). A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. V. 4. P. 1. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40991-018-0039-y>.
244. Стандарт ISO 26000 «Настанова по соціальній відповідальності». URL: <https://aop.nmu.org.ua/ua/metodicki/specialist/opg/lzi/zakon/%D0%A1%D1%82>

[%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%20ISO%2026000.p
df.](#)

245. Kolk, A. (2016). The social responsibility of international business: From ethics and the environment to CSR and sustainable development. *Journal of World Business*. V. 51(1). P. 2334. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2015.08.010>.
246. Crane, A., Matten, D., Glozer, S., & Spence, L. (2019). *Business Ethics: Managing Corporate Citizenship and Sustainability in the Age of Globalization*. Fifth Edition, Oxford University Press.
247. Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*. V. 34(4). P. 39–48. DOI: [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-G](https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G) .
248. Щербатюк І.О. Конструктивні та моральні нормативи корпоративної соціальної відповідальності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. №1. С.55-66. DOI <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.1.6>
249. Carroll A. B. (2015). Corporate social responsibility: The centerpiece of competing and complementary frameworks. *Organizational Dynamics*, 44(2), 87–96. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2015.02.002> .
250. Business Roundtable. (2019, August 19). *Business roundtable redefines the purpose of a corporation to promote “an economy that serves all Americans.”* URL: <https://www.businessroundtable.org/business-roundtable-redefines-the-purpose-of-a-corporation-to-promote-an-economy-that-serves-all-americans>
251. Donaldson T. (2021). How values ground value creation: The practical inference framework. *Organization Theory*, 2 (4), 1–27. DOI: <https://doi.org/10.1177/26317877211036712>.

252. Durand R., Hawn O., Ioannou I. (2019). Willing and able: A general model of organizational responses to normative pressures. *Academy of Management Review*, 44, 299–320. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2016.0107>.
253. Dmytriiev S. D., Freeman R. E., Hörisch J. (2021). The relationship between stakeholder theory and corporate social responsibility: Differences, similarities, and implications for social issues in management. *Journal of Management Studies*, 58, 1441–1470. DOI: <https://doi.org/10.1111/joms.12684>
254. Barnett M. L. (2019). The business case for corporate social responsibility: A critique and an indirect path forward. *Business & Society*, 58, 167–190. DOI: <https://doi.org/10.1177/0007650316660044>.
255. Frederick W. C. (1995). *Values, nature and the American corporation*. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195094114.001.0001>
256. Hansen S. D., Mouritsen M., Davis J. H., Noack D. (2019). Operationalizing stakeholder theory and prioritizing ethics in MBA programs: The utility of a trust approach. *Business and Society Review*, 124, 523–541. DOI: <https://doi.org/10.1111/basr.12190>.
257. Mitnick B. M. (2000). Commitment, revelation, and the testaments of belief: The metrics of measurement of corporate social performance. *Business & Society*, 39, 419–465. DOI: <https://doi.org/10.1177/000765030003900405>.
258. Scherer A. G., Palazzo G., Matten D. (2014). The business firm as a political actor: A new theory of the firm for a globalized world. *Business & Society*, 53, 143–156. DOI: <https://doi.org/10.1177/0007650313511778>.
259. Peifer J., Winkler A.-L. P. (2018). *The moral mechanisms that drive stakeholder responses to corporate social irresponsibility* [Paper presentation]. Academy of Management Annual Meeting. DOI: <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2018.17617abstract>.

260. Mitnick B. M. (1975). The theory of agency: The policing “paradox” and regulatory behavior. *Public Choice*, 24, 27–42. [Crossref](#).
261. Mitnick B. M. (2021). The theory of agency redux. *Academy of Management Discoveries*, 7, 171–179. DOI: <https://doi.org/10.5465/amd.2019.0136>.
262. Obara L. J., Peattie K. (2018). Bridging the great divide? Making sense of the human rights-CSR relationship in UK multinational companies. *Journal of World Business*, 53, 781–793. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2017.10.002>.
263. Wettstein F. (2020). The history of “Business and Human Rights” and its relationship with “Corporate Social Responsibility.” In Deva S., Birchall D. (Eds.), *Research handbook on human rights and business* (pp. 23–45). Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781786436405.00007>.
264. Wettstein F., Schrempf-Stirling J. (2019). Business, peace, and human rights: A political responsibility perspective. In Miklian J., Alluri R. M., Katsos J. E. (Eds.), *Business, peacebuilding and sustainable development* (pp. 27–43). Routledge. [Crossref](#).
265. Mitchell R. K., Agle B. R., Wood D. J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: Defining the principle of who and what really counts. *Academy of Management Review*, 22, 853–886. [Crossref](#)
266. Wood D. J., Mitchell R. M., Agle B. R., Bryan L. M. (2021). Stakeholder identification and salience after twenty years: Progress, problems, and prospects. *Business & Society*, 60, 196–245. <https://doi.org/10.1177/0007650318816522>.
267. Carroll A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of Management Review*, 4, 497–505. [Crossref](#).
268. Carroll A. B. (1995). Stakeholder thinking in three models of management morality: A perspective with strategic implications. In Näsi J. (Ed.), *Understanding stakeholder thinking* (pp. 47–74). LSR-Publications. [Google Scholar](#).

269. Zak P. J. (Ed.). (2008). *Moral markets: The critical role of values in the economy*. Princeton University Press. [Google Scholar](#).
270. Kang Y. C., Wood D. J. (1995). Before-profit corporate social responsibility: Turning the economic paradigm upside-down. *Proceedings of the International Association for Business and Society*, 6, 809–829. DOI: <https://doi.org/10.5840/iabsproc1995672>.
271. Baden D. (2016). A reconstruction of Carroll’s pyramid of corporate social responsibility for the 21st century. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 1, Article 8. [Crossref](#).
272. Schwartz M. S., Carroll A. B. (2003). Corporate social responsibility: A three-domain approach. *Business Ethics Quarterly*, 13, 503–530. <https://doi.org/10.5840/beq200313435>.
273. Freeman R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Pitman. [Google Scholar](#).
274. Meynhardt T., Gomez P. (2019). Building blocks for alternative four-dimensional pyramids of corporate social responsibilities. *Business & Society*, 58, 404–438. DOI: <https://doi.org/10.1177/0007650316650444>.
275. European Commission. (2011, October 25). *A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility* (681 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF>
276. Wood D. J. (1991). Corporate social performance revisited. *Academy of Management Review*, 16, 691–718. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1991.4279616>
277. Jensen M. C. (2001). Value maximization, stakeholder theory, and the corporate objective function. *Journal of Applied Corporate Finance*, 14(3), 8–21. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6622.2001.tb00434.x>

278. Kaul A., Luo J. (2018). An economic case for CSR: The comparative efficiency of for-profit firms in meeting consumer demand for social goods. *Strategic Management Journal*, 39, 1650–1677. DOI: <https://doi.org/10.1002/smj.2705>.
279. Luo X., Wang H., Raithel S., Zheng Q. (2015). Corporate social performance, analyst stock recommendations, and firm future returns. *Strategic Management Journal*, 36, 123–136. DOI: <https://doi.org/10.1002/smj.2219>.
280. Campbell J. L. (2007). Why would corporations behave in socially responsible ways? An institutional theory of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*, 32, 946–967. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2007.25275684>.
281. Mitchell R. K., Agle B. R., Wood D. J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: Defining the principle of who and what really counts. *Academy of Management Review*, 22, 853–886. <https://doi.org/10.2307/259247>.
282. Wood D. J., Mitchell R. M., Agle B. R., Bryan L. M. (2021). Stakeholder identification and salience after twenty years: Progress, problems, and prospects. *Business & Society*, 60, 196–245. DOI: <https://doi.org/10.1177/0007650318816522>.
283. Freeman R. E. (2017). The new story of business: Towards a more responsible capitalism. *Business and Society Review*, 122, 449–465. DOI: <https://doi.org/10.1111/basr.12123>.
284. Freeman R. E., Dmytriiev S. D., Phillips R. A. (2021). Stakeholder theory and the resource-based view of the firm. *Journal of Management*, 47, 1757–1770.
285. Porter M. E., Kramer M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, 89(1-2), 62–77. [Google Scholar](#).
286. Wood D. J., Logsdon J. M., Lewellyn P. G., Davenport K. (2006). *Global business citizenship*. M. E. Sharpe. [Google Scholar](#).

287. Zingales L. (2017). Towards a political theory of the firm. *Journal of Economic Perspectives*, 31(3), 113–130. <https://doi.org/10.1257/jep.31.3.113>.
288. Freeman, R. E. 2009. (First published in 1984.) *Strategic management: A stakeholder approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
289. Carroll, A. B. (2015). Corporate social responsibility: The centerpiece of competing and complementary frameworks, in *Organizational Dynamics*, (vol. 44, 2, April–June 2015, pp. 87–96).
290. Donaldson T., Preston L. (1995). The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications. *Academy of Management Review*, 20, 65–91. DOI: <https://doi.org/10.2307/258887>
291. Swanson, D. L. (1995). Addressing a theoretical problem by reorienting the corporate social performance model. *Academy of Management Review*, 20(1), 43–64.
292. Carroll, A. B. (1998). The four faces of corporate citizenship. *Business and Society Review*, 100/101, 1–7.
293. Щербатюк І.О., Пирого І.С. Концепція соціальної, екологічної та економічної поведінки корпорацій. *Alfred Nobel University Journal of Law*. 2025. 1(10). С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.32342/3041-2218-2025-1-10-3>
294. Kourula, A., Moon, J., Salles-Djelic, M.-L., & Wickert, C. 2019. New roles of governments in the governance of business conduct: Implications for management and organizational research. *Organization Studies*, 40: 1101–1123.
295. Whelan, G. 2017. Political CSR: The corporation as a political actor. In A. Rasche, M. Morsing, & J. Moon (Eds.), *Corporate social responsibility: Strategy, communication and governance*: 136–153. Cambridge: Cambridge University Press.
296. Anastasiadis, S. 2014. Toward a view of citizenship and lobbying: Corporate engagement in the political process. *Business & Society*, 53: 260–299.

297. Carrera, L. (2005). Gli intricati percorsi della responsabilità sociale di impresa. *Studi di Sociologia*, (pp. 421–438).
298. Carroll (2021). Corporate social responsibility: Perspectives on the CSR construct's development and future. *Business & Society*. DOI: <https://doi.org/10.1177/00076503211001765>
299. Idowu S. O. et al. (2017). *Corporate Social Responsibility in Times of Crisis. Practices and Cases from Europe, Africa and the World*. Springer Cham.
300. Latapí Agudelo, M. A., Jóhannsdóttir, L., & Davídsdóttir, B. (2019). A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 4(1).
301. Matten, D., & Moon, J. (2020). Reflections on the 2018 decade award: The meaning and dynamics of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*, 45(1), 7–28. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2019.0348>
https://research.cbs.dk/files/66543978/jeremy_moon_et_al_reflections_on_the_2018_decade_award_publishersversion.pdf.
302. Windsor, D. (2021). Political and ethical challenges of 2025: Utopian and dystopian views. In S. H. Park, M. A. Gonzalez-Perez, & D. Floriani (Eds.), *The Palgrave handbook of corporate sustainability in the digital era*, (pp. 13–236). Palgrave Macmillan.
303. Aslaksen, H. M., Hildebrandt, C., & Johnsen, H. C. G. (2021). The long-term transformation of the concept of CSR: towards a more comprehensive emphasis on sustainability. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 6, 11.
304. Paul, K., & Parra, C. M. (2021). Corporate social responsibility in international business literature: Results from text data mining of the journal of international business studies. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 6, 12.
305. Gallino, L. (2005). *L'impresa irresponsabile*. Torino: Einaudi.

306. Brown T. (2016). Sustainability as empty signifier: Its rise, fall and radical potential. *Antipode* 59(1), 115–133.
307. de Cambourg, P. (2019). Ensuring the relevance and reliability of non-financial corporate information: An ambition and a competitive advantage for a sustainable Europe, (p. 289). France: Autorité des Normes Comptables Retrieved from [http://www.anc.gouv.fr/fles/live/sites/anc/fles/contributed/ANC/4.%20Qui%20so mmes-nous/Communique_de_presse/Report-de-Cambourg_extra-financial-informations_May2019:EN.pdf](http://www.anc.gouv.fr/fles/live/sites/anc/fles/contributed/ANC/4.%20Qui%20so%20mmes-nous/Communique_de_presse/Report-de-Cambourg_extra-financial-informations_May2019:EN.pdf).
308. GRI & USB. (2020). Carrots & sticks-sustainability reporting policy: global trends in disclosure as the ESG agenda goes mainstream. Retrieved from. URL: <https://www.carrotsandsticks.net/>.
309. IFRS Foundation. (2020). Consultation paper on sustainability reporting. Retrieved from. URL: <https://www.ifrs.org/projects/completed-projects/2021/sustainability-reporting/consultation-paper-and-comment-letters/>
310. KPMG (2017). The KPMG survey of corporate responsibility reporting 2017. Swiss: KPMG International Cooperative.
311. Perrini, F., & Tencati, A. (2008). Corporate Social Responsibility – Un approccio strategico alla gestione d’impresa. Milano: Egea.
312. European Commission. (2001). GREEN PAPER: GREEN PAPER Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility. Responsibility. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0366:FIN:EN:PDF%20>
[0](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0366:FIN:EN:PDF%20).
313. Giaretta, E. (2000). Padova: CEDAM.
314. Pelanda, C., & Savona, P. (2005). *Business ethics e scelte di prodotto. Sovranità & fiducia*. Milano: Sperling & Kupfer.

315. Lindgreen, A., & Swaen, V. (2010). Corporate social responsibility. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 1–7.
316. Pavolini, E. (2016). Welfare aziendale e conciliazione. Proposte esperienze dal mondo cooperativo. Bologna: il Mulino.
317. Luukoneen, J. (2010). Territorial cohesion policy in the light of peripherality. *Town Planning Review*, 81(4), 445–466.
318. Colleoni, M. (2019). PeriUrbanization. In A. M. Orum (Ed.), *The Wiley Blackwell encyclopedia of urban and regional studies*, (pp. 1–5). JohnWiley & Sons Ltd.
319. Auld, G., Bernstein, S., & Cashore, B. (2008). The new corporate social Responsibility. *Annual Review Environronment*, 33, 413–435.
320. Begg, I. (2010). Cohesion or confusion: a policy searching for objectives. *Journal of European Integration*, 32(1), 77–96.
321. Nyssen Guillén, V. I., & Deckert, C. (2021). Cultural influence on innovativeness – links between “the culture map” and the “global innovation index”. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 6, 7.
322. Olivetti, A. (1945). (2021) L'ordine politico delle Comunità, Edizioni di Comunità, Roma.
323. Strine, L. E. 2014. Making it easier for directors to “do the right thing”? *Harvard Business Law Review*, 4: 235–254.
324. Mitra, N., & Chatterjee, B. 2019. India and its corporate social responsibility mandate. Berlin & Heidelberg: Springer.
325. Hofman, P. S., & Moon, J., with Wu, B. 2017. Corporate social responsibility under authoritarian capitalism: Dynamics and prospects of state-led and society-driven CSR. *Business & Society*, 56: 651–671.
326. Cashore, B., & Stone, M. W. 2012. Can legality verification rescue global forest governance? Analyzing the potential of public andprivate policy intersection to

- ameliorate forest challenges in Southeast Asia. *Forest Policy and Economics*, 18: 13–22.
327. Preuss, L., Haunschild, A., & Matten, D. 2006. Tradeunionsand CSR: A European research agenda. *Journal of Public Affairs*, 6:256–268.
328. Environics International. 1999. The Millennium Poll on Corporate Social Responsibility: Global public opinion on the changing role of companies. Available at. URL: https://globescan.com/wp-content/uploads/2018/01/GlobeScan_MillenniumPoll_1999_FullReport.pdf.
329. Agarwal, N. 2018. Measuring business responsibility disclosures of Indian companies: A data-driven approach to influence action. *Business and Human Rights Journal*, 3: 123–129.
330. Kaplan, R. 2014. Who has been regulating whom, business or society? The mid-20th-century institutionalization of “corporate responsibility” in the USA. *Socio-Economic Review*, 13: 125–155.
331. Kinderman, D. 2012. “Free us up so we can be responsible!” The co-evolution of corporate social responsibility and neoliberalism in the UK, 1977–2010. *Socio-Economic Review*, 10: 29–57.
332. Moon, J. 2005. CSR in the UK: An explicit model of business society relations. In A. Habisch, J. Jonker, M. Wegner, & R. Schmidpeter (Eds.), *CSR across Europe*: 51–65. Berlin: Springer.
333. Moon, J. 2005. CSR in the UK: An explicit model of business society relations. In A. Habisch, J. Jonker, M. Wegner, & R. Schmidpeter (Eds.), *CSR across Europe*: 51–65. Berlin: Springer.
334. Ponte, S. 2019. *Business, power and sustainability in a world of global value chains*. London: Zed Books.
335. Shcherbatyuk I.O. The evolution of corporate social responsibility: from commitment to strategy. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025.

336. Edelman. (2022). Edelman Trust Barometer 2022: Global report. Retrieved from. URL: <https://www.edelman.com/trust/2022-trust-barometer>.
337. Barnett, M. L. (2008). Stakeholder influence capacity and the variability of financial returns to corporate social responsibility. *Academy of Management Review*. V. 32(3). P. 794–816. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2007.25275684>.
338. Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2006). Strategy & society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility. *Harvard Business Review*. V. 84(12). P. 78–92. URL: <https://hbr.org/2006/12/strategy-and-society>.
339. Statista. (2022). Global reputation index ranking of top companies 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/1224129/global-reputation-index-ranking-top-companies/>.
340. Unilever Annual Report and Accounts 2022. URL: chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unilever.com/files/92ui5egz/production/90573b23363da2a620606c0981b0bbd771940a0b.pdf.
341. Jones, T. M., & Wicks, A. C. (1999). Convergent stakeholder theory. *Academy of Management Review*. V. 24(2). P. 206–221. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1999.1893928>
342. Toyota. (2022). Toyota's corporate overview. URL: <https://www.toyota-global.com/company/profile/>.
343. Hassan, H. (2018). Corporate reputation and business strategy: Setting the research agenda for the next decade. *Corporate Reputation Review*. V. 21(1). P. 3–11. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41299-017-0041-2> .
344. Safaricom. (2022). About us: Our purpose. URL: <https://www.safaricom.co.ke/about>.
345. Mohr, L. A., Webb, D. J., & Harris, K. E. (2001). Do consumers expect companies to be socially responsible? The impact of corporate social responsibility

- on buying behavior. *Journal of Consumer Affairs*. V. 35(1). P. 45–72. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2001.tb00102.x> .
346. Barnett, M. L. (2008). Stakeholder influence capacity and the variability of financial returns to corporate social responsibility. *Academy of Management Review* V. 32(3). P. 794–816. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2007.25275684>.
347. Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2006). Strategy & society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility. *Harvard Business Review*. V. 84(12). P. 78–92. URL: <https://hbr.org/2006/12/strategy-and-society>.
348. Jones, T. M., & Wicks, A. C. (1999). Convergent stakeholder theory. *Academy of Management Review*. V. 24(2). P. 206–221. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.1999.1893928> .
349. Carroll, A. B. (2016). Carroll’s pyramid of corporate social responsibility: Taking another look. *International Journal of Corporate Social Responsibility* 1(1). P. 3. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40991-016-0004-6>.
350. Carroll, A. B., & Shabana, K. M. (2010). The business case for corporate social responsibility: A review of concepts, research and practice. *International Journal of Management Reviews*. V. 12(1). P 85–105. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2009.00275.x>
351. Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*. V. 89(1/2). P. 62–77. URL: <https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value>
352. Mohr, L. A., Webb, D. J., & Harris, K. E. (2001). Do consumers expect companies to be socially responsible? The impact of corporate social responsibility on buying behavior. *Journal of Consumer Affairs*. V. 35(1). P. 45–72. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2001.tb00102.x>

353. Корпоративна соціальна відповідальність – кейси п'яти міжнародних компаній в Україні. URL: <https://vctr.media/ua/korporatyvna-soczialna-vidpovidalnist-kejsy-5-mizhnarodnyh-kompanij-v-ukrayini-116074>.
354. Microsoft. (2022). Microsoft CSR report. URL: <https://www.microsoft.com/en-us/corporate-responsibility>.
355. Brammer, S., Jackson, G. & Matten, D. (2012). Corporate social responsibility and institutional theory: New perspectives on private governance. *Socio-Economic Review*. V. 10(1). P. 3–28.
356. Maignan, I., & Ferrell, O. C. (2011). Corporate citizenship as a marketing instrument: Concepts, evidence and research directions. *European Journal of Marketing*. V. 35(3/4). P. 457–484. DOI: <https://doi.org/10.1108/03090560110382030>
357. Morsing, M., & Schultz, M. (2006). Corporate social responsibility communication: Stakeholder information, response and involvement strategies. *Business Ethics: A European Review*. V. 15(4) P. 323–338. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8608.2006.00455.x>
358. Johnson & Johnson. (2022). Caring for the world one person at a time. URL: <https://www.jnj.com/>.
359. Tesla. (2022). Tesla's mission. URL: https://www.tesla.com/about#mission_statement
360. Starbucks. (2022). Starbucks global social impact report. URL: <https://www.starbucks.com/responsibility/impact>.
361. Freeman, R. E. (1984). Strategic management: A stakeholder approach. Pitman.
362. Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340–363.
363. Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*. V. 5(2). P. 171–180.

364. Jones, A., & Smith, B. (2017). CSR activities and organizational reputation in the pharmaceutical industry: A longitudinal analysis. *Journal of Business Ethics*. V. 142(4). P. 787–803.
365. Garcia, R., Martinez, J. M., & Rodriguez, J. (2019). Corporate social responsibility and its impact on organizational reputation in the food and beverage industry. *International Journal of Hospitality Management*. V. 77. P. 423–431.
366. Kim, H., & Park, S. (2020). Corporate social responsibility and organizational reputation in the retail sector: Evidence from South Korea. *Journal of Retailing and Consumer Services*. V. 54. P. 102029.
367. Li, X., Wu, Q., & Xu, H. (2018). The relationship between corporate social responsibility and organizational reputation in the financial services industry: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology*. V. 9. P. 2285.
368. Wang, Z., & Zhang, L. (2016). CEO characteristics and corporate social responsibility: Moderating effects on organizational reputation. *Journal of Business Research*. V. 69(10). P. 4251–4257.
369. Alibaba Group. (2022). Alibaba Group Holding Limited: Company overview. URL: <https://www.alibabagroup.com/en/global/home>.
370. Zheng, X., Huang, Y., & Zhang, Y. (2019). The impact of corporate social responsibility on organizational reputation in emerging markets: Evidence from China. *Sustainability*. V. 11(1). P. 144.
371. Yang, Y., & Liu, H. (2021). Corporate social responsibility, corporate governance, and organizational reputation: A longitudinal study. *Journal of Business Ethics*. V. 170(4). P. 823–839.